

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† *Ὁ Λάμπης καὶ Σφακίων* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Δ' ★ ΜΑΪΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1950 ★ ΤΕΥΧΟΣ II

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β' ΤΕΥΧΟΥΣ

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ : Περί τὸν θρῦλον τῆς Ἀτλαντίδος σ.	195
†ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ : Ἀνέκ- δοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκεί- μενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου σ.	214
Β. ΛΑΟΥΡΔΑ : Κρητικά παλαιογραφικά 4. Ὁ κώδιξ Harvard University, Riant 53 σ.	233
5. Νόθος λόγος τοῦ Ἀνδρέου Κρή- της , σ.	237
6. Ἡ Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀ- ποστόλης σ.	240
7. Ὁ κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυ- γίζος ἢ τοῦ Λυγγέως σ.	242
8. Ὁ κωδικογράφος Ἀντώνιος Κα- λοσυνᾶς σ.	245
9. Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἐπικήδειοι εἰς Καλοτάφην καὶ Γαλατηνὸν σ.	251
ΙΩΑΝ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ : Περιηγη- ταὶ καὶ ἱστορικοὶ νεωτέρων χρόνων περὶ Κρήτης σ.	257
Ι. BELLINGER : Κρητικά κεντήματα τοῦ « Μουσείου Ὑφαντῶν » τῆς Washington σ.	264
ΙΗΘR SEVCENKO : Dogale pour P. Contarini, capitaine de Candie σ.	268
Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ : Ἱστορικά στοιχεῖα περὶ Κρήτης ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ τοῦ Ἀπ. Παύλου . . . σ.	281
ΣΤΥΛ. ΛΛΕΞΙΟΥ : Παραστάσεις πο- λύποδος ἐπὶ πρωτοελληνικῶν ἀγ- γείων ἐκ Κρήτης σ.	294
ΣΤΕΡΓ. ΣΠΑΝΑΚΗ : Ἡ Ἐκθεση τοῦ Ντολφίν Βενιέτ, Δούκα τῆς Κρή- της (1610) σ.	319
ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ : Πάλιν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος σ.	353

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

10 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ ΓΙΩΝ ΣΠΥΡ. Δ. ΛΑΞΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1159/2006 Books

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

† Ὁ Δάμπεης καὶ Σφακίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑ-
ΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ.—
ΚΩΝ. ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Δ' ★ ΜΑΪΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1950 ★ ΤΕΥΧΟΣ II

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικά Χρονικά» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημείωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἣ ὁποία καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθεσίμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν. — Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μιᾶς τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχεῖα ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπὴ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκδοσὶν μέχρι τριάκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ. — Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως. — Τὰ δημοσιευόμενα χειρόγραφα δὲν επιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δέον ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβόσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἐκδοσὶν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡρακλείον Κρήτης.

ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΘΡΥΛΟΝ ΤΗΣ ΑΤΛΑΝΤΙΔΟΣ

Τὸ νὰ προσθέσῃ τις μίαν ἀκόμη συμβολὴν εἰς τὰς μελέτας καὶ τὰ βιβλία περὶ Ἐπιφανείδος, τὰ ὅποια ὑπερβαίνουν τὰς δύο χιλιάδας¹ θὰ ἐφαίνετο ἴσως ματαιοπονία. Ἐν καθαρῶς ἐπιστημονικῶ μάλιστα περιβάλλοντι τὸ πρᾶγμα θὰ ἐκρίνετο πιθανῶς ὡς εἶδος τόλμης. Ὑπὸ τὰς ἐπιφυλάξεις ταύτας ἐπιχειρεῖ νὰ προσθέσῃ μίαν ἔτι συμβολὴν εἰς τὸ ζήτημα ὁ τελευταῖος Ἀμερικανὸς ἐρευνητὴς, ὁ γνωστὸς ἐκ τῆς μελέτης τῶν Ἑλληνικῶν τειχῶν Robert L. S c r a n t o n. Εἰς ἓν πρόσφατον ἄρθρον του προτείνει μίαν πράγματι πρωτότυπον, ἀλλ' ἴσως λίαν τολμηρὴν ἐρμηνείαν: Ὅτι δηλαδὴ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ μύθου τῆς Ἀτλαντίδος ἀφορμὴν παρέσχεν ἡ καταστροφὴ τῶν μεγάλων ἀποχευτικῶν ἔργων τῶν Μινυῶν, ἐξ ὧν τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος κατέκλυσιν τὸ Ὀροχρόμιον πεδίων². Ὑπὸ τὰς αὐτὰς ἐπιφυλάξεις θὰ ἐπιχειρήσω καὶ ἐγὼ νὰ πραγματευθῶ τὸ ζήτημα, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον μοῦ εἶναι ἀπρόσιτος ἔστω καὶ μικρὰ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης³. Τοῦτο πάντως ἴσως νὰ στερεῖται μεγαλυτέρας σημασίας εἰδικῶς ἐνταῦθα, διότι πρόκειται νὰ στηριχθῶ ἐπὶ παλαιότερας θεωρίας, τῆς ὁποίας τὴν εὐθύνην φέρω πάλιν ὁ ἴδιος. Πρόκειται δηλ. περὶ τῆς μεγάλης ἐκρήξεως τῆς Θήρας κατὰ τὸ 1500 π.Χ. περίπου, ἣτις ἐξάπαντος πρέπει νὰ ἀφῆκεν ἀνάμνησιν τρομερὰν εἰς τοὺς τότε κατοίκους τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὸ ἀνωτέρω θέμα ἀνέπτυξα εἰς σειρὰν δύο διαλέξεων ἐν Ἀθήναις, βραχεῖα δὲ περίληψις τούτων ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν (1948, σ. 50-55):

Νομίζω ὅτι εἶναι ἄσκοπον, ἐκ μέρους μου δὲ θὰ ἦτο καὶ ἄτοπον, νὰ πραγματευθῶ γεωλογικῶς τὸ ζήτημα. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω τὴν γνώμην τοῦ εἰδικοῦ συναδέλφου κ. Ἰ. Τρικκαληνοῦ εἰς τὸ ἀνωτέρω τεύχος τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας, καθ' ἣν «οὐδὲν στοιχεῖον προσάγεται δικαιολογεῖν τὴν ὑπαρξίν ἐνδοατλαντικῆς ἐκτεταμένης χέρσου, π.χ. τῆς Ἀτλαντίδος, ἣτις ἐπιγενῶς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους νὰ ἐξήφανίσθη» (ἐ.ἀ. σ. 55-57).

¹) Ἰ. Τρικκαληνός, Πρακτικὰ Ἑλλην. Ἀνθρωπολ. Ἑταιρείας 1948, σ. 55.

²) R. S c r a n t o n, Lost Atlantis found again? «Archaeology» 2, ἀρ. 3 (Autumn 1949), σ. 159 κ.ἐξ.

³) Ἐκ φήμης μόνον γνωρίζω τὸ τελευταῖον ἢ ἐν τῶν τελευταίων περὶ τοῦ θέματος βιβλίον: Georges P o i s s o n, L' Atlantide devant la science, Paris 1945.

Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀτλαντίδος θὰ πραγματευθῶ ἐνιαυθα κατὰ τρόπον πολυπλοκώτερον, ἴσως ὅμως καὶ ὀδηγοῦντα εἰς ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Πρέπει δηλ. πρῶτον νὰ ἀποφανθῶμεν, ἂν πρόκειται περὶ παραμυθίου ἢ περὶ ἱστορικοῦ μύθου. Εἰς τὴν δευτέραν δὲ περιπτώσιν νὰ ἐξετάσωμεν τὴν τυπικὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν παραδίδονται πάντως οἱ μῦθοι οἱ ἐνέχοντες ἱστορικὸν πυρῆνα, καὶ εἶτα νὰ δοκιμάσωμεν, μήπως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποχωρίσωμεν τὰ καθαρῶς ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ συνδυάσωμεν μεταξύ των πρὸς ἐξαγωγήν ἐνὸς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πιθανοῦ ἱστορικοῦ συμπεράσματος.

Τὴν ἐκδοχὴν τοῦ παραμυθίου νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν. Οὔτε τοῦ Πλάτωνος ἡ φαντασία ἦτο δυνατὸν νὰ γεννήσῃ μίαν τόσον πρωτοφανῆ καὶ ἀήθη διὰ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν διήγησιν (μόνον βραδύτερον ἀναφαίνεται τὸ εἶδος τοῦτο τῆς λογοτεχνίας κατὰ τὸν τύπον τῆς Λουκιανείου «Ἀληθοῦς Ἱστορίας»), οὔτε φέρει τὸν τύπον τοῦτον ἢ διήγησις. Διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «παράδοσις» περὶ Ἀτλαντίδος παρὰ Πλάτωνι. Θὰ ἐπεθύμουν μάλιστα νὰ προσθέσω, ὅτι καὶ ἂν τυχὸν ἡ διήγησις φέρει ἐνιαχοῦ τὸν χαρακτήρα τοῦ παραμυθίου, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῆ οὐχὶ εἰς τὸν Πλάτωνα, ἀλλ' εἰς τοὺς Αἰγυπτίους. Πράγματι, κατέχομεν ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσαίου Βασιλείου (2000-1750 π.Χ. περίπου) ἐν παραμύθιον, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ἐπὶ παύρου τῆς Πετροπόλεως. Εἶναι ἡ περιφήμος «διήγησις τοῦ ναυαγοῦ». Εἰς Αἰγύπτιον διηγεῖται τὸ ναυάγιόν του, καθ' ἣν ἐποχὴν μετέβαινε πρὸς τὰ μεταλλεῖα τοῦ Φαραῶ (προφανῶς πρὸς τὸ Σινᾶ). Μάταιαι ὑπῆρξαν αἱ προφυλάξεις του, ἐκλέξαντος πλοῖον 120 πήχεις μακρὸν καὶ 40 πήχεις πλατύ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου «ἦσαν 120 ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς Αἰγύπτου ναυτικῶν. Ἐγνώριζον τὸν οὐρανόν, ἐγνώριζον τὴν γῆν καὶ ἡ καρδία των ἦτο σταθερωτέρα τῆς τοῦ λέοντος. Προέλεγον τὴν θύελλαν προτοῦ νὰ ἐκραγῆ καὶ τὴν κακοκαιρίαν προτοῦ νὰ ἐκοπάσῃ». Παρ' ὅλα ταῦτα φοβερὰ τρικυμία ἐξέσπασε καὶ κύμα 8 πήχεων ἐλαυνόμενον ὑπὸ τοῦ ἀνέμου συνέτριψε τὸ πλοῖον καὶ πάντες ἀπώλεσθησαν πλὴν τοῦ ναυαγοῦ μας, ὅστις ἐχόμενος τεμαχίου ξύλου ἐρρίφθη εἰς μίαν νῆσον. Ἐκεῖ κατόκει θυμαστός δράκων, 30 πήχεις μακρός, μὲ σῶμα κεκαλυμμένον ὑπὸ χρυσοῦ, μὲ γενειάδα πλέον τῶν 2 πήχεων καὶ μὲ ὄφρυς ἐκ γνησίου κ υ ά ν ο υ. Ἦρπασεν εἰς τὸ στόμα του τὸν ναυαγὸν καὶ τὸν μετέφερεν εἰς τὴν φωλεάν του. Δὲν τὸν ἐκακοποίησεν ὅμως, ἀλλ' ἀφοῦ ἔμαθε τὴν ἱστορίαν του, τοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι εὐρίσκειται «εἰς μίαν νῆσον τῆς θαλάσσης, τῆς ὁποίας ἀμφοτέραι αἱ ὄχθαι κείνται ἐν μέσῳ τῶν κυμάτων . . . Εἶναι μία νῆσος εὐτυχῶν ὑπάρξεων, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει δ,υδὴποτε ἐπιθυμῆση τις καὶ ἦτις εἶναι πλήρης ἀγαθῶν...» Διηγεῖται κατόπιν, ὅτι ἐπὶ τῆς νήσου ἔζων πρὶν

οἱ ἀδελφοὶ του καὶ τὰ τέκνα του, ἐν ὄλῳ 75 δράκοντες πανευτυχεῖς, ἀλλ' ἔπεσεν ἀσπίρ, ὅστις ἀπηνθράκωσε τοὺς πάντας, καθ' ἣν στιγμήν αὐτὸς ἦτο ἀπών. Προφητεύει κατόπιν, ὅτι ὁ Αἰγύπτιος ἐντὸς ὀλίγου θὰ παραληφθῆ ἀπὸ πλοῖον ὁμοειδῶν του καὶ θὰ ἀποθάνῃ εὐτυχῆς εἰς τὴν πατρίδα του καὶ ἐν μέσῳ τῆς οἰκογενείας του. Τὸν φορτῶνει δῶρα, τοῦ ἀνακοινοῖ ὅτι αὐτὸς (ὁ δράκων) εἶναι ὁ κυρίαρχος τῆς Πούντ καὶ εἰς αὐτὸν ἀνήκουν αἱ μύρραι καὶ πάντα τὰ ἀρώματα. Ἐλά, τοῦ προσθέτει ἐπὶ πλεόν, «οὐδέποτε πλεόν θὰ ἐπανίδῃς αὐτὴν τὴν νῆσον, ἐπειδὴ θὰ καταποθῆ ὑπὸ τῶν κυμάτων»⁴. Ἡ διήγησις λοιπὸν περὶ πανευτυχοῦς νήσου μὲ εὐδαίμονας κατοίκους, ἥτις ὕστερον ἐξηφανίσθη καταποντισθεῖσα, εἶναι οἰκεία πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους. Αὐτὴν ἀνέμειξεν ὁ Σαΐτης ἱερεὺς μὲ τὰς λοιπὰς περὶ Ἀτλαντίδος παραδόσεις, διότι συνέπεσε νὰ ἔχουν ὁμοιότητα. Ἄς ἐξετάσωμεν ὅμως πρῶτον, πῶς παραδίδονται οἱ ἱστορικοὶ μῦθοι εἰς τὸν λαόν, ἀπὸ στόματος εἰς στόμα.

Τὰ ἔνστικτα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς εἶναι τὰ αὐτὰ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν καὶ πολιτισμόν, διὰ τοῦτο πάντων ἴσως τῶν ἔθνων οἱ ἱστορικοὶ μῦθοι παραδίδονται κατὰ τρόπον τυπικόν, ὅστις παρουσιάζεται ὑπὸ τὴν ἑξῆς περίπου μορφήν: Τὰ ὀνόματα παραφθείρονται ἢ παραποιῶνται. Ἀναμειγνύονται γεγονότα πραγματικὰ μετὰ διηγήσεων φανταστικῶν. Μετατίθεται ὁ τόπος καὶ ἰδιαιτάτα ὁ χρόνος, προβαλλόμενος ἀόριστως εἰς τὸ ἄπειρον τοῦ παρελθόντος. Συμφύρονται ποικίλων ἐποχῶν καὶ προσώπων γεγονότα εἰς μίαν μόνον ἐποχὴν καὶ ἐν μόνον πρόσωπον. Συνήθως διατηροῦνται μερικὰ ὀνόματα, πολλάκις καὶ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα πραγματικά, ἅτινα ὅμως συνυφαίνονται πρὸς στοιχεῖα τοῦ παραμυθίου. Ποικίλλεται ἡ παράδοσις μὲ ἀσήμαντα γεγονότα, ἔξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα κάμνουν ἐντύπωσιν εἰς τὸν λαόν, ἐνῶ ἀφήνονται ἀπαράτηρητα γεγονότα πρωταρχικῆς ἐνίοτε ἱστορικῆς σημασίας. Αἱ παραδόσεις περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ περὶ Ἀττίλα (ἔνθα ὁ Edgel μεταβάλλεται εἰς Nibel, ἐν Σκανδιναυίᾳ δὲ εἰς Atli) εἶναι τυπικὰ τοιαῦτα παραδείγματα ἐκ τῶν προσφατωτέρων ἐποχῶν.

Ὁ μέγας ἱστορικὸς Eduard Meyer δὲν ἀφῆκεν ἀπαράτηρητον τὸ ἀνωτέρω φαινόμενον. Ἰδοὺ πῶς ἐκθέτει τὸ πρᾶγμα⁵:

Γεγονότα ἱστορικὰ παραδίδονται εἰς τοὺς λαϊκοὺς μυθολογικοὺς κύκλους . . . ἀναμειγνύονται μὲ ὄλικόν ἄλλης καταγωγῆς, ἐν μέρει ἐκ

⁴ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ G o l e n i s c h e f f, Les Papyrus hieratiques de l'Ermitage impérial de St. Petersburg, 1913 καὶ Le Conte du Naufragé, Kairo 1912. Πβ. E r m a n - R a n k e, Aegypten 603-605.

⁵ Eduard M e y e r, Geschichte des Altertums 2, 1 (δευτέρα ἔκδ., 1928), 256-8.

μύθων, ἐν μέρει ἐκ παραμυθίων καὶ οὕτω μεταβάλλονται ριζικῶς. Ἡ τροπικὴ ἐκστρατεία συγχωνεύεται μὲ τὸν μῦθον τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, εἶτα εὐρύνεται διαρκῶς (μῦθος τοῦ Ὀδυσσεύως). Ὁ μῦθος τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις ἐμφραίνεται μὲ τὸν μῦθον τοῦ Οἰδίποδος καὶ τοῦ Γειρσειοῦ, περαιτέρω συνδέεται μετ' αὐτοῦ ὁ τοῦ Ἀμφιαράου, θεοῦ τοῦ γειτονικοῦ Ὄρωποῦ ἐν τῇ περιφερείᾳ τῶν Γραίων . . . Ἀὐταὶ αἱ ἀρχικῶς ἀνεξάρτητοι παραδόσεις συνδέθησαν εἶτα πρὸς τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Θηβῶν . . . πρὸς δὲ ὁ μῦθος τῆς μονομαχίας δύο ἀδελφῶν (Ἐτεοκλῆς εἶναι ὁ βασιλεὺς τοῦ γειτονικοῦ Ὄρχομενοῦ, Πολυνείκης ὅμως εἶναι πεπλασμένη λέξις), ὅστις εἶναι λίαν διαδεδομένον λαϊκὸν θέμα. Πάντως ὁ ἱστορικὸς πυρὴν εἶναι καθαρῶς. . .

Περαιτέρω ἐπάγεται ὁ μέγας ἐκεῖνος ἐρευνητῆς τῆς προῖστορίας καὶ τῆς ἀπωτάτης ἱστορίας :

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι ἀναγκαστικῶς ἦτο κοσμο-ἱστορικὸν γεγονός (ὁ πόλεμος τῶν Ἑπτὰ), διότι οἱ ἥρωϊκοὶ μῦθοι καὶ ἄλλων λαῶν, ἰδίᾳ τῶν Γερμανικῶν, δεικνύουν ὅτι συχνάκις ἀσήμαντα γεγονότα (λ.χ. ἡ κατάλυσις τοῦ κράτους τῆς Βουργουνδίας τοῦ Βόρμς) κερδίζουν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τοὺς μύθους, ἐνῶ πολλὰ σπουδαιότερα γεγονότα, ὧς ἡ εἰσβολὴ τῶν Ρωμαίων, ἀπεσβέσθησαν ἐντελῶς ἐκ τῆς μνήμης τοῦ λαοῦ . . . Ἡ κατάλυσις τῶν Καδμείων Θηβῶν ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν κατὰ τὴν Μετανάστευσιν τῶν λαῶν προβάλλεται ψευδῶς εἰς τὴν *π α μ π α λ α ί α ν ἐ π ο χ ῆ ν* (Urzeit).

Μὲ τὰ γεγονότα τῆς Βουργουνδίας συνδέεται, ὧς γνωστόν, τὸ μέγα ἔπος τῶν Nibelungen καὶ τοῦτο ἐννοεῖ ὁ πολὺς Eduard Meyer. Ἀνάλογον παράδειγμα ἐκ τοῦ Σουμερικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἦτο ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο πτωχῶν δυναστειῶν τῆς Λάρσας καὶ τῆς Ἰσίιν, ἧς ἡ καταστροφὴ ἀφῆκε ζωηροτάτην ἀνάμνησιν εἰς τὸν λαὸν καὶ ἐγένετο καὶ ἀπαρχὴ χρονολογίας, ἐνῶ σπουδαιότερα γεγονότα, ὧς τὰ κατορθώματα τοῦ Ἐανναδιοῦ, ὁ μέγας Λουγγὰλ Ζαγγιζὶ καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ γίγας Σαργῶν τῆς Ἀγάδης δὲν ἀφῆκαν ἀνάλογον ἐντύπωσιν.

Ἐξόχως χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ἀνωτέρω πορείας τῶν γεγονότων μᾶς παρέχει ὁ Ἡρόδοτος, οὗ αἱ πηγαὶ ἦσαν σχεδὸν κατὰ κανόνα ὁ λαὸς καὶ αἱ λαϊκαὶ διηγήσεις καὶ οἱ λαϊκοὶ δραγουμᾶνοι, οἱ ὅποιοι ἦσαν καὶ τότε μία σωστὴ πληγὴ, ὧς εἶναι καὶ οἱ σημερινοὶ ἀπόγονοί των. Εἰς τὴν Βαβυλωνίαν ὁ λαὸς ἐπίστευεν, οὕτω δὲ διηγήθη καὶ εἰς τὸν Ἡρόδοτον, ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἔργα καὶ κατορθώματα ἀνήκον εἰς δύο βασιλίσσας, τὴν Σεμιράμιδα καὶ τὴν Νίτωκριν, ἰδιαίτατα τὴν τελευταίαν. Ἐν τούτοις βασιλίσσαν κυβερνῶσαν οὐδέποτε ἔσχεν ἡ Βαβυλών. Ἡ μὲν Σεμιράμις ὑπῆρξε πρόσωπον ἱστορικόν, ἀλλ' ὑπῆρξε βασιλομήτωρ (οὐχὶ βασιλίσα) τῆς Ἀσσυρίας καὶ τὸ πολὺ ἐπετρόπευ-

σεν ἐπὶ 4 ἔτη, περὶ τὸ 810 π.Χ., τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ τῆς Adad Nirari τοῦ Δ'. Ἡ δὲ Νίτωκρῖς, εἰς ἣν ἀπεδίδοντο ἔργα πολλῶν βασιλέων, κυρίως τοῦ Ναβουχοδονόσορος τοῦ Β', εἶναι πρόσωπον ἀνύπαρκτον. Εἰς τὴν Αἴγυπτον πάλιν πᾶν σχεδὸν κατόρθωμα τῶν τόσων ἐνδόξων μοναρχῶν ἀπέδιδεν ὁ λαὸς εἰς ἓνα καὶ μόνον φαραῶ, τὸν Σέσωστριν. Οὗτος ὑπῆρξε πρόσωπον ὑπαρκτὸν καὶ μάλιστα μέγας φαραῶ τῆς 12ης δυναστείας (19ος αἰὼν π.Χ.). Τοῦ ἀπεδόθησαν ὅμως γεγονότα αἰῶνων ὀλοκλήρων, διότι μόνον αὐτὸν εἶχε πρόχειρον ἀνὰ στόμα ὁ λαός. Ὁ Ἡρόδοτος, ὡς ἀπέδειξε ὁ αἰγυπτιολόγος Spiegelberg, ἀπὸ τοιαύτης πηγᾶς ἠρύετο τὰς πληροφορίες του. Οὕτως ἐξηγεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁμιλοῦντες πρὸς τὸν Ἡρόδοτον περὶ πυραμίδων οἱ λαϊκοὶ ἐξηγηταὶ τοῦ ἐξιστόρησαν παραμύθια περὶ σκορόδων καὶ κρομμύων, τῶν ὁποίων δῆθεν κολοσσιαῖα ποσότητες ἀνηλώθησαν ὑπὸ τῶν ἐργατῶν⁶.

Ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ἵνα περιορισθῶμεν εἰς ἓν μόνον παράδειγμα, ἴσως ὅμως τὸ φωτεινότερον, ἔχομεν ἀνάλογον φαινόμενον τοὺς ἱστορικοὺς μύθους περὶ Μίνως. Γνωρίζομεν σήμερον, ὅτι ἐν Κρήτῃ ὑπῆρξαν πολλὰ ἀνάκτορα ἀριθμηθέντα ζῶν πέντε καὶ ἕξ αἰῶνων ἕκαστον. Πολλοὶ ἔνδοξοι προσωπικότητες πρέπει νὰ ἐνεψύχωσαν καὶ νὰ ἐκλείψαν τὰ ἀνάκτορα ἐκεῖνα. Ἐν τούτοις τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν περὶ Κρήτης ἀναμνήσεων τῶν Ἀρχαίων περιστρέφεται περὶ ἓνα μόνον δυναστήν, τὸν Μίνωα τῆς Κνωσοῦ, τὸν ὁποῖον ἐνίοτε ἐδιπλασίζον (Μίνως παλαιότερος ἢ πρῶτος καὶ νεώτερος ἢ δεύτερος), διότι ἔβλεπον ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἓν μόνον πρόσωπον πάντα τὰ μνημονεύμενα γεγονότα⁷. Βάσει λοιπὸν τῶν τοιούτων προϋποθέσεων θὰ πειραθῶμεν νῦν νὰ ἐξετάσωμεν τὸν μῦθον τῆς Ἀτλαντίδος. Ἐπειδὴ ὅμως πλὴν τῆς τοπικῆς δυσκολίας (Ἀτλαντικὸς Ὠκεανὸς) ὑπάρχει εἰς τὴν διήγησιν καὶ ἡ φαινομένη ἔτι μείζων, ἡ χρονικὴ (τὰ γεγονότα τῆς

⁶) Ἡ ρ ο δ. 2, 125 (χιλία ἑξακόσια τάλαντα ἀργύρου δῆθεν ἐξωδεύθησαν εἰς τὰ ὄρεκτικὰ ταῦτα κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς πυραμίδος τοῦ Χέοπος!). Πρβλ. W. S p i e g e l b e r g, Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Aegypten im Lichte der aegyptischen Denkmäler (Orient und Antike 3) σ. 16 καὶ σημ. 12. Ὁ Ἡρόδοτος ἐπεσκέφθη τὴν Αἴγυπτον περὶ τὸ 450 ἐπὶ 3 1/2 μῆνας, ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Νοεμβρίου. Ἴσως κατέχομεν δύο αὐτόγραφα του, διότι ἐν Ναυκράτει, εἰς τὸν ἱερὸν περίβολον (Ἑλληνιον), ὅπου οἱ ἐπισκέπται ἀνέθετον ἀγγελία, εὑρέθησαν δύο ὄστρακα μὲ τὸ ὄνομά του, διὰ γοαφῆς τῶν μέσων που τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. *E.ä. σ. 13. Εἰς τὸν Σέσωστριν ἀπέδιδεν ὁ λαὸς ἔργα καὶ κατακτήσεις Φαραῶ μέχρις 700 ἐτῶν νεωτέρων (Τουθμῶσιος, Ἀμενώφις καὶ Ἰδία Ραμεσσή τοῦ Β'). *E.ä. σ. 24.

⁷) Περὶ τούτων διαλαμβάνω ἐκτενέστερον εἰς ἐργασίαν μου περὶ τῶν βασιλικῶν γενεαλογιῶν τῆς Κρήτης, δημοσιευομένην ὁσονοῦπω ἐν Melanges Charles Picard.

Ἐπιπέδου Ἀτλαντίδος συνέβησαν δῆθεν 9 χιλ. ἔτη πρὸ τῆς διηγήσεως), πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις ὡς πρὸς τὸν κολοσσιαῖον τοῦτον ἀναχρονισμόν.

Σήμερον δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τοὺς μεγάλους πολιτικοὺς τοῦ πλανήτου μας μέχρι τῆς 4ης π.Χ. χιλιετηρίδος, ἢτοι περὶ τοῦ ἐπὶ διάστημα 6 χιλιάδων ἐτῶν ἀπὸ τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ ἐμφάνις τοῦ ἀνθρωπίνου ζωολογικοῦ εἶδους, ὅπως μᾶς λέγουν οἱ εἰδικοί, παρακολουθεῖται μέχρι 600 χιλ. ἐτῶν, ἴσως καὶ μέχρι ἐνὸς ἑκατομμυρίου. Ἡ ἱστορία τῆς ἐμφανίσεως τῆς ζωῆς μέχρι 800 ἑκατομμυρίων ἐτῶν. Πάντα ταῦτα ἔφερον ἐπανάστασιν εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰ γηραιότερα τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν δὲν ἀριθμοῦν πλέον τῶν 1000 ἐτῶν πολιτικῆς συνεχοῦς ἱστορίας καὶ ζωῆς. Τὸ γηραιότερον τῶν ἱστορικῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης, ἡ Ἑλλάς, ὅχι περισσότερα τῶν 3000-3500, οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Σουμέριοι περὶ τοῦ 5000 ἐτῶν. Ὁ Μεσαίων ἤρκετο, κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ Ἰσραήλ, νὰ θέτῃ τὴν κτίσιν τοῦ κόσμου εἰς τὸ ἔτος 4004 π.Χ., τὸ ὁποῖον συμπίπτει ἀπλῶς πρὸς τὴν ἀνατολήν τῶν δύο μνημονευθέντων μεγάλων πολιτισμῶν⁹⁾.

Ἐκτοτε αἱ πρόοδοι ὑπῆρξαν σταθεραὶ καὶ κολοσσιαῖαι. Ὁ ἄνθρωπος ἀνεκάλυψε νέας ἡπείρους. Κατόπιν περιέπλευσε τὴν γῆν. Κατόπιν, παρ' ὅλας τὰς ἀντιρρήσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰς προλήψεις ἢ κινδύνους, οὓς εἶχον νὰ υπερικήσουν οἱ Γαλιλαῖοι τῆς ἐπιστήμης, τὰ τηλεσκόπια καὶ τὰ φασματοσκόπια ἐξηρεύνησαν τὸ χάος τοῦ Σύμπαντος. Σήμερον εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ σταθμίσωμεν ἀκριβέστερον, ὁποῖον ἀπειροελάχιστον κλάσμα ὕλης εἶναι ἡ Γῆ ἐντὸς τοῦ Σύμπαντος καὶ πόσον μηδαμινὸν τμῆμα χρονικῆς στιγμῆς ἀντιπροσωπεύει ἐπὶ τῆς ἡλικίας τῆς γῆς ταύτης ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Ἔως τοῦ λοιποῦ φθάνουν αἱ παλαιόταται ἀναμνήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς Γῆς ; Τοῦτο εἶναι σπουδαῖον ζήτημα διὰ τὸ πρόβλημα τῆς Ἀτλαντίδος. Ἐκατομμύρια ἐτῶν ἐχρειάσθησαν μέχρις ὅτου ψυχθῆ ἡ Γῆ εἰς τὴν ἐλαχίστην καὶ χθαμαλὴν ξηρὰν καὶ τὰς ἀπεράντους θαλάσσας τῆς πρωτογενοῦς περιόδου. Φύκη, κοράλλια, μαλάκια καὶ τὰ σχετικὰ ἀτελέστατα εἶδη ζωῆς ἐμφανίζονται ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας. Ἡ δευτερογενὴς περίοδος ἀναπτύσσει δένδρα, δάση καὶ νέα ζῶα, ἰδίως τὰ πελώρια σαυροειδῆ. Ἡ τριτογενὴς περίοδος φέρει μεγάλας μεταβολὰς εἰς τὸν φλοιὸν τοῦ πλανήτου. Ἐξαφανίζονται τὰ προηγού-

⁹⁾ Ὁρα τὸ βιβλίον τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ Arnold T o y n b e e, Civilization on Trial (1948) σ. 151-2, ἐνθα διατυπώνει ἀναλόγους καὶ περαιτέρω ἔτι σκέψεις εἰς τὸ οἰκεῖον πρωτότυπον ὕψος του.

μενα ζῶα καὶ ἐμφανίζονται πελώρια θηλαστικά, τὰ διάφορα παλαιοθήρια, ἅτινα καὶ ἐξαφανίζονται διαρκούσης τῆς περιόδου. Περὶ τὸ τέλος ἐμφανίζονται καὶ τὰ τελειότερα πιθηκανθρώπινα ὄντα, ἀφ' ὧν κατόπιν ἀπεσχίσθη ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῆς ἀρχικῆς οἰκογενείας τῶν Primaten. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐξελίξεις ὑπολογίζονται εἰς ἑκατομμύρια ἔτων.

Ἡ τελευταία περίοδος, ἡ τεταρτογενής, εἰς ἣν ἀνήκομεν καὶ ἡμεῖς διαιρεῖται εἰς παλαιότεραν καὶ νεωτέραν. Ἡ παλαιότερα εἶχε ζωικὸν κόσμον ἐκλιπόντα (Μαμμούθ, παλαιὸς ἐλέφας, σπηλαία ἄρκτος καὶ ἔλαφος). Οἱ παγετῶνες ἐπεκτείνονται καὶ ὑποχωροῦσιν ἐναλλάξ. Τότε ἐμφανίζεται καὶ ὁ παλαιότατος (παλαιολιθικός) ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀφῆκε τὰ ἔγνη του σαφῆ, ὁ ἄνθρωπος τῆς Χελλαίας περιόδου. Πρὸς τὴν περίοδον αὐτὴν συνάπτονται καὶ αἱ τελευταῖαι γεωλογικαὶ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτισαν τὰς ἠπείρους ὑπὸ τὴν σημερινὴν των μορφήν. Προτοῦ δηλ. ἀρχίσει ἡ περιόδός μας, ἡ νεωτέρα τεταρτογενής (περίπου 20.000 ἔτη π.Χ.), ἡ Ἀγγλία ἀπεχωρίσθη τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, ἡ Ἀφρικὴ ἐχωρίσθη ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τελικῶς καὶ ἐσχηματίσθη ἡ Μεσόγειος, ἐκλιπόντων τῶν γεφυρωμάτων ἅτινα ἦντων τὰς δύο ἠπείρους διὰ προεκτάσεως τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Περὶ τοὺς τότε χρόνους ἐβυθίσθη καὶ ἡ Αἰγίς, ὡς καὶ ἡ ξηρὰ ἥτις συνέδεε τὴν Εὐρώπην μετὰ τῆς Β. Ἀμερικῆς, ἴσως δὲ καὶ ἡ συνδέουσα τὴν Ἀνατ. Ἀσίαν μετὰ τῆς Ἀλάσκας.

Ἄν τῶρα ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ζήτημα ἡμῶν, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Εἶναι δυνατὸν ἡ πρωτόγονος τότε ἀνθρωπότης νὰ διετήρησε τὰς ἀναμνήσεις τῶν γεωλογικῶν τούτων φαινομένων; Ὑποτίθεται ὅτι εἰς τοὺς πρωτογόνους χρόνους ὁ ἄνθρωπος δυνατὸν νὰ ἐπέρασε διὰ τῆς Σούνδης πρὸς τὴν Αὐστραλίαν (προτοῦ νὰ σχηματισθῆ ἡ σημερινὴ πολυνησία εἰς τὸν πορθμὸν τῆς Σούνδης). Ὅμοίως κύματα φυλῶν δυνατὸν νὰ ἐπέρασαν πρὸς τὴν Ἀμερικὴν διὰ τοῦ διαδρόμου τῆς Ἀλάσκας καὶ ἀνάλογόν τι νὰ συνέβη μετὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα τῆς Εὐρώπης διὰ τῶν μνημονευθέντων διαδρόμων τῆς Μεσογείου πρὸς τὴν Ἀφρικὴν. Ἀλλὰ δὲν διετηρήθη ἡ παραμικρὰ ἀνάμνησις. Ὁ Χελλαῖος ἄνθρωπος ἦτο ὃν ζωῶδες καὶ ἀποκλείεται πᾶσα διανοητικὴ ἐξελίξις, ἥτις θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ διατηρήσῃ ἔστω καὶ εἰς τὴν μνήμην τοιαῦτα γεγονότα. Ἡ παλαιότατη τῶν γεωλογικῶν ἀναμνήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἶναι ἡ περὶ Κατακλυσμοῦ. Γνωρίζομεν ὅτι ἔγιναν πολλοὶ κατακλυσμοί, ὄμβριοι εἴτε θαλάσσιοι, ἢ δὲ ἀνάμνησις των περιεσώθη εἰς ὄλας τὰς ἠπείρους, πλὴν τῆς Ἀφρικανικῆς. Ὁ ἰδικός μας (ὁ τῆς Ἀγίας Γραφῆς δηλαδή, διότι οἱ Ἕλληνες εἶχον καὶ ἄλλας ἰδίας παραδόσεις περὶ κατακλυσμῶν) γνωρίζομεν ὅτι ἀνάγεται εἰς τὸν ἕτερον τῶν παλαιότατων πολιτισμῶν, τὸν Σουμερικόν. Ἐκεῖθεν τὸν

παρέλαβον οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὶς παραδόσεις των. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Οὔθ' ἔδειξαν ὅτι πρόκειται περὶ πραγματικῆς καταστροφῆς, ἐπισυμβάσης κατὰ τὴν 4ην χιλιετηρίδα π.Χ. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὰ τοπικὰ δεδομένα τῶν Αἰγυπτίων φέρουν τὴν Ἀτλαντίδα ἔξω τῶν Ἡρακλείων στηλῶν, δηλ. εἰς τὸν σημερινὸν Ἀτλαντικὸν καὶ δίδουν χρονολογίαν 9 χιλ. ἐτῶν ἀπὸ τῆς συνομιλίας μεταξὺ Σόλωνος καὶ Σαίτων ἱερέων, ἔπεται ὅτι φθάνομεν εἰς τὸ ἀδύνατον. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῆ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῆς Ἀγγλίας ἢ περὶ βυθίσεως ξηρᾶς εἰς τὸν Δυτ. Ἀτλαντικὸν (θάλασσα τῶν Σαργάσσω), ἦτοι περὶ ἐνὸς πραγματικοῦ γεγονότος κατὰ τὰ δεδομένα τῆς γεωλογίας, οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συγκρατήσουν εἰς τὴν μνήμην των ἐν τοιοῦτον ἀπώτατον γεγονός.

Οὕτω ἀπομένει ὡς μόνη ὁδὸς νὰ θεωρηθῆ μὲν πραγματικὸς ὁ ἱστορικὸς πυρὴν τῆς περὶ Ἀτλαντίδος παραδόσεως, ἀλλὰ νὰ θεωρηθῆ ἔξω τόπου καὶ χρόνου, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλας ἱστορικὰς παραδόσεις. Οἱ Αἰγύπτιοι ἄλλως εἰς τὰς χρονολογίας των, ὡς καὶ οἱ Σουμέριοι, ἀποδεικνύονται ἐξογκοῦντες τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν πέρα παντὸς νοητοῦ ὁρίου. Ὅπως τοῦναντίον, ἐν σταθερὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἢ παράδοσις ἐκείνη ἀναφέρει, θὰ μᾶς κατατοπίση ἀμέσως εἰς τὸ ὀρθὸν χρονικὸν πλαίσιον. Τοῦτο εἶναι ἡ μεγίστη ἀκμὴ τοῦ «Ἑλληνικοῦ», ἣτις ἀναφέρεται σταθερῶς εἰς τὴν διήγησιν τῆς Ἀτλαντίδος. Τοῦτο μᾶς ὀδηγεῖ μὲ ἀσφάλειαν εἰς τὸν 16-15ον π.Χ. αἰῶνα, ὅπυτε ὁ Κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εὐρίσκετο πράγματι εἰς τὴν ὑψίστην του ἀκμὴν. Τώρα λοιπὸν εἴμεθα παρεσκευασμένοι, ὅπως ἴδωμεν ἐκ τοῦ πλησίον τὴν περὶ τῆς Ἀτλαντίδος διήγησιν, ἣτις ἔχει ὡς ἑξῆς :

Ὁ Κριτίας⁹ εἰσάγεται διηγούμενος σπουδαιοτάτην περὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου παράδοσιν. Αὕτη ἀνάγεται εἰς τὸν Σόλωνα, ὅστις τὴν διηγήθη εἰς τὸν Δρωπίδην, πρόππαπον τοῦ Κριτίου, πρὸς ὃν ὁ μέγας νομοθέτης εἶχε στενὸν οἰκογενειακὸν δεσμόν. Ὁ Κριτίας εἶτα, πάμπως δμώνυμος τοῦ διηγουμένου, ἐπανέλαβε ταύτην παρουσίαν τοῦ ἐγγόνου. Ἡ διήγησις ἐν συνόψει ἔχει ὡς ἑξῆς :

21 E Κατὰ τὸ εἰς Αἴγυπτον ταξιδιὸν τοῦ ὁ Σόλων¹⁰ ἦλθεν εἰς λόγους πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Νηῖθ («Ἀθηναῖς») ἐν Σάϊδι. Διαρκουσῶν τῶν συνομιλιῶν ἐφιλοτιμήθη νὰ παρουσιάσῃ καὶ οὗτος εἰς τοὺς Αἰγυπτίους, (τοὺς ἀσυγκρίτους διὰ τὸ παρελθόν των, διὰ τὸ ὁποῖον ἦσαν

⁹) Π λ α τ. Τίμ. 21b καὶ ἑξῆς.

¹⁰) Ὁ Σόλων ἔζησεν ἀπὸ τοῦ 640]39 μέχρι τοῦ 559]58 π.Χ. Εἰς Αἴγυπτον ἀπεδήμησε μετὰ τὸ 572 καὶ ἡ ἀπουσία του ἐν συνόλῳ διήρκεσε 10 ἔτη, καθ' ἃ ἐπεσκέφθη καὶ ἄλλας χώρας.

22 b πολὺ ὑπερήφανοι) ὅ,τι ἀρχαιότερον ἐγνώριζε περὶ Ἑλλάδος, ἤτοι τὰ πε-
 ρὶ Φορωνέως καὶ Νιόβης καὶ τοῦ ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλισμοῦ. Τότε
 εἰς τῶν ἱερέων ὑπολαβὼν εἶπε τὰ ἑξῆς: Ὡ Σόλων Σόλων, οἱ Ἕλληνες
 22c-23c εἰσθε πάντοτε παῖδες, διότι τίποτε παλαιὸν δὲν γνωρίζετε. Πρωτίστως
 ὁμιλεῖτε περὶ ἑνὸς κατακλισμοῦ, ἐνῶ προηγουμένως συνέβησαν πολ-
 λοί. Ἄλλαι πάλιν καταστροφαὶ ὀφείλονται εἰς τὸ πῦρ, ὅταν γίνωνται
 αἱ μεταβολαὶ εἰς τὴν τάξιν τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ ἐνθυμεῖσθε καὶ τοῦτο
 ὁσάκις κάμνετε λόγον περὶ Φαέθοντος. Κατόπιν τῆς κάθε καταστροφῆς
 ἠφανίζετο τὸ μορφωμένον καὶ τὸ ἐγγράμματον στοιχεῖον τοῦ πληθυ-
 σμοῦ, ἀπέμενον δὲ μόνοι οἱ βουκόλοι εἰς τὰ ὄρη. Δι' αὐτὸ δὲν ἐνθυ-
 23c μεῖσθε τίποτε. Ἐν τούτοις διεπράξατε μέγιστον κατόρθωμα πρὸ θ
 χιλιάδων ἐτῶν, διότι ἐταπεινώσατε τότε μεγάλην καὶ ὑπερφίαλον δύ-
 24e ναμιν, ἣτις ὠρμήθη ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους. Ἐκεῖ ἔκειτο νῆσος
 μεγαλύτερα τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς ὁμοῦ, ὅπου ἀνεπτύχθη θαυ-
 μαστὴ δύναμις βασιλέων, οἵτινες ἐφθασαν εἰς τὸ σημεῖον νὰ ἀρχουν
 25b-d μέχρι Τυρρησίας καὶ μέχρις Αἰγυπτιακῶν συνόρων. Συλλέξαντες κά-
 ποτε τὰς δυνάμεις των, ἐπεχείρησαν νὰ δουλώσουν καὶ σᾶς καὶ ἡμᾶς
 εἰς μίαν μόνην ἐξόρμησιν. Σεῖς τότε ἐτέθητε ἐπὶ κεφαλῆς καὶ ἀντετά-
 χθητε, μὴ ἐγκαταλείψαντες τὸν ἀγῶνα ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ ἄλλοι σᾶς
 ἐγκατέλειψαν καὶ ἐμείνατε μόνοι. Διετρέξατε τὸν ἔσχατον τῶν κινδύ-
 νων, ἀλλὰ τέλος ἐνίκησατε, ἠμποδίσατε τὴν δούλωσιν ἡμῶν τῶν ἄλ-
 λων καὶ ἠλευθερώσατε καὶ τοὺς δεδουλωμένους. Ὑστερον ὁμοῦ ἐγι-
 ναν ἐξαίσιοι σεισμοὶ καὶ κατακλισμοί, ἐ ν τ ὸ ς δ ἔ μ ι ᾶ ς ἡ μ ἔ
 ρ α ς κ α ἰ μ ι ᾶ ς τ ρ ο μ ε ρ ᾶ ς ν υ κ τ ὸ ς καὶ ὁ ἰδικὸς σας στρα-
 τὸς ἐξ ἠ φ α ν ἰ σ θ ἦ η ὑ π ὸ τ ἦ ν γ ἦ η καὶ ἡ Ἀτλαντὶς ὠσαύτως
 β υ θ ἰ σ θ ε ἰ σ α ὑ π ὸ τ ὸ π ἔ λ α γ ο ς ἠ φ α ν ἰ σ θ ἦ. Διὰ τοῦτο
 καὶ τὸ ἐκεῖ πέλαγος εἶναι δύσβατον καὶ ἀνεξερευνήτον, διότι ὑπάρχει
 πολὺς πηλός, ὃν ἀφῆκεν ἡ καταποντισθεῖσα νῆσος¹¹.

¹¹) Τὸ τελευταῖον τοῦτο χαρακτηριστικὸν ἔκαμεν, ὡς γνωστόν, μερικὸς νὰ ἀναζητήσουν τὴν Ἀτλαντίδα εἰς τὴν παρὰ τὰς Ἀντίλλας θάλασσαν τῶν Σαρ-
 γάσων, ἣτις διὰ τὸ πλῆθος τοῦ ὁμωνύμου ἐνύδρου φυτοῦ παρέχει μεγάλας
 δυσκολίας εἰς τοὺς ναυτιλλομένους. Προσωπικῶς ἐγὼ πιστεύω εἰς τὴν δυνατό-
 τητα μιᾶς τοιαύτης ἀναμνήσεως, διότι φαίνεται νὰ ὑποτιμῶμεν τὰ τολμήματα
 τῶν δεινῶν θαλασσοπόρων τῆς ἀρχαιότητος. (Ὅρα κατωτέρω περὶ τοῦ περι-
 πλου τῆς Ἀφρικῆς ὑπὸ τῶν Φοινίκων). Μήπως τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Πλάτω-
 νος (Τίμ. 24e-25) δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ πρώτη μνεῖα τῆς Ἀμερι-
 κῆς; Ἀφοῦ δηλ. περιγράφεται πρῶτον ἡ Ἀτλαντὶς ὡς κειμένη ἔξω τοῦ Γι-
 βραλτάρ, μνημονεύεται ἐν συνεχείᾳ ὅτι ἐξ αὐτῆς ἠδύνατό τις νὰ πλεύσῃ περαι-
 τέρω πρὸς ἄλλας νήσους καὶ μάλιστα τὰς ἄλλας νήσους, ἄρα αὗται ἦσαν
 κατὰ πολὺ γνωστόν, καὶ ἐκεῖθεν περαιτέρω «ἐπὶ τὴν κατανικρὴν πᾶσαν ἠπει-
 ρον τὴν περὶ τὸν ἀληθινὸν ἐκεῖνον πόντον». Μήπως καὶ ὁ Κολόμβος (ὁ τρί-

Ἡ διήγησις, ἣτις ποικίλλεται ὑπὸ φιλοσοφικῶν καὶ κοσμογονικῶν δοξασιῶν, εἶναι ἀρχαίως ἐκτενής¹². Σήμερον, ὁπότε ἡ αἰγυπτιακὴ φιλολογία καὶ διανόησις μᾶς εἶναι καλῶς γνωσταί, θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ ἀποχωρίσῃ τις τὸ καθαρῶς αἰγυπτιακὸν στοιχεῖον τῆς διηγήσεως ἀπὸ τὰς προσθήκας τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας τοῦ Πλάτωνος. Ἄλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀναγκαῖον ἐνταῦθα, ἡ δὲ δοθεῖσα ἀνωτέρω περιλήψις εἶναι ἀρκετὴ πρὸς τὸν σκοπὸν μας.

Παρατηροῦμεν λοιπόν, ὅτι ὡς ἐκτίθεται ὁ μῦθος, εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ. Δυνάμεθα ὅμως νὰ χωρίσωμεν τὰ φανταστικά ἀπὸ τῶν πραγματικῶν στοιχείων, τὰ δὲ τελευταῖα εἶναι δυνατὰ καὶ μάλιστα ταυτίσιμα, φθάνει νὰ λυθῶσι τῆς συνεχείας τόπου καὶ ἰδίως χρόνου, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως τῶν ἱστορικῶν μύθων, ὡς ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω.

Καὶ τὴν μὲν ἐρημνείαν τῆς τοποθετήσεως τῆς βυθισθείσης νήσου εἰς τὸν Ἀτλαντικὸν θὰ συζητήσωμεν κατωτέρω. Ὡς πρὸς δὲ τὴν χρονολογίαν τῶν 9 χιλ. ἐτῶν γνωρίζομεν σήμερον ἀπλῶς, ὅτι οὔτε Ἑλληνες ὑπῆρχον τότε ἵνα ἐκτελέσωσι τὰ ἡρωικά κατορθώματα, οὔτε Αἰγύπτιοι διὰ νὰ τὰ καταγράψουν. Τὰ λεγόμενα «κείμενα τῶν Πυραμίδων», τὰ παλαιότατα συνεχῆ κείμενα τῶν Αἰγυπτίων, ἀνήκουν εἰς τὰ μέσα περίπου τῆς 3ης χιλιετηρίδος ἀλλ' εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Κείμενα ἱστορικά, σημαντικῆς ὅπως δῆποτε ἐκτάσεως, ἔχομεν μόνον ἀπὸ τῆς 18ης δυναστείας. Τὰ αξιολογώτατα εἶναι τὰ τοῦ Τουθμῶσιος τοῦ Γ' (1500-1447) καὶ τὰ τοῦ Ραμεσσῆ τοῦ Β' (1292-1225), ὁμοῦ μὲ τὰς ἔτι ὑστερωτέρας εἰδήσεις τοῦ Μερνεφθᾶ καὶ Ραμεσσῆ τοῦ Γ'. Τὰ τελευταῖα ταῦτα θεωρῶ ἄκρως πιθανόν, ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Σαῖτης ἱερεὺς ὁ ὁμιλήσας πρὸς τὸν Σόλωνα.

Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐν ἄλλῳ διαλόγῳ¹³ οἱ Αἰγύπτιοι ὁμιλοῦντες

τος ἄρα μετὰ καὶ τοὺς Βίκιγκ) δὲν ἐπανεῦρε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν Ἀμερικὴν ; Ὡς γνωστὸν προσήγγισε πρῶτον εἰς μίαν νῆσον τοῦ Βαχαμικοῦ συμπλέγματος, τὴν Γουαναχάνην, ἐκεῖ δ' ἔμαθεν ὅτι δυτικώτερον ὑπάρχει μία μεγάλη ἥπειρος, ἡ μετέπειτα Ἀμερικὴ.

¹²) Οὕτω λ.χ. ἡ θεωρία περὶ καταστροφῶν τοῦ κόσμου διὰ κατακλυσμῶν ἢ πυρὸς (Τίμ. 22c) εἶναι ἡ Βαβυλωνιακὴ δοξασία περὶ ἐκπυρώσεως καὶ κατακλυσμοῦ, ἣν βραδύτερον ἐνεκοιλώθησαν οἱ Στωικοί. Ὅρα Β. Μ e i s s n e r, Babylonien und Assyrien II, 118.

¹³) Κριτίας 110a-b. Φυσικά δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι, ὅτι ἡ διήγησις εἶναι αὐθεντικῶς αἰγυπτιακὴ ἢ γέννημα τῆς φαντασίας τοῦ Πλάτωνος, ὅπερ ἴσως εἶναι πιθανώτερον. Δὲν θὰ ἀπεκλείετο ὁμως νὰ διηγήρησαν οἱ Αἰγύπτιοι ὀνόματά τινα τῆς μεγάλης Μυκηναϊκῆς παραδόσεως. Τὸ πρᾶγμα ἄλλως δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι γνωρίζομεν ὅτι ἂν οἱ Αἰγύπτιοι εἶχον σημειώσει γεγονόςτα τινὰ τῆς «παμπαλαίας» ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου, ταῦτα μόνον ἐντὸς τῆς 2ας χιλιετηρίδος δύνανται νὰ ἐντοπισθῶσι καὶ οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ.

περὶ τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς Ἀτλαντίους ἀνέφερον διαρκῶς τὰ ὀνόματα τῶν Κέκροπος, Ἐρεχθέως, Ἐρυσίχθονος καὶ τῶν ἄλλων τῶν πρὸ τοῦ Θησέως γενόμενων. Ὁ Πλάτων μάλιστα διατείνεται, ὅτι τὰ ὀνόματα ἐκεῖνα ἐδίδοντο τὰ αὐτὰ (καὶ τῶν γυναικῶν ἔτι) κατὰ διαδοχὴν. Πάντως τὰ γεγονότα ἐν τῷ συνόλω των μαρτυροῦν, ἀνεξαρτήτως τῶν γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος, ὅτι εὐρισκόμεθα ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς 2ας χιλιετηρίδος, τοῦ μόνου ἄλλως δυνατοῦ. Νομίζομεν λοιπόν, ὅτι ἡ ἀπλουστερά μέθοδος θὰ εἶναι νὰ σκιαγραφήσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου καὶ παραλλήλως καὶ τῆς Κρητομυκηναϊκῆς περιοχῆς κατὰ τὴν 2αν χιλιετηρίδα καὶ εἶτα ὀλίγον τι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Σαῦτικῆς περιόδου. Τότε δὲ τὰ πράγματα θὰ ὁμιλήσουν ἀφ' ἑαυτῶν ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα, ἀφ' ὧν ἐξυφάνθη ὁ μῦθος τῆς Ἀτλαντίδος.

Τὴν μεταξὺ Μεσαίου καὶ Νέου Βασιλείου περίοδον (ἀκριβῶς 200 ἐτῶν, 1780-1580) καταλαμβάνει σχεδὸν ὁλόκληρον ἡ κυριαρχία τῶν Ἰκσῶς (=ποιμένων κατὰ Μανέθωνα) Φαραῶ, οἵτινες ἦσαν ξένης, σημιτικῆς καταγωγῆς ἐπιβάται τοῦ θρόνου. Τὴν ἐναντίον των ἐπαναστασιν ὤργάνωσαν οἱ τοπικοὶ πρίγκηπες τῶν Θηβῶν. Σήμερον πάντες σχεδὸν οἱ ἐρευνῆται εἶναι σύμφωνοι, ὅτι τὸ πρᾶγμα ἐγένετο καὶ τῇ βοηθείᾳ ξένων, ἡ δ' ἔξωσις τῶν Ἰκσῶς ἐπετεύχθη διὰ τῆς σημαντικῆς βοηθείας μὴ αἰγυπτιακῶν δυνάμεων. Τοῦτο ἄλλως ἐξάγεται καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν Αἰγυπτιακῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρουν ὡς βοηθοὺς εἰς τὸ ἐγχείρημα τοὺς Hanehu. Δυστυχῶς ἡ λέξις δὲν ἔχει πάντοτε τὴν αὐτὴν σημασίαν, διότι ἄλλοτε σημαίνει (ιδίως παλαιότερον) τοὺς κατοίκους τῆς Λυβικῆς ἀκτῆς καὶ ἄλλοτε τοὺς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ὁ πολὺς Eduard Meyer πιστεύει ἀδιστακτικῶς τὸ δεύτερον. Ἐκ τοῦ τίτλου δέ, τὸν ὅποτον λαμβάνει ἡ σεβασμία βασιλομήτωρ Ἀαχότεπ «Πριγκίπισσα τῆς ἀκτῆς τῶν Χανεβοῦ», ὅστις οὐδέποτε πλέον ἀπαντᾷ εἰς τὴν μακροαῖνα φιλολογίαν τῆς Αἰγύπτου, συμπεραίνει ὅτι αὕτη ἐνυμφεύθη Κρῆτα πρίγκιπα. Τῇ βοηθείᾳ τῶν Κρητῶν ἐπομένως ἀπὸ λήθησαν οἱ Ἰκσῶς¹⁴.

Ἀνεξαρτήτως τῆς γνώμης ταύτης, ἦν ἄλλως δὲν παραδέχονται οἱ λοιποὶ ἱστορικοὶ, ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω προσεχῶς ἐργασίαν, ὅποθεν θὰ δειχθῇ ὅτι οὐχὶ οἱ ἀπόλεμοι Κρῆτες, ἀλλ' οἱ Μ υ κ η ν α ἰ ο ἰ ἦσαν οἱ βοηθοὶ τῶν Αἰγυπτίων. Οἱ Κρῆτες ἀσφαλῶς θὰ συνετέλεσαν, περαιοῦσαντες διὰ τοῦ στόλου των τοὺς πολεμιστὰς τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἀφθονία ὅμως τοῦ χρυσοῦ, ὅστις ὑπὸ τοῦ Σλήμαν ἀνεκαλύφθη ἐντὸς τῶν βασιλικῶν θηκῶν τῆς ἀκροπόλεως, νομίζω ὅτι ἀσφαλῶς ἦτο τὸ τίμημα τῆς πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους βοηθείας. Ἐκ τῆς Αἰγύπτου ἐκόμι-

¹⁴) Ed. Meyer, *Gesch. d. Altertums* 2, 1, σ. 54-55.

σαν οἱ ρωμαεῖοι ἐκεῖνοι, ἀλλ' ἀπλοῖκοι πολεμισταί, τὰ νέα ταφικά ἔθιμα, τὴν μουμιοποίησιν, τὴν προσωπίδα, τὴν ἐπιτύμβιον στήλην, τὰ πλουσιώτατα κτερίσματα. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εὐρεθῇ καλυτέρα ἐρμηνεῖα τοῦ αἰφνιδίου «θαύματος» τῶν Μυκηναῶν ἐν μέσῳ τῆς ἀπλότητος καὶ τῆς πενίας τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου.

Ἡ βοήθεια διὰ στρατιωτικῆς πολυχειρίας ἐπ' ἀμειβῆ οὐδέποτε πλέον ἔπαυσε παρεχομένη πρὸς τὴν Αἴγυπτον ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου. Πρότερον ἐνομιζέτο, ὅτι οἱ «Σαρδίνα» ἦσαν μισθοφόροι τῶν Αἰγυπτίων μόνον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Ραμεσσῆ τοῦ Β'. Ἄλλ' αἱ πινακίδες τῆς Ἀμάρνα ἔδειξαν, ὅτι καὶ πρότερον ἐχρησιμοποιοῦντο οὗτοι ὡς φρουραὶ ἐν Συρίᾳ. Οὕτω, συμπεραίνει ὁ Meyer, εἶναι ἄριστα δυνατὸν ἢ χρησιμοποιήσις των νὰ ἀνάγεται ἤδη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Νέου Βασιλείου¹⁵. Τὴν καλυτέραν ἀπόδειξιν τοῦ πράγματος παρέχει τὸ πυκνότερον δοῦναι καὶ λαβεῖν μεταξὺ τῶν δύο περιοχῶν, Αἰγυπτιακῆς καὶ Κρητομυκηναϊκῆς, ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἔξῃς. Περὶ τῶν Αἰγυπτιακῶν εὐρημάτων ἐν Ἑλλάδι παρέστη ἀνάγκη νὰ γραφῇ ὀλόκληρον βιβλίον (J. P e n d l e b u r y, Aegyptiaca).

Οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου δὲν μετέβαινον πάντοτε ὡς φίλοι εἰς τὴν Αἴγυπτον. Εἴτε πρὸς λαφυραγωγικὰς ἐκστρατείας, εἴτε πιεζόμενα ὑπὸ τῶν κυμάτων τῶν μεγάλων μεταναστεύσεων τῶν λαῶν τοῦ 13 καὶ 12ου αἰῶνος, πλήθη διαφόρων Μεσογειακῶν φύλων ἐπέδραμον κατὰ τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Φαραὼ Μερνεφθᾶ καὶ Ραμεσσῆς ὁ Γ' ἔσχον σκληροὺς, ἀλλ' ἐπιτυχεῖς ἀγῶνας πρὸς ἀπόκρουσίν των. Ἡ Αἴγυπτος ἦτο ἀκόμη ἀρκετὰ ἰσχυρά, διὰ νὰ ἀποκρούσῃ αὐτὰ τὰ σίφη. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναγράφονται Akaiwasha, Danuna, Tursha, Shekeleshi, Shardana, οἵτινες ταυτίζονται πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς, Δαναοὺς, Τυρσηνοὺς, Σικελοὺς καὶ Σαρδηνοὺς. Οἱ Pulesati ἢ Pelestim ταυτίζονται συνήθως πρὸς τοὺς Φιλισταίους, σπανιώτερον δὲ πρὸς τοὺς Πελασγούς.

Μετὰ τὴν 20ὴν δυναστείαν ἡ Αἴγυπτος οὐσιαστικῶς εἰσέρχεται εἰς τὴν περίοδον τοῦ ψυχορραγήματος. Ἄδύνατος, διηρημένη, μὲ τὸ τέλος τῆς προδιαγεγραμμένου, ὡς συμβαίνει εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τοὺς στηριζομένους ἐπὶ μισθοφόρων, πίπτει ἐν τέλει λεία τῶν Ἀσσυρίων. Ἡ τελευταία αὐτῆς ἔνδοξος ἀναλαμπὴ εἶναι ἡ 26ῆ δυναστεία τῆς λεγομένης Σαϊτικῆς περιόδου (663-525). Ὁ ρόλος τῶν Ἑλλήνων ἐνταῦθα εἶναι σπουδαιότατος διὰ τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἡμῶν. Ὡς σχεδὸν χίλια ἔτη πρὶν, οὕτω καὶ τώρα Ψαμμήτιχος ὁ Α' ἀποτινάσσει τὸν ξενικὸν ζυγὸν τῇ βοηθητῇ Καρῶν καὶ ἰδίᾳ Ἰώνων μισθοφόρων. Κατακτᾷ τὴν Συρίαν καὶ πολεμεῖ κατὰ τῶν Σκυθῶν. Ὁ υἱὸς του Νε-

¹⁵) Ed. M e y e r, ἔ.ἀ. 57.

χῶ (609-593), νικητῆς τῶν Ἀσιατῶν, βασιζέται καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἕλληνας. Οἱ Ἴωνες εἶναι, θὰ ἔλεγέ τις, οἱ θεοὶ του. Οἱ μεγάλοι Φαραῶ τοῦ Νέου Βασιλείου μεθ' ἐκάστην νίκην ἀφιέρωνον δῶρα μεγαλοπρεπέστατα εἰς τὸν Ἀμμωνα τῶν Θεβῶν. Ἦσαν χρυσοὶ καὶ ἄλλα μέταλλα, πρόσθετα κτίσματα, κτήνη, ἀκόμη δὲ καὶ δοῦλοι. Ὁ Ἀμμασις ὁμως προσφέρει τὸ δῶρόν του οὐχὶ εἰς τὸν Ἀμμωνα τῶν Θεβῶν, ἀλλ' εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τῶν Βραγγιδῶν. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τοῦτο. Μεγαλυτέραν ἴσως σημασίαν ἐνέχει τὸ γεγονόςς ὅτι τὸ δῶρον εἶναι λιτόν, ἀλλ' ἑλληνικώτατον: Εἶναι ἡ πανοπλία τοῦ βασιλέως. Ματαίως θέλει ἀναζητήσῃ τις τοιοῦτον ἀνάλογον εἰς τὴν προηγουμένην ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου. Αἱ ἑλληνικαὶ ἰδέαι ἐμποτιζοῦν πλέον τὴν Αἴγυπτον. Ἐπιτρέπεται, διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑπερηφάνου καὶ αἰωνοβίου χώρας, νὰ κτισθῇ Ἴωνικὴ ἀποικία, ἡ Ναύκρατις, ἣτις ἀποβαίνει τὸ κέντρον τοῦ πρωιμοτάτου ἐν Αἰγύπτῳ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Φαραῶ νῦν ἐμποροῦνται ἀπὸ τὸ νέον πνεῦμα καὶ τὰς νέας ἰδέας τῶν Ἑλλήνων, παρ' ὅλην τὴν πατροπαράδοτον συντηρητικότητά τῆς αἰγυπτιακῆς φυλῆς, ὡς εὐστόχος παρατηρεῖ ὁ Brea-sted. Ὁ Νεχὸ δοκιμάζει νὰ ἀνοίξῃ τὴν πρὸς τὴν Ἐρυθρὰν Θάλασσαν διώρυγα τοῦ Σουέξ καὶ ἀποστέλλει Φοίνικας ναυτικούς πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν. Οὗτοι ἐπέστρεψαν μετὰ τρία ἔτη καὶ ἦσαν οἱ πρῶτοι περιπλεύσαντες τὴν Ἀφρικανικὴν ἡπειρον, δύο χιλιάδας καὶ πλέον ἔτη πρὸ τοῦ ὁμοίου κατορθώματος τοῦ Βάσκο δὲ Γάμα.

Ὁ υἱὸς τοῦ Νεχῶ, Ψαμμῆτιχος ὁ Β' (593-588) ὠδήγησε τοὺς Ἕλληνας μισθοφόρους του μέχρι τοῦ Ἀβοῦ-Σιμβέλ εἰς τὴν Νουβίαν, ὅπου ἐχάραξαν τὰς ἐπιγραφὰς των ἐπὶ τῆς κνήμης ἐνὸς κολοσσοῦ Ραμεσσή τοῦ Β'. Ὁ Ἀπρίης (588-569) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀμμασις (569-525) εἶναι γνωσταὶ προσωπικότητες ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῆς φιλίας τοῦ δευτέρου πρὸς τὸν τύραννον τῆς Σάμου Πολυκράτη. Κατὰ τὸ 525 διὰ τῆς κατακτιήσεως τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τοῦ Καμβύσου ἐκόπη πλέον ὀριστικῶς τὸ νῆμα τῆς μακραίωνος Αἰγυπτιακῆς ἀνεξαρτησίας¹⁶.

Τῆς Κρητομυκηναϊκῆς ἱστορίας τὸ ἀντίστοιχον περίγραμμα εἶναι ἀπλούστερον. Ἦδη ἀπὸ τῆς 12ης δυναστείας ἔχομεν πυκνὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου, τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Ὑκσῶς Φαραῶ Κυὰν εὐρέθη εἰς τὴν Κνωσὸν ἐπὶ πώματος ἀλαβαστρίνης πυξίδος.

¹⁶ Θεωρῶ περιττὰς τὰς εἰδικωτέρας παραπομπὰς. Ἀρκείτωσαν τὰ ἔργα τοῦ Ed. Meyer καὶ ἰδίᾳ τοῦ James H. Breasted, A History of Egypt.

Μετά τὸ 1600 εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ διεθνοῦς διαφέροντος εἰσέρχονται καὶ αἱ Μυκῆναι. Ἐπὶ Τουθμώσιος τοῦ Γ', ἤτοι περὶ τὸ 1500 καὶ ὀλίγον βραδύτερον, οἱ Κεφτί εἰκονίζονται ἀφθόνως εἰς τοὺς τάφους τῆς Θηβαϊκῆς νεκροπόλεως κομίζοντες τὰ δῶρά των. Οἱ Κεφτί δυνατὸν νὰ εἶναι ἢ νὰ μὴ εἶναι Κρητες. Τῶν δῶρων των ὅμως ἐν καλὸν ποσοστὸν εἶναι ἀναμφισβητήτου κρητομυκηναϊκῆς προελεύσεως. Ἐν τῇ τέχνῃ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ἐπιδρῶσι τόσον πολὺ ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων μεταξὺ τῶν δύο περιοχῶν, ὥστε πολλάκις εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνωμεν τίς ὁ δανείζων καὶ τίς ὁ δανειζόμενος.

Περὶ τὸ 1500 π.Χ. μία τρομερὰ καταστροφή πλήττει ὀλόκληρον τὴν Κρήτην. Πόλεις, μέγαρα καὶ τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν ἀνακτόρων καταστρέφονται διὰ παντός. Ἀκόμη καὶ ἱερὰ σπήλαια κατακρημνίζονται, ὡς τὸ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου. Τὴν καταστροφὴν ταύτην, τῆς ὁποίας ὑπεύθυνοι ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑπῆρξαν οἱ Ἀχαιοὶ (εἶναι ἔτι λίαν ἐνωρίς), ἀπέδωκα εἰς ἓν τρομερὸν φυσικὸν γεγονός, τὴν ἔκρηξιν τῆς Θήρας. Ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης¹⁷ θὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα μόνον ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν παροῦσαν στιγμὴν.

Ἡ Θήρα, νῆσος ἀρχικῶς στρογγύλη, ὡς εἶναι πᾶσαι αἱ ἠφαιστειογενεῖς νῆσοι, εἶχε καλυφθῆ ὑπὸ βλαστήσεως (ἐλαία, φοῖνιξ) καὶ ἀνθηρῶν συνοικισμῶν, διότι τὸ ἠφαιστεῖον ἐπὶ μακρὸν καθηῦθε. Ὄταν ἡ ἔκρηξις ἐπῆλθε, κατεκάλυψεν ἡ ἠφαιστεία σποδὸς καὶ ἡ κίσηρις τοὺς συνοικισμοὺς. Ἐκ τῶν εὐρημάτων γνωρίζομεν, ὅτι ἡ ἔκρηξις πρέπει νὰ συνέβη περὶ τὸ 1500. Τὴν πορείαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔκρηξεως δυνάμεθα νὰ σπουδάσωμεν καὶ ἐκ μεταγενεστέρων ἔκρηξεων τοῦ αὐτοῦ ἠφαιστείου, κυριώτατα ὅμως ἐκ τῆς ἔκρηξεως τοῦ ἀδελφοῦ ἠφαιστείου Krakatau (μεταξὺ Ἰάβας καὶ Σουμάτρας) κατὰ τὸ 1883. Ὅτι συνέβη ἐν Κρακατάου, λέγει ὁ Φίλιππον, πρέπει νὰ συνέβη ἀπαρεγκλίτως καὶ ἐν Θήρᾳ, διότι τὰ δύο ἠφαιστεία ἀνήκουσιν εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν. Κατὰ τὴν ἔκρηξιν ἡ μᾶλλον τὰς ἐπανειλημμένας ἔκρηξεις τοῦ Κρακατάου, αἵτινες διήρκεσαν τρεῖς ἡμέρας, συνέβησαν τὰ ἀκόλουθα φαινόμενα : Ἡ ἔκτοξευθεῖσα ἠφαιστεία σποδὸς ἔφθασε μέχρι τῆς στρατοσφαίρας καὶ ἐπὶ 6 μῆνας ἤωρεῖτο εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, παρασυρθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀνέμων μέχρι τῆς Εὐρώπης. (Εἰς αὐτὴν ἀπέδωκαν τὰς θυμασίας δύσεις τοῦ ἡλίου κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο). Ἡ ἡμέρα μετεβλήθη εἰς νύκτα ἐντὸς ἀκτίνος 150 χιλιομέτρων εἰς τὴν αὐτὴν δὲ ἀπόστασιν διερράγησαν τοῖχοι καὶ πάντα τὰ αἰωρητὰ ἀντικείμενα εὐρίσκοντο εἰς ἀδιάκοπον τρομώδη κίνησιν. Αἴθνη, ὡς καὶ αἱ κλαγγαὶ τῶν κινήτων ἀντικειμένων, ἐπέφερον ἀπερίγραπτον ταραχὴν εἰς ἀν-

¹⁷) Τὴν λεπτομερεστέρην ἔκθεσιν ἐδημοσίευσεν ἐν «Antiquity», 1939.

θρώπους καὶ ζῶα, ἅτινα καὶ διὰ τῆς βίας διωκόμενα δὲν ἀπεμακρύνοντο. Οἱ φοβεροὶ κρότοι τῶν ἐκρήξεων ἠκούσθησαν εἰς ἀπόστασιν σχεδὸν 3.500 χιλιομέτρων (Αὐστραλία) καὶ κατὰ τινες ἔφθασαν μέχρι τῶν ἀντιπόδων. Πάντως πρόκειται περὶ τοῦ μεγαλυτέρου ἱστορικῶς ἐξηκριβωμένου κρότου ἐπὶ τοῦ πλανήτου τούτου. Κολοσσιαίους ὄγκους κισσήρεως ἐξήμεσε τὸ ἠφαιστειον, οἷτινες οὐ μόνον ἐκάλυψαν τὴν νῆσον, ἀλλὰ καὶ τὴν περίξ θάλασσαν, ὥστε νὰ φραχθῇ ἐπὶ μακρὸν εἰς λιμὴν τῆς γειτονικῆς Σουμάτρας. Σειρὰ θαλασσίαν κυμάτων, ὕψους μέχρι 15 μέτρων, ἐπέδραμε κατὰ τῶν ἀκτῶν τῶν γειτονικῶν νήσων καὶ ἐπροξένησε τὰς μεγαλυτέρας καταστροφάς. Βορῆοι μετεκινήθησαν, σιδηροτροχιαὶ καὶ ἀτμάμαξαι ἀνεσπάσθησαν ἢ ἀνετρόπησαν καὶ πόλεις ἐξυρίσθησαν κυριολεκτικῶς, ὡς τὸ Τελούγκ-Βετούγκ τῆς γειτονικῆς Σουμάτρας. Τὸ ἀτμόπλοιον Μαγυω, αἰωρηθὲν ὑπὲρ τὴν πόλιν ὑπὸ τοῦ κύματος, εὐρέθη κατόπιν ἀρκετὰ χιλιόμετρα μεσογίως ἐντὸς δάσους. Ὅσαι οἰκίαι ἀντέστησαν εἰς τὰ κύματα κατεστράφησαν ὑπὸ πυρκαϊῶν, ἃς ἐπροξένησαν αἱ ἀνατραπεῖσαι λυχνίαι. Κερανοὶ διεσταυροῦντο εἰς τὴν ὑπὸ ἠλεκτρικοῦ ρευστοῦ πεπληρωμένην ἀτμόσφαιραν, πλήξαντες φάρους καὶ ὑψηλὰ κτίσματα. Τριάκοντα ἐπτὰ χιλιάδες ψυχῶν ἀπολέσθησαν κατὰ τὴν φοβερὰν αὐτὴν θεομηνίαν.

Ἐναντι τῶν 20 περίπου τετρ. χιλιομέτρων τῆς ἐκτιναχθείσης καὶ βυθισθείσης ἐκτάσεως τοῦ Κρακατάου ἔχομεν 80 τετρ. χιλιόμετρα ἐν Θήρα. Ἡ ἐκρηξὶς ὑπῆρξεν ἄρα τετράκις ἰσχυροτέρα. Τὸ στρώμα κισσήρεως, τὸ ὁποῖον ἐκάλυψε τὸ περιωθὲν ἀνατολικὸν τμήμα τῆς νήσου, ἔχει σήμερον πάχος 30 μέτρων. Ἐκ μεταγενεστέρων μικρῶν ἐκρήξεων γνωρίζομεν, ὅτι ἡ κίσσηρις κατεκάλυψε τὴν θάλασσαν μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐπειδὴ ἡ ταχύτης τῶν θαλασσίων κυμάτων εἶναι συνάρτησις τοῦ βάθους τῆς θαλάσσης, ἥτις μεταξὺ Θήρας καὶ Κρήτης φθάνει εἰς δεκάκις καὶ ἐνίοτε τριακοντάκις μεγαλύτερον βάθος ἢ ἐν Κρακατάου, τὰ κύματα θὰ ἦσαν μεγαλύτερα καὶ πολὺ ταχύτερα. Εἶναι μαθηματικῶς βέβαιον, ὅτι εἰς διάστημα χρόνου ἐλάχιστον τὰ κύματα τότε ἔφθασαν εἰς Κρήτην (ἀπέχουσαν 600 μίλλια), ὅπου ἐπροξένησαν τρομέρας καταστροφάς εἰς ὅσα μέρη ἦσαν χθαμαλά. Κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ μακαρίτου καθ. Ν. Κρητικοῦ, τυπικὸν φαινόμενον τῆς Θήρας εἰδικῶς εἶναι καὶ ἡ παρουσία σειρᾶς σεισμῶν, ἐκτεινομένων εἰς εὐρεῖαν ἀκτῖνα περίξ τῆς Ἀνατ. Μεσογείου καὶ συνοδευόντων πᾶσαν ἐκρηξίν τοῦ ἠφαιστείου. Οὐδεμία πρέπει νὰ παραμείνῃ ἀμφιβολία, ὅτι ἡ Κρήτη ἠρημώθη. Τὰς παραδόσεις περὶ ἐρημώσεως δὲν ἐλησμόνησαν ποτὲ οἱ κάτοικοι, διότι τὰς ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος καὶ μάλιστα ὡς ἀνηκούσας εἰς τὴν Πραιοσίαν (ἤτοι τὴν «Ἐτεοκρητικήν») παραδόσιν, ἣν καὶ τὰς ἀποδίδει εἰς ἄλλας ἐποχὰς καὶ ἀφορ-

μάς¹⁸. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα φαινόμενα τῆς ἐκρήξεως τὰ σημειωθέντα ἐν Κρακατάου, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι πολὺ ἐντονώτερα θὰ συνέβησαν καὶ ἐδῶ καὶ θὰ ἐγένοντο αἰσθητὰ μέχρι καὶ τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι τῷ ὄντι ἀπορίας ἄξιον, πῶς δὲν ἀνεκαλύφθησαν ἀκόμη σχετικαὶ μαρτυραίαι.

Ἐκτοτε ἡ Κρήτη παρακαμάζει σταθερῶς. Ἡ προσωρινὴ παρὰ τὰς ζωῆς ἐπὶ 50-100 ἔτη τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ καὶ μόνου δὲν ἀρκεῖ νὰ ἀνακόψῃ τὸν ροῦν τῶν γεγονότων. Τὴν θέσιν τῆς Κρήτης καταλαμβάνει ἀπὸ τοῦ 1500 ἡ Πελοπόννησος μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὰς Μυκῆνας. Ἀμένωφισ ὁ Γ', ὁ μεγαλοπρεπέστερος τῶν Αἰγυπτίων Φαραὼ (περὶ τὸ 1411-1375) διατηρεῖ σχέσεις στενὰς πρὸς τὰς Μυκῆνας πλέον, οὐχὶ τὴν Κρήτην.

Ἐνα περίπου αἰῶνα βραδύτερον βλέπομεν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὴν πλήρη πλοῦτου, δόξης, πολεμοχαροῦς ἀτμοσφαιρας καὶ πυκνῶν διεθνῶν σχέσεων, νὰ ὀσφραίνωνται τοὺς πρώτους κινδύνους. Αἱ Μυκηναϊκαὶ ἀκρόπολεις ἐνισχύονται. Τειχίζονται συμπληρωματικῶς αἱ Μυκῆναι καὶ ἡ Τίρους καὶ ἀνεγείρεται ἐσπευσμένως ἡ μεγάλη ἀκρόπολις τοῦ Γλαῦ. Δὲν ἐπρόφθασαν κἄν νὰ ἀνεγείρουν πραγματικὸν ἀνάκτορον ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς. Ἡ καταστροφὴ φαίνεται ὅτι εἰσέρχεται ταχέως καὶ μεταξὺ 1200 καὶ 1100 καταστρέφεται ὀριστικῶς πᾶν κέντρον τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

* * *

Ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ τούτου πλαισίου θὰ τοποθετηθοῦν τώρα εὐκόλως καὶ ἀνέτως πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ μύθου τῆς Ἀτλαντίδος. Ἦδη ἄγαστός τις εἶχε ριψοκινδυνεύσει ἀνώνυμον ἄρθρον εἰς τοὺς Times τοῦ Λονδίνου (19 Ἰαν. 1909), μετὰ τὰς θανασιας ἀνακαλύψεις ἐν Κρήτη, ὑποστηρίζων ὅτι αὕτη ἦτο ἡ «Ἀτλαντὶς» τῶν Αἰγυπτίων. Ἐτόνιζε τὰς ὁμοιότητας τῶν περὶ Ἀτλαντίδος παραδόσεων πρὸς τὰς ἀνακαλύψεις τοῦ Κρητικοῦ ἐδάφους (σύλληψις ταύρων ἀνευ ὄπλων, ὄργάνωσις, νόμοι κλπ.) καὶ τὴν ἀκμαίαν ἐπικοινωνίαν τῆς νήσου πρὸς τὴν Αἴγυπτον (Κεφτὶ κλπ.). Ἐξαφανισθέντων εἶτα ἀποτόμως τῶν Κρητῶν (ὁ συγγραφεὺς τότε δὲν ἐγνώριζε νὰ ἐξηγήσῃ τὸ πρᾶγμα) μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν Μυκηναίων, οἱ Αἰγύπτιοι ἔπλασαν τὸν μῦθον περὶ καταβύθισεως τῆς νήσου. Τὸ ἄρθρον εὔρεν ἀρετὴν ἀπήχησιν. Ἐσπευσαν καὶ ἄλλοι νὰ ὑποστηρίξουν τὰ αὐτά, μεθ'

¹⁸⁾ Ἡροδ. 7, 11.

ὁ ἐνθαρρυνθεὶς ὁ συγγραφεὺς ἐπανῆλθεν ἐνυπογράφως πλέον καὶ εἰς ἐπιστημονικὸν περιοδικόν: Ἦτο ὁ K. F r o s t¹⁹

Νομίζομεν ὅτι αὕτη εἶναι ἡ εὐστοχωτέρα ἐρμηνεία. Νῆσος μεγάλη, πανευδαίμων καὶ ἰσχυρὰ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν αἰγυπτιακῶν γνώσεων δὲν ὑπῆρχεν ἄλλη ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ νὰ «πλάσουν» τὸν μῦθον περὶ καταβυθίσεως ἦτο κάπως δύσκολον, ἔστω καὶ ἂν εἶχον τὸ ἰδικόν των παραμύθιον τοῦ Ναυαγοῦ. Ἐπειτα ὑπάρχει καὶ ὁ στρατὸς τῶν Ἀθηναίων, ὅστις ἀθρόος «ἔδν κατὰ γῆς», κατόπιν σεισμῶν ἑξαισιῶν καὶ κατακλυσμῶν, ἐν διαστήματι ἐνός. ἡμερονυκτίου («μιας ἡμέρας καὶ νυκτὸς χαλεπῆς ἐπελθούσης»)²⁰, ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἀτλαντίδος. Οἱ Αἰγύπτιοι ἀναμφισβητήτως εἶχον ἀκούσει περὶ καταβυθίσεως μιᾶς νήσου, ἣτις ἦτο ἡ Θήρα, ἀλλὰ ταύτην, μικρὰν καὶ ἄσημον, δὲν τὴν ἐγνώριζον. Τὸ πρῶμα μετέφερον εἰς τὴν γειτονικὴν Κρήτην, τὴν δεινῶς πληγεῖσαν νῆσον, καὶ τὴν μετὰ τῆς ὁποίας ἐπαφὴν ἀπώλεσαν αἰφνιδίως. Ἡ εἶδησις περὶ ἀπωλείας μυριάδων ψυχῶν ἐτυποποιήθη εἰς τὸν μῦθον περὶ καταποντισθέντος στρατεύματος. Μὲ τὴν ἔλλειψιν δὲ ἀλληλουχίας καὶ λογικῆς, ἣτις χαρακτηρίζει τοὺς μύθους (ὡς καὶ τὰ ἄλλα λαϊκὰ προϊόντα), ἀσφαλῶς οὔτε καὶ ὁ Πλάτων ἠσθάνθη τὴν ἀνακολουθίαν, ὅτι ταυτοχρόνως ἐβυθίσθησαν ἡ Ἀτλαντὶς εἰς τὸν Ἀτλαντικὸν καὶ πᾶν τὸ μάχιμον τῶν Ἀθηναίων, ἐν Ἀθήναις φυσικά!

Ἀλλὰ διατι ὁ στρατὸς εἶναι τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ κατόρθωμα πάλιν ἰδικόν των; Καὶ ἐδῶ ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλῆ καὶ ἀβίαστος: Ὁ Σαΐτης ὁμιλεῖ πρὸς Σόλωνα τὸν Ἀθηναῖον. Οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι Ἴωνες. Ἐπὶ πολλὰς τῶρα γενεάς, γνωρίζει ὁ Σαΐτης, ἡ Αἴγυπτος στηρίζεται εἰς τοὺς Ἴωνας ὀπίστας καὶ δι' αὐτῶν ἀπέκτησε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐπὶ Ψαμμητίχου τοῦ Α'. Οἱ Ἴωνες εἶναι οἱ γενναιότεροι τῶν στρατῶν. Εἰς αὐτοὺς λοιπὸν ὀφείλεται καὶ τὸ κατόρθωμα κατὰ τῶν Ἀτλαντίων!

Ἐξ ἴσου νοητὴ ἀποβαίνει καὶ ἡ παράδοσις, περὶ κυριαρχίας τῶν Ἀτλαντίων μέχρι Λιβύης καὶ Ἰουρηνίας καὶ περὶ ἀπειλῆς οὐ μόνον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῶν Αἰγυπτίων, τῶν ὁποίων ἐπεχείρησαν νὰ δουλώσουν «τὸν ἐντὸς τοῦ στόματος πάντα τόπον»²¹. Γνωρίζομεν πρῶτα, ὅτι οἱ «λαοὶ τῆς Θαλάσσης» ἐπετίθεντο διὰ τοῦ Δέλτα καὶ ὅτι

¹⁹⁾ *The Critias and Minoan Crete*, J.H.St. 33, 189 ἐξ.

²⁰⁾ Π λ α τ. Τίμ. 25 c-d.

²¹⁾ Τίμ. 25b.

ἐν μέρει συνετρίβησαν διὰ ναυμαχιῶν, ὡς δεικνύουν τὰ ἀνάγλυφα Ραμεσοῦ τοῦ Γ' ἐν Medinet-Habu ²². Αἱ μνημονευθεῖσαι ὀχυρώσεις τῶν Μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων, εἶναι φανερόν, ὑποδηλοῦσι κίνδυνον. Ἐν τὸς τοῦ ἀγρίου κλυδωνισμοῦ τῶν λαῶν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἶναι ἀπολύτως θεμιτὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ περιπλανώμενοι λαοὶ ἐπετέθησαν ἢ ἐδοκίμασαν νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῆς Ἑλλάδος προτοῦ φθάσουν μέχρις Αἰγύπτου. Ἄν τοῦτο συνέβη, ἐνικήθησαν ἀσφαλῶς, διότι δὲν ἔχομεν δείγματα περὶ καταστροφῆς τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἔφθασαν ἐξησθενημένοι. Ἐντεῦθεν ἡ Αἴγυπτιὰ παράδοσις, ὅτι οἱ «Ἀθηναῖοι» ἔσωσαν καὶ τοὺς Αἰγυπτίους διὰ τῆς κατατροπώσεως τῶν Ἀτλαντίων. Γνωρίζομεν ἄλλως τόσον ὀλίγα ἀκόμη περὶ τῆς καθαυτῆς ἱστορίας κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀληθεύῃ ἡ παράδοσις κατὰ γράμμα : Μεγάλῃ τις στρατεία τῶν δυτικωτέρων Μεσογειακῶν στοιχείων (Τούρσα, Σεκελές, Σαρδάνα), εἶναι δυνατὸν νὰ συνετρίβῃ ὑπὸ τῶν κραταιῶν δυναστῶν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπομένει τέλος νὰ εὔρωμεν τὴν ἐξήγησιν τῆς μεταθέσεως τῆς βυθισθείσης νήσου εἰς τὸν Ἀτλαντικὸν ὠκεανόν. Εἰς τοῦτο θὰ μᾶς βοηθήσουν δύο γεγονότα. Πρῶτον ὁ τότε πρόσφατος περίπλους τῆς Ἀφρικῆς ἐπὶ Νεχώ. Οἱ ἐπανελθόντες ναυτικοὶ θὰ διηγούντο ἀσφαλῶς τὰ θαυμάσια παραμύθια, τὰ ὅποια δημιουργοῦν ὅλοι οἱ ναυτικοὶ λαοί. Ἄφ' ἐτέρου οἱ Σαῖται ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι πιστεύω ὅτι εἶχον γνῶσιν πηγῶν ὡς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Μεδινετ-Ἀβού, ἐγνώριζον ἀορίστως περὶ λαῶν, οἵτινες εἶχον προσβάλει ποτὲ τὴν Αἴγυπτον, ἀφοῦ ἐξεκίνησαν ἐκ τοῦ βάρθους τῆς Μεσογείου. Αὐτοὶ λοιπὸν ἦσαν οἱ «Ἀτλαντιοὶ πολεμισταί».

Οὕτως ὁ περὶ Ἀτλαντίδος μῦθος δύναται νὰ νοηθῇ ὡς μία ἱστορικὴ παράδοσις, ἣτις κατὰ τὸν τυπικὸν τρόπον τῆς παραμορφώσεως τοιοῦτων γεγονότων ἀπετελέσθη ἀπὸ συνονθύλευμα διαφόρων ἐπεισοδίων. Ἡ καταστροφὴ τῆς Θήρας, συνοδευθεῖσα ἀπὸ τρομερὰ φυσικὰ φαινόμενα, αἰσθητὰ μέχρις Αἰγύπτου, καὶ ἡ σύγχρονος ἐξαφάνισις τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὰς Αἰγυπτιακὰς ἀγορὰς ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν μῦθον περὶ καταποντισμοῦ νήσου ὑπὲρ πᾶν ὄριον μεγάλῃς καὶ ἰσχυρᾶς. Ἡ μετάθεσις τῆς εἰς τὸν Ἀτλαντικὸν ὠκεανὸν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν μνημονευθέντα περίπλου τῆς Ἀφρικῆς ὑπὸ τῶν Φοινίκων. Αἱ ἐπι-

²²) Ὅρα ἐπὶ παραδείγματι Ed. Meyer, *Gesch. d. Altertums* 2, 1 πιν. VI. Bossert, *Alt-kreta*, εἰκ. 552,

δρομαὶ Ἰταλιωτικῶν λαῶν προσετέθησαν εἰς τὸν μῦθον ὡς ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀτλαντίων. Ἡ ἐνδεχομένη συντριβὴ τῶν ὑπὸ τῶν Μυκηναίων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀνδρείαν τῶν Ἰώνων ὀπλιτῶν παρὰ τοῖς Σαΐταις Φαραῶ ἐδημιούργησαν τὸν θρύλον περὶ ἀητιήτου στρατοῦ τῶν Ἀθηναίων. Ὁ πυρὴν τῶν γεγονότων τούτων, ἅτινα συσσωματοῦνται εἰς ἓνα ἱστορικὸν μῦθον, εἶναι ἡ ἔκρηξις τῆς Θήρας καὶ τὸ ἔτος \pm 1500 π.Χ. Κατέρχονται δὲ τὰ τελευταῖα στοιχεῖα τοῦ μύθου μέχρι περίπου τοῦ 600 π.Χ. Καλύπτουσι λοιπὸν χρονικὸν διάστημα 900 ἐτῶν, τὸ ὁποῖον ὁ Σαΐτης ἱερεὺς προέβαλεν ἀκριβῶς δεκαπλασίως εἰς τὰ σκότη τοῦ παρελθόντος. Ἐφθασεν οὕτω, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἀδυνάτων, εἰς τὴν ἀδύνατον χρονολογίαν τῶν 9.000 ἐτῶν πρὸ τῆς ἐποχῆς του.

Ἀθήναι, Μάρτιος 1950

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
 ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
 ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΑ ΕΝ ΤΩ ΜΟΥΣΕΙΩ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

Καταγραφή τοῦ χρέους τῆς Ἐπαρχίας Κρήτης. (Μάιος 1786).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 110. Ἐφ' ἀπλοῦ φύλλου χάρτου διαστ. 0,33×0,23 μ.
 μὲ ὑδατίνια γραμμὰς καὶ ἐπιστεφόμενα γράμματα G.H. Τὸ κείμενον ἐπὶ
 δύο σελίδων. Διατήρησις καλή.

1786 μαΐου 19.

Καταγραφή ἀκριβῆς ἀπάσης τῆς ὀλοσχεροῦς ποσότητος τοῦ χρέους
 τῆς ἡμε | τέρας ἐπαρχίας κρήτης. ↪

τὰ κατὰ μαΐον

<u>γροσίων κεφάλαιον</u>	<u>γροσίων διάφορον</u>
5000 : ἰῶ παραγιωτάτω πρώην κωνσταντινουπόλεως κυ- ρίω Θεοδοσίω τῆ ἰθνη : μαΐου πρὸς 50 :	500 :
500 : τῆ κοκόνᾳ βιβροίτζα κομνινάκη τῆ ἰθνη :	πρὸς 50 : 50 :
500 : τῆ κοκόνᾳ θυγατρὶ τοῦ μακαρί- του κομνενάκη τῆ ἰθνη :	πρὸς 50 : 50 :
500 : τῶ λογιωτάτω πρώτω ὀστιαρίω φρωτίω τῆ ἰθνη :	πρὸς 50 : 50 :
1000 : τῆ κοκόνᾳ ἐλέγκω γιμάρη τα- φταλῆ τῆ ἰθνη :	πρὸς 45 : 90 :
<hr/> 7500 :	<hr/> 740 :
1000 : τῶ ἄρχοντι κομίσω νικολάκη ἐγ- κονῶ τῆς σμαράγδας χαντζερεῆ . τῆ ἰθνη :	πρὸς 40 : 80 :
1500 : τῆ κοκόνᾳ μαριώρα συζύγω τοῦ μακαρίτου ἁρμάση σταυράκη τζεβὰχ ἰθνη :	πρὸς 40 : 120 :
1500 : τῆ κοκόνᾳ εὐφρωσύνῃ θυγατρὶ τοῦ αὐτοῦ ἰθνη :	πρὸς 40 : 120 :
1000 : τῶ τζελεπηῆ ἀντωνάκη υἱῶ τοῦ	

*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελίδος 71 τοῦ παρόντος τόμου.

αὐτοῦ	τῆ ἰθι :	πρὸς 40 :	80 :
500 : τῆ ἄρχοντι: κομισόγια κοκ: ἐλέγ- κω σούτζη συζ: νικολάκη λου- τζιάρη	κῆ :	πρὸς 40 :	40 :
<hr/>			<hr/>
13000 :			1180 :
1500 : τῶ ἀρχ: καμεράση τῶν δκνῶν (:)			
τζελ: γιωργάκη μελαχρινῶ . . .	τῆ κθη :	πρὸς 40 :	120 :
2000 : τῆ ἀρχ: δραγομενέσσα κοκόνα δαλοῦ καρατζᾶ	τῆ κγη :	πρὸς 50 :	200 :
500 : τῶ ἀρχ: πιτάρη κυρίτζη γρηγο- ράσκω	τῆ κγη :	πρὸς 40 :	40 :
2000 : τῶ ἐκλαμπρ: μπεϊζαδὲ κυρίω ἸΑ- λεξάνδρω γυνίκα	τῆ κςη :	πρὸς 40 :	160 :
2000 : τῆ ἄρχοντι: καμερασόγια κοκόνα ζαφουρίτζα διὰ τοῦ ματθαίου	τῆ κςη :	πρὸς 40 :	160 :
<hr/>			<hr/>
21000 :			1860 :

2000 : τῆ ἄρχοντι: χατμανέσσα κοκόνα εὐφροσύνη μίσο	τῆ κζη :	πρὸς 50 :	200 :
1000 : τῆ ἀρχ: πανέσσα κοκόνα ἐλέγκω σούτζη	τῆ κζη :	πρὸς 50 :	100 :
2000 : τῆ ἐκλαμ: δομνίτζα κυρία μαρι- ώρα γενίκα διὰ ματθαίου . . .	τῆ κζη :	πρὸς 40 :	160 :
2000 : τῶ ἀρχ: Ἰσπραβνίκω τζελεπῆ δη- μητράκη διὰ ματθαίου . . .	τῆ κζη :	πρὸς 48 :	160 :

τὰ κατὰ Ἰούνιον

500 : τῆ κοκόνα ταρσίτζα μπασᾶ το- μάζου	τῆ αν :	Ἰουνίου πρὸς 50 :	50 :
1000 : τῆ κοκόνα σεβαστῆ βασιλείου διὰ ματθαίου	τῆ δη :	πρὸς 40 :	80 :
500 : τῆ κοκόνα ἐλέγκω ὄωσέτη συζύ- γῳ τοῦ μακαρίτου τζανετάκη . .	τῆ ιγη :	πρὸς 40 :	40 :
3500 : τῶ ἀρχ: λογοθ: τζελεπῆ γιαννα- κάκη φιλιππουπολίτη	τῆ ἰθη :	πρὸς 40 :	280 :
500 : τῶ σιδρ ἀντωνίω σιφνίω νίῳ τοῦ μακαρίτου νικολάου γρηπάρη . .	τῆ κῆ :	πρὸς 50 :	50 :
2500 : τῶ κῆρ χατζῆ νικολῶ βιβλιοπῶλω	τῆ κβα :	πρὸς 40 :	200 :
<hr/>			<hr/>
36500 :			3180 :

γροσίων κεφάλαιον γροσίων διάφορον
 36500 : ἡ ὀπισθεν ποσότης τοῦ τε κεφαλαίου καὶ διαφόρων αὐτοῦ 3180 :
 2500 : τῷ τιμιωτάτῳ κῆρ: X: φιλιπόζη σεράφῃ ἑλ-
 μάξογλου τοῦ χατζῆ σιράπη τῆ κββ : Ἰουνίου πρὸς 40 : 200 :

τὰ κατὰ Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον

2000 : τῆ ἄρχοντ: γραμματιζέσσα κοκό- να μαρίτζα θυγατρὶ τοῦ γιάννη κάλφα τῆ απ :	πρὸς 40 : 160 :
750 : τῆ κοκ: σμαραγδίτζα συζ: τοῦ μα- καρίτου κυριαζάκη τῆ γη :	πρὸς 40 : 60 :
1500 : τῆ κοκ: μαριώρα θυγατρὶ τοῦ πο- σελ: σταθάκη τῆ ιθη :	πρὸς 45 : 135 :
1000 : τῆ κοκ: ζωίτζα τοῦ σταθάκη τῆ απ :	πρὸς 45 : 90 :
44250 :	3825 :
2000 : τῷ ἀρχ: Ἰσπραβνίκῳ τζελ: δη- μητράκη διὰ μαιθαίου τῆ ββ :	πρὸς 40 : 160 :
1000 : τῷ κῆρ χατζῆ τζεμπραίλη φετα- λόγλου τῆ ββ :	πρὸς 40 : 80 :
4000 : τῆ ἄρχ: χατμανέσσα κοκ: ζαφει- ρίτζα μουροῦζη (τοῦ μπιμπίκα) τῆ δη :	πρὸς 40 : 320 :
500 : τῆ ἀνωτέρῳ κοκ. ἑλέγκῳ ὄωσ- σέτη αὐγούστου κηη :	πρὸς 40 : 40 :
1000 : τῆ κοκ: σουσανίτζα συζ: τοῦ μα- καρ: παπᾶ κωνσταντίνου σεπτεμβρίου δη :	πρὸς 40 : 90 :
52750 :	4515 :
500 : ἔτι τῷ χ: νικολῶ βιβλιοπῶλῳ σεπτεμ. δη :	πρὸς 45 : 45 :
1500 : τῆ ἐκλαμπροτάτη δόμνα κυρία τάρσια σεπ. θη :	πρὸς 40 : 120 :
250 : τῆ ἐν βασιλευούσῃ σχολῆ τῶν ἑλ- ληνικῶν μαθημάτων	25 :
55000 :	4705 :

ἦτοι πενήκοντα πέντε χιλιάδες γρόσια συνεποσώθη ἅπα-
 σα ἡ | ποσότης τῶν κεφαλαίων, τῶν δὲ διαφόρων, τέσσερεις
 χι | λιάδες καὶ ἑπτακόσια πέντε γρόσια, ὡς φαίνονται ἀν-
 τι | κῆρ

[μονογραφή]	τὸ βασιλικὸν ζητομηρίον μας.	300 :
	τὸ χαράτζιόν μας	25 :
		5030 :

57

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐφέσου Σαμουήλ πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, συγγραφεὶς καὶ εὐχετήριος ἐπὶ τῷ προβιβασμῷ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Κρήτης. (Ἰούλιος 1786).

Ἀριθ. Χειρ. Μ. Η. 134. Ἐπὶ διφύλλου χάρτου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ 55 διαστ. 0,34×0,235 μ. με ὑδατίνια γραμμὰς, γράμματα Μ Μ καὶ λεοντόμορφον ζῶον με οὐρὰν ἰχθύος. Τὸ δεύτερον φύλλον ἐτιμήθη ἄνω καὶ κάτω πρὸς φακέλλωσιν, ὑπεγράφη δὲ ὀπισθεν : «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χ(ριστ)ῷ μοι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ ἀγιῶ κρητης κὺρ μαξιμῷ ἀσπασίως εἰς βασιλεύουσαν»¹. Περαιτέρω καὶ δι' ἄλλης χειρός : 1786. Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ με οἰκόσημον με στέμμα καὶ ἐκατέρωθεν λέοντας καὶ γράμματα Ε Φ C Μ (Ἐφέσου Σαμουήλ). Κατάστασις διατηρήσεως μετρία. Φθοραὶ κατὰ τὰ σημεῖα πτύξεως ἐξ ὑγρασίας.

τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἀσπαζόμενος, ἠδέως προσαγορεύω.

† ἦν καὶ διαφυλάττοι τὸ θεῖον ἐν ἄκρα [ὕ]γεία καὶ εὐημεροφία . . .
 . . . μετὰ | μακροβιότητος, καὶ ἐπιτυχίας τῶν, ὧν ἐφίεται. τὸ ἀπὸ
 εἰς' τοῦ παρελθόντος | ποθητόν μοι γράμμα της ἄσμενος ἔλαβον, καὶ
 ἐπὶ τῇ δηλώσει τῆς ἐφειτῆς | μοι ὑγείας της ὑπερεχάρην, μάλιστα διὰ
 τὸν προβιβασμόν της εἰς τὴν | ἐπαρχίαν κρητης, ἐπειδὴ ἴξεύρω, ὅτι
 ἔχει νὰ τελεσφορήσῃ διὰ τὴν | πρᾶξιν, καὶ σύνεσίν της, μάλιστα ὅπου
 εἶναι καὶ τερπιγιῆς² τοῦ ἐν χ(ριστ)ῷ μοι | ἀγαπητοῦ, καὶ συναδελφοῦ
 περιποθητοῦ ἀγίου κυζίκου. ἐπεύχομαι τοίνυν | θεόθεν τῇ πανιερότητι
 της ὅπως ἀναδειχθῇ εἰς μὲν τὴν κοινὴν μ(ητέ)ρα | εὐγνώμων, καὶ εὐ-
 χάριστος, εἰς δὲ τὴν ἐπαρχίαν ἄξιος, καὶ εὐδόκιμος ὡς | καὶ ἐπιπο-
 θεῖ. γνωρίζουσα λοιπόν, ὅτι τὴν ἀγαπῶ, ἃς μὴ διαλίπη | ἀπὸ τοῦ νὰ
 μᾶς γράφῃ συνεχῶς περὶ τῆς ἐφειτῆς μοι ὑγείας της, τὰ δὲ | ἔτη της
 εἶεν θεόθεν πλεῖστα μετ' εὐτυχίας. ἀψψφ : Ἰουλίου : ιηη :

τῆς πανιερότητός της ἐν χ(ριστ)ῷ ἀγαπητός ἀδελφός

† ὁ ἐφέσου Σαμουήλ : ~

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹) Ὁ Μητροπολίτης Μάξιμος παρέμεινε εἰς τὴν Βασιλεύουσαν, ὅπου εὐρίσκειτο κατὰ τὴν ἐκλογὴν του, μέχρι τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου.

²) Τουρκικὴ λέξις σημαίνουσα τὸν προστατευόμενον. Ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖται μετὰ τὴν ἔννοιαν : πνευματικὸν ἀνάστημα, προστατευόμενος ἱερωμένου. Ἐκ τοῦ ἀνεκδότου Ἐπιστολαρίου τοῦ ἱατροῦ Γεωργίου Νικολετιάκη γνωρίζομεν ὅτι πρὸ τῆς ἐκλογῆς του ἦτο ἀρχιδιάκονος τοῦ Κυζίκου (τοῦ Ἀγαπίου).

58

Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Κυζίκου Ἀγαπίου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, ἀπαντητικὴ εἰς ἐπιστολὴν τοῦ τελευταίου,

ἀναφερομένην εἰς τὴν ὑποδοχὴν ἧς ἔτυχεν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ του. (Δεκέμβριος 1786).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 130. Ἐπὶ ὁμοίου διφύλλου, διαστ. 0,315×0,215 μ., ὁμοίως τετημημένου πρὸς φακέλλωσιν, με ὑδατίνης γραμμῆς, μόλις διαφαινόμενον στέμμα καὶ σημεῖα δίκην μυκήτων. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλλωσιν τμήματος: «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μητροπολίτῃ ἀγίῳ κρητῆς κυρίῳ μαξίμῳ, τῷ ἐν χριστῷ ἡμῖν ἀγαπῆτῳ ἀδελφῷ, καὶ περιποθήτῳ, ἀσπασίῳ». Δι' ἄλλης χειρὸς περαιτέρω: Δεκεμβρίου κς: αργς^ω. Σφραγὶς ἐφ' ἰσπανικοῦ ἐρυθροῦ κηροῦ με οἰκόσημον με στέμμα καὶ λέοντας ἐκατέρωθεν καὶ περιβάλλοντα ψηφία Κ Ζ ΑΓ Π (Κυζίκου Ἀγάσιος). Ἐκ τῶν τριῶν ὑστερογράφων, τὸ πρῶτον καὶ τὸ τρίτον εἶναι γεγραμμένα διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς δι' ἧς ἐγράφη τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, δηλ. «τοῦ γραμματικοῦ», τὸ δεύτερον διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Μητροπολίτου, ὅστις συνεπλήρωσε καὶ τὸ κείμενον. Κατάστασις διατηρήσεως καλή

» τὴν πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν κυρίῳ ἀσπαζόμενοι, ἡδέως καὶ περιχαρῶς | προσαγορεύομεν.

† δεόμενοι τοῦ ἀγίου θεοῦ ὅπως περιφρουρῇ καὶ διαφυλάτῃ αὐτὴν ἐν ὑγιείᾳ ἄκρῃ, καὶ εὐθυμείᾳ δι | ηνεκεῖ σὺν μακροβιότητι καὶ ἐπαπολαύσει τῶν ἐφετῶν αὐτῆς σωτηριωδῶν καὶ καταθνύμων. | προλαβόντως ἐγράψαμεν τῇ πανιερότητί της ἅπαξ καὶ δὶς, ἐπενχόμενοι καὶ διὰ τὰς ὅσον οὐπω πλη | σιαζούσας δεσποτικὰς ἀγίας ἐσοτὰς τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ θεανθρώπου σωτήρος χρι | στοῦ, καὶ τῶν ἀγίων αὐτοῦ θεοφανείων, φανερόντες τὴν ἄμα ἐν ἑαυτοῖς διὰ τὴν μεγαλωσύνην | τῆς σιωπῆς, εἰς τὰ ὅποια καὶ κα' μιὰν ἀπόκρισιν δὲν ἐλάβομεν, ἂν τὰ ἔλαβεν ἕως τῶρα | ἡ πανιερότης της. ἤδη ὁμως ἀδελφικὸν καὶ περιπόθητον ἡμῖν γράμμα της, κατὰ τὴν: θη': τοῦ παρελθόντος μηνὸς γεγραμμένον μετὰ περιχαρείας δεξάμενοι, δι' οὗ τὴν ἐφετὴν καὶ ἄ | γαθὴν ἡμῖν ὑγιείαν της πληροφορηθέντες οὐ μειοῦς ἐχάρημεν, ἔγνωμεν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ εἰ | φεξῆς ἡμῖν σημειούμενα, περὶ τοῦ εἰς τὴν ἐπαρχίαν της θείῳ ἐλέει καλοῦ της κατενοδίου, | καὶ τὴν ἦν μετ' εὐλαβείας τῆς προσηκούσης ἔδειξαν πρὸς αὐτὴν δίκην φιλοστοργίαν, δεξιῶσιν, | καὶ ὑποδοχὴν οἱ ἐπαρχιώται αὐτῆς, καὶ τέκνα της πνευματικά, διὰ τὰ ὅποια καὶ ἐχάρημεν, | καὶ ἄμποτες ὁ ἅγιος θεὸς νὰ τοὺς φωτίσῃ διὰ νὰ φέρωνται καὶ εἰς τὸ ἐξῆς πρὸς αὐτὴν μετὰ τῆς προ | σηκούσης εὐπειθείας, καὶ φιλοφροσύνης, διὰ νὰ ἀναλάβῃ καὶ ἡ πανιερότης της ὀλίγον ἀνακου | φισμὸν τοῦ βαρυτάτου της χρέους¹. ἡμεῖς τὸ πῶς τὴν ἀγαπήσαμεν ἐξ ἀρχῆς καὶ τὴν ἀγαπῶμεν | τὸ γνωρίζει καλῶς ἡ πανιερότης της, λοιπὸν τοιοῦτους γνωρίζουσα μας, ἃς μὴ διαλείπει ἀπὸ τοῦ | νὰ μᾶς γράφῃ εἰς τὸ ἐξῆς συνεχῆ αὐτῆς ἀδελφικά, δηλωτικὰ τῆς ἀγαθῆς ἡμῖν ὑγιείας της, | καὶ ὁποίας ἄλλης ἡστυαποσοῦν ὑποθέσεώς της, καὶ εὐθήσει ἡμᾶς προθύμους. καὶ ταῦτα μὲν ἀδελ |

φικῶς, τὰ δὲ ἔτη της θεόδεν εἴησαν πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ. απψ' δεκεμβρίου ηη :

ἄς μὴ συνοριστῆ τοῦ γραμματικοῦ ὁποῦ γράφει ὅτι μὲ τὸ νὰ τὴν ἀγαπούσαμεν ἐξαο | χῆς, καὶ ἤδη τὴν ἀγαπῶμεν ἄς μᾶς γράφει μὲ θάδδός, ἐπειδὴ ὁ αὐτὸς καὶ εἰς τοὺς αἰ | ῶνας. ὁ γέροντας ἅγιος χαλκιδόνος σὺν τῷ ἀγίῳ σηλυβρίας τὴν ἀσπάζονται ἀδελ | φικῶς καὶ ἐχάρηκαν τὸ κατενόδιόν της, καὶ τὴν καλὴν ὑποδοχὴν τῶν χριστιανῶν της. | ὁμοίως καὶ ὁ παναγιώτατος δεσπότης καὶ ὄλοι οἱ γέροντες :

τῆς πανιερότητός της ἐν χ(ρισι)ῶ ἀγαπητὸς ἀδελφός :—

Καὶ εἰς τοὺς ὁρισμοὺς

τὸν ἅγιον χεῖδδονήσου² τὸν χατζῆ δημη- / ὁ Κυζίκου Ἁγάπιος τράκη³, τὸν ἀνεψιὸν της σιδρ γεωργάκη⁴, καὶ ὄλους τοὺς εὐλογημένους ἐπαρχιώτας της πατρικῶς εὐχόμενοι εὐλογοῦμεν. | ἦλθεν καὶ ὁ ἅγιος καισαρείας : —

τῆ γη τοῦ παρόντος ἐφόρесе καβάδι⁵ ὁ ὑψηλότατος καὶ θεοσεβέστατος ἀλέξανδρος βοεβόδας ὑψηλάντης εἰς τὴν | ἀθθεντίαν τῆς μολδοβίας⁶.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

¹) Βλ. τὴν ἀνωτέρω δημοσιευομένην (ὑπ' ἀριθ. 56) «Καταγραφὴν τοῦ χρόνου τῆς Ἐπαρχίας Κρήτης».

²) Τὸν Γεράσιμον Καλογνώμονα. Βλ. Τ ω μ α δ ἄ κ η ς, αὐτ. σημ. 138.

³) Εἰς Χατζῆ Δημητράκης Κρασάκης ἀναφέρεται εἰς τὰ Κανονικὰ Πισκέσια Μητροπολίτου Κρήτης (βλ. «Χριστ. Κρήτη» Β', σ. 70).

⁴) Πρόκειται περὶ τοῦ ἱατροῦ Γεωργίου Νικολετάκη, ἀνεψιοῦ ἐκ μητρὸς τοῦ Μητροπολίτου, τοῦ ὁποίου αὐτόγραφον χειρόγραφον σπουδαῖον διὰ τὰς πολλὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας δίδει, ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

⁵) Ἐφόρесе τὸν μανδύαν τῆς ἐξουσίας (καβάδι, ἀπὸ τὸ περσ. καφτάν=ὁ κἀνδύς, μανδύας).

⁶) Τὰ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ὑψηλάντου ὡς Βοεβόδα Μολδαβίας βλ. παρὰ Ἀθῶν. Ὑ ψ η λ ἄ ν τ η, αὐτ. σ. 617.

59

Ἐπιστολὴ τοῦ ἱεροδιακόνου τοῦ Μητροπολίτου Χαλκηδόνος Ἰωάσαφ, διὰ τοῦ ὁποίου παραπονεῖται διὰ τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς αὐτὸν παρὰ τοῦ Μητροπολίτου Μαξίμου κατηγορίαν ἐπὶ δωροδοκίᾳ πρὸς ἀθώωσιν πιθανῶς τοῦ πρωτοσυγγέλλου τοῦ ἐπισκόπου Κισάμου. Ἐν ὑστερογράφῳ πληροφοροῖται περὶ «θανατικοῦ». (Ἰούλιος 1788).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 113. Ἐφ' ὁμοίου διφύλλου ὁμοίως τετμημένου πρὸς φακέλλωσιν, διαστ. 0,32×0,21 μ., μὲ ὑδατίνες γραμμὰς καὶ δυσδιάκριτα σημεῖα γραμμῶν Ρ S ἐπεστεμμένων. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλλωσιν τμήματος : «Τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ καὶ σεβασμιωτάτῳ μοι Δεσπότη

ἀγίῳ κρήτης κρηίῳ κρηίῳ μαξίμῳ προσκυνητῶς Εἰς χάνδακα. Περαιτέρω χρονολογία: 1768 καὶ κατ' ἄλλην διεύθυνσιν: «τῷ ἀγίῳ κυδονίας¹. Σφραγίς ἐφ' ἰσπανικοῦ ἐρυθροῦ κηροῦ δυσδιάκριτος. Διατήρησις καλή.

τὴν ἡμετέραν θεοπρόβλητον καὶ σεβασμιωτάτην μοι πανιερότητα ταπεινῶς προσκυνῶ | καὶ πανευλαβῶς κατασπάζομαι τὴν ἱερὰν καὶ ἁγίαν τῆς δεξιᾶν.

† ἦν διασώζοι καὶ διαφυλάττοι τὸ θεῖον ἐν ἀκρωτάτῃ ὑγιείᾳ, διηγεκέ τε εὐημερίᾳ, καὶ εἰρηνικῇ καταστάσει, | μετὰ μακροζωίας, καὶ ἐπαπολαύσεως πάντων τῶν καταθυμίων. μετὰ τὴν εὐλαβητικὴν μου προσκύνησιν, δη | λοποιῶ τῇ ἡμετέρᾳ πανιερότητι ὅτι ἔχω ὑπερβάλλουσαν λύπην, διότι, μὲ ὄλον ὁποῦ δις καὶ τρις τῇ ἔγγραφᾳ περὶ | τῆς ὑποθέσεώς μου, οὐκ ἐκρίθην ἄξιος ἀποκρίσεως, ἀλλ' οὔτε κἄν μοι ἐδήλωσε ἂν ὀμίλησε τῷ ἀγίῳ κισάμου², | ἐρχομένῳ εἰς προσκύνησίν τῆς, περὶ αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως, καὶ ποίαν ἀπόκρισιν ἔλαβε παρ' αὐτοῦ. ἔλυπήθην δὲ | κατ' ἐξοχὴν καὶ πρὸ ἡμερῶν, εἰδὼς ὅτι ἔγραφε τῷ γέροντι ἀγίῳ κυζίκου, ὅτι ἔλαβον παρὰ τοῦ πρωτοσυγκέλου | ἐπὶ ἡμῖσι γρόσια ἅπερ ἐδώθησαν εἰς τὴν ἀθώωσίν του, καὶ νὰ ζητηθῶν ἀπὸ ἐμένα. πλὴν ἐγὼ ἄσπρα ἀθώωσεως | οὔτε ἐζήτησα, οὔτε ἔλαβον παρὰ τοῦ πρωτοσυγκέλου. ἐγὼ τοῦ ἔγγραφᾳ ἀληθῶς διὰ νὰ μοι στείλῃ δεκαπέντε γρόσια, | ὅχι ἔξοδα ἀθώωσεως, ἀλλὰ ὁποῦ ἔγιναν εἰς καϊκιάτικα, καὶ εἰς ἐπιστολάς ὁποῦ ἐστάλθησαν δις καὶ τρις | περὶ τῆς ὑποθέσεώς του, πρὶν ἀνατεθῆ εἰς τὴν πανιερότητά τῆς, διὰ νὰ τὴν θεωρήσῃ, ἅπερ ἐξοδεύθησαν σχεδὸν τὰ | πλεῖστα διὰ χειρὸς τοῦ δημοτρίου ἀνθρώπου τοῦ δραγουμάνου μπεϊζαδέ³, ὡσὰν ὁποῦ δι' αὐτοῦ ἐπάρθησαν καὶ αὐταὶ | αἱ πατριαρχικαὶ ἐπιστολαί, μὲ τὸ νὰ ἐφέρετο ὁ παναγιώτατος εἰς αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν, καθὼς ἠξέυρει ἡ πανι | ἐρότητά τῆς. πλὴν καὶ ἂν ἔγραφον, καὶ ἂν τὰ ἐλάμβανον, δὲν ἔπρεπε διὰ ἐπὶ καὶ ἡμῖσι γρόσια νὰ γράψῃ | ἡ πανιερότητά τῆς πρὸς τὸν ἅγιον γέροντα, καὶ μάλιστα νὰ φανερώνη ὅτι ἐζήτησα διὰ τὴν ἀθώωσιν δέ | κα πέντε γρόσια, καὶ ἔλαβον τὰ δέκα, καὶ νὰ δώσῃ αἰτίαν νὰ καταφρονεθῶ ἀπὸ τοὺς γέροντας, καὶ νὰ | ὑποληφθῶ τοιοῦτος, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ τὸ φανερώσῃ εἰς ἐμένα, καὶ ἂν τὰ εἶχον λαβομένα νὰ τὰ μετρίσω εὐθύς. | ἐπειδὴ ὁμοῦ δὲν τὰ ἔλαβον, διὰ τοῦτο ἔγραφα πρὸς τὸν πρωτοσύγκελον διὰ νὰ στείλῃ αὐτὰ τὰ ἐπὶ ἡμῖσι | γρόσια πρὸς τὴν πανιερότητά τῆς, τὸ ὁποῖον γράμμα δέδωκα τῷ γέροντι ἀγίῳ κυζίκου διὰ νὰ τῆς τὸ | στείλῃ καὶ ἡ πανιερότητά τῆς νὰ στείλῃ πρὸς τὸν πρωτοσύγκελον. ταῦτα ἐν τῷ παρόντι προσκυνητῶς. | εἶησαν δὲ τὰ ἔτη τῆς ἡμετέρας σεβασμίας μοι πανιερότητος ὅτι πλεῖστα καὶ πανευφρόσυνα: — ἀψηφ: Ἰουλίου κρη:

τῆς ἡμετέρας Σεβασμιωτάτης μοι πανιερότητος δοῦλος ταπεινῶς καὶ προθύμος εἰς τὰς προσταγὰς τῆς

τοῦ ἁγίου χαλκηδόνης

Ἰωάσαφ

τὸ θανατικὸν μᾶς ἔχει περικυκλωμένους καὶ κατακεκλεισμένους ἐδῶ
εἰς | τὴν μητροπόλιν ἐπειδὴ καταβιβρώσκει ὄλα τὰ μέρη καὶ χωρία
| τῆς πόλεως. χθὲς βράδι μᾶς ἔφεραν τὴν εἶδησιν | ὅτι ἐβαρῆσθη καὶ
ὁ παραμάγεραι | τοῦ σεβασμίου | ἡμῶν γέροντος ἁγίου κυζίκου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹⁾ Ἡ ἐπιστολὴ παρεπέμφθη εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Κυδωνίας, ἵνα προφανῶς
συνενοηθῆ μετὰ τοῦ Κισάμου ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως.

²⁾ Τὸ 1788 ἐπίσκοπος Κισάμου ἦτο ὁ Σωφρόνιος Κακογιάννης. Βλ. Τ ω -
μ α δ α κ η ς, αὐτ. σ. 153.

³⁾ Μπεύζαδὲ ἐκαλοῦντο οἱ υἱοὶ τοῦ Μ. Διερμηνέως ἢ Ἐγχεμόνος ἐνταῦθα
προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Μ. Διερμηνέως.

60

Ἐπιστολὴ τοῦ ἰδιώτου Ἰωάννου Μικέλη ἐκ Σμύρνης πρὸς τὸν Μη-
τροπολίτην Μάξιμον, δι' ἧς διαβιβάζεται ἐσωκλείτως γράμμα
τοῦ Κυζίκου καὶ ἀναγγέλλεται ἡ ἔξωσις ἐκ τῆς Πατριαρχείας τοῦ
Πατριάρχου Προκοπίου καὶ ἡ διαδοχὴ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Νεοφύ-
του. (Μάιος 1789).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 90. Ἐπὶ ὁμοίου διφύλλου, διαστ. 0,35×0,22 μ., μὲ
ὕδατινας γραμμὰς καὶ σημεῖα Α F καὶ τρίφυλλα. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φακέλ-
λωσιν τμήματος: «τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ σεβασμωτάτῳ μοι δεσπότη ἁγίῳ
Κρήτης κυρίῳ κυρίῳ μαξίμῳ, προσκνητῶς. Εἰς Χάνδακα. Περαιτέρω χρο-
νολογία: 1759. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Σφρα-
γίς ἐπὶ μέλανος ἰσπανικοῦ κηροῦ μὲ ψηφία IM (Ἰω. Μικέλης) ἐντὸς φυ-
τικῶς πλαισιουμένου θυρεοῦ. Κατάστασις διατηρήσεως καλή.

Τῇ ὑμετέρῳ θεοπροβλήτῳ πανιερότητι τὴν μετ' ἐδλαβείας | ἐδαφι-
αίαν προσκύνῃσιν.

Ἰ ἦν διατηρεῖν τὸ θεῖον ἄκρως ὑγιαίνουσαν καὶ ἀμεταπτώτως εὐη-
με | ρούσαν ἐν μακροβιότητι καὶ ἐπιτυχίῳ τῶν εὐκαιῶν. μετὰ τὴν |
ἀκριβῆ ἔρευναν τῆς εὐκαισιότητος μοι αὐτῆς ὑγείας, ὑπηρετεῖ ἡ | πα-
ροῦσα μου διὰ τὰ τῆ ἀσφαλίῳ τὴν ἔσωθι πρὸς τὴν Πανιερό | τητά της,
ὁποῦ μὲ τὴν προπαρελθούσαν πόστιαν μὲ ἔπεμψεν ὁ Πανιε | ρώτατος
καὶ σεβασμιώτατός μοι δεσπότης ἅγιος Κυζίκου, ἡτις χῆτει πλεν | σι-
μάτιον¹ διημέρευσεν παρ' ἐμοί, καὶ νῦν λήφεται ταύτην διὰ τοῦ ἁγίου
| Κυδωνίας. Ἐπομένως δὲ τὴν εἰδοποιῶ, ὅτι κατὰ τὴν λήν τοῦ πα-
ρελθόντος | ἐξώσθη τῆς Πατριαρχείας ὁ κὺρ Προκόπιος, ἐξόριστος γε-
γονώς² κατὰ τὴν | τελευταίαν εἶδησιν εἰς κύπρον, ἄδονται ὁμως πολ-
λά περὶ αὐτοῦ καὶ περὶ τοῦ | τόπου τῆς ἐξορίας, καὶ περὶ ἐτέρων ἀπ-
ευκαταίων, καὶ τοῦτο διότι ἡ πόστια ἔφυγεν | ἀπὸ βασιλευούσης διὰ

ἐδὼν τῇ β': ἡμέρα τῆς ἐξώσεώς του, ἐπατριάρ | χευσε δὲ ὁ πρόην μα-
 ρωνείας κὺρ Νεόφυτος ὁ σμυρναῖος. ὁ καιρὸς | δὲν μὲ συγχωρεῖ νὰ
 ἐκτεῖνοι περαιτέρω τὸν λόγον μου, ἀλλὰ τὴν | παρακαλῶ νὰ μὲ νομίξῃ
 ὅλως οἰκεῖτον τῆς, καὶ νὰ μὲ προστάτῃ | ἐν οἷς μὲ κρίνει ἱκανὸν καὶ
 ἔξει με προθυμώτατον, καθ' ὃ ἐνδιάθετος | μένω κατὰ χρέος δουλι-
 κόν: — σμύρνη: ἀμπθ: μαῖτου ζη

Τῆς Πανιερότητός της

ὅλως εἰς τοὺς ὀρισμοὺς

καὶ δοῦλος:

Ἰω: Μικέλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹⁾ Δι' ἔλλειψιν πλωτῶν μέσων.

²⁾ Περὶ τῆς κατόπιν ραδιογραφίᾳ ἐξώσεως τοῦ Πατριάρχου Προκοπίου καὶ τῆς ἐξορίας αὐτοῦ βλ. Ὑ ψ η λ α ν τ η, αὐτ. σ. 713.

61

*Επιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Γερασίμου πρὸς τὸν Μη-
 τροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, ἀπαντητικὴ εἰς γράμμα τούτου· ἐν
 ὑστερογράφῳ παρακαλεῖ ὅπως προχειρίσῃ εἰς μοναχὸν τὸν πατέ-
 ρα του, ἐφοδιάζων τοῦτον διὰ λογαριασμόν του. (Ἰούνιος 1790).
 *Αριθ. Χειρ. Μ.Η. 101. *Εφ' ἀπλοῦ φύλλου χάρτου μὲ ὑδατίνια γραμ-
 μὰς καὶ σημεῖα C K V ἐντὸς θυρεοῦ. Διαστ. 0,31 × 0,215 μ. Διατήρησις
 καλὴ. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος. Ἡ ὑποσημείωσις ὀλίγον
 λοξῶς.

Τὴν ὑμετέραν πανιερότητα ἀδελφικῶς ἐν φιλήματι ἀγίῳ κατασπα-
 ζόμενος ἠδέως προσαγορεύω.

Ἰ τὸ δὲ θεῖον ἐκλιπαρῶ διατηρεῖν αὐτὴν ἀνωτέραν παντὸς ἀνια-
 ροῦ συναντήματος, μέχρι γήρωσ βαθυτάτου, καὶ | πίονος. καὶ βέβαια
 ἀδελφὲ καλωτάτα συμπεραίνει ἕκαστος πόσην χαρὰν δοκιμάζει ἐνὸς
 ἀνθρώπου ἢ ψυχῆ ἐν | ἀλλοδαπεῖ διατριβῆτος, ὡς ἐγώ, ὅταν εἰδῇ φι-
 λούντων, καὶ φιλουμένων τεκμήρια. ὡσὰν ὅπου ἂν εἰς τὴν ἀκαταδά |
 μαστον ψυχὴν ἐκείνου τοῦ ὀδυσσέως ἦτον ἐπιθυμητὸς καὶ αὐτὸς ὁ κα-
 πνὸς τῆς πατρίδος, πόσον στοχάζεται ὁ ἀδελ | φὸς νὰ μοὶ ἦτον ἐπιθυ-
 μητὰ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὰ ἱερὰ αὐτοῦ γράμματα; πόσους ποταμοὺς χα-
 ρῶς, καὶ εὐφρο | σύνης νὰ ἐκίνησαν τάχα μέσα εἰς τὴν καρδίαν μου;
 τοῦτο τὸ ἀφήνω νὰ τὸ συμπεράνη ἢ βαθυτάτη αὐτῆς ἀγχίνουα, | ἐκ τί-
 νων; ἐκ τῶν ἐπομένων. ὅτι ὁ ἐπιστεῖλας φίλος ἀρχαῖος, καπιγιοιτά-
 σης ¹, ἀδελφός, καὶ τέλος πάντων τῆς ἐμῆς | πατρίδος ὁ ποιμὴν καὶ
 τὸ καύχημα. καὶ λοιπὸν φιλιότη κορυφὴ δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι καὶ εἰς
 τὸ ἐξῆς θέλει | μὲ παρηγορῆ, δι' ὧν καὶ νῦν μὲ παρεμύθησε συνεχῶν

δηλονότι γραμμάτων ἐξαγγελτικῶν τῆς ποθεινοτάτης | μοι υγείας τῆς
 ὑμετέρας πανιερότητος. ἦς περ τὰ ἔτη ἐντεινέσθω Θεόθεν μετὰ πάσης
 εὐτυχίας : — ἀψ' Ἰουνίου ις'

τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου πανιερότητος

προθυμότητος εἰς τοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἐν χ(ριστ)ῶ ἀδελφός

Θεσσαλονίκης γεράσιμος : —

παρακαλῶ αὐτὴν θάρρει ἀδελφικῶ, ἐπειδὴ ὁ πατήρ μου μελετᾷ νὰ ἔλθῃ
 διὰ τὰ ἐδώσε, νὰ τὸν παρακινήσῃ, καὶ ἡ ὑμετέρα πανιερότης. πλὴν | ἀ-
 δελφὲ παρακαλῶ νὰ τὸν καλογηρέσῃ διὰ χάριν μου, καὶ νὰ τὸν ὀνομάσῃ
 εὐτρόπιον. ἀλλ' ἐπειδὴ συμπεραίνω ὅτι χαριζιλίκι | δὲν τοῦ εὐρίσκειται
 νὰ τοῦ δώσῃ ἡ ὑμετέρα πανιερότης ἕκατὸν πενήκοντα γρόσια, καὶ τὰ
 μὲν ἐβδομήκοντα πέντε ἔξο | δεύσας ἄς κόψη δύο φορεσιαῖς ῥοῦχα κα-
 λογερικά νὰ φορήσῃ, τὰ δὲ ἐβδομήκοντα πέντε ἄς μένουν διὰ | χαρ-
 τζιλίκι του, καὶ εὐθὺς θέλω τὰ περάσῃ, ἢ διὰ πολίτης εἰς βασιλεύ-
 ουσαν τῷ γέροντι ἀγίῳ κυζίκου, ἢ θέλω τὰ με | τρήσῃ εἰς τὸν ἐδῶ ἐκ
 σερότων φίλον τῆς σιῶς τζάνον κυριάκου (ὅστις καὶ τὴν προσκυνεῖ) ἢ
 ὄπου | ἄλλου ἀγαπᾷ ἡ πανιερότης τῆς. τζάνου ἀδελφὲ διὰ χάριν μου
 ἄς λάβῃ αὐτὴν τὴν φροντίδα καὶ | μὲ ὑποχρεῶναι μεγάλως. πᾶσι τοῖς
 συγγενέσιν οὐκ ἔγραφα κατὰ τὴν ἀξίωσίν τῆς· οὐ γὰρ | μικραῖς φρον-
 τίσι τυγχάνω περικυκλούμενος, ἀλλ' εὐχομαι πᾶσι μνηστικῶν ἀγαθῶν,
 | καὶ ζῶν πολυχρόνιον. καιροῦ δὲ δραξάμενος οὐκ ἀπαξιῶσω αὐ-
 τοὺς καὶ τῶν ὄν περ | μοι ἐπιτρέπει γραμμάτων. ἔλαβον καὶ τὸ διὰ
 τοῦ ματθαϊάκη² σαποῦνι, καὶ τοὺς | δύο τυροὺς, καὶ ὑπερευχαριστῶ
 διατὶ νὰ ἐνοχλήτε, στέλλω κἀγὼ αὐτῇ ἐν χαμᾶμ | τακίμ³ διὰ τοῦ ματ-
 θαιάκη ἐσφραγισμένον τῇ ἐμῇ σφραγίδι | οὐχ' ὡς δῶρον, μὴ γένοιτο,
 ἀλλ' ὡς σημεῖον | τῆς πρὸς αὐτὴν μου καθαροῦς | καὶ ἀμιγροῦς ἀγάπης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹) Τουρκ. λ. : συνάδελφος.

²) Γνωστὴ οἰκογένεια ἐν Χάνδακι : «Χριστ. Κρήτη» Β' σ. 69.

³) Τουρκ. λ. : τὰ πρὸς λουσίαν ἀπαιτούμενα.

62

Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Λέρον Μακαρίου πρὸς τὸν Μητροπο-
 λίτην Κρήτης Μάξιμον, ἀπαντητικὴ καὶ διακανονιστικὴ οἰκονο-
 μικῶν ἐκκρεμοτήτων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἐφόρου Μητροπο-
 λίτου Κυζίκου Ἀγαπίου. (Μάρτιος 1791).

Ἀριθ. Χειρ. Μ.Η. 108. Ἐπὶ ὁμοίου διφύλλου μὲ ὑδατίνας γραμμὰς καὶ
 σημεῖα C F Λ ἐντὸς οἰκοσήμεων, διαστ. 0,34 × 0,24. Ἐπὶ τοῦ πρὸς φα-
 κέλλωσιν τμήματος : τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοπροβλήτῳ μητροπολίτῃ ἀγίῳ
 κρήτης, κυρίῳ μαξίμῳ, τῷ ἐν χ(ριστ)ῶ μοι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ λίαν περι-

ποθήτω· ἀσπασίως. *Εἰς κρήτην εἰς τὸ κάστρο*. Περαιτέρω : 1791. Σφραγὶς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ μὲ θυρεὸν ἐν μέσῳ δύο ἀγγέλων κύκλῳ περιστρεφόμενον καὶ μὲ ψηφία Κ Ρ Ο Σ (Μακάριος). Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ δύο σελίδων, μὲ τὸ ὑστερόγραφον ὀλίγον λοξῶς. Κατάστασις διατηρήσεως μετρία· ὅπαι εἰς τὰ σημεῖα πτύξεως.

τὴν περιπόθητόν μοι αὐτῆς πανιερότητα ἀδελφικῶς ἐν κυρίῳ | κατασπαζόμενος, ἡδέως προσαγορεύω.

ἦ ἦν καὶ διαφυλάττοι ὁ πανάγαθος θεὸς ἐν ἀκροτάτῃ ὑγίεια, καὶ ἐνημερία διηγε | κεῖ μετὰ μακροβιότητος, καὶ ἐπιτεύξεως πάντων τῶν ὧν ἐφίεται παρ' αὐτοῦ ἀγαθῶν | καταθυμίῳν, καταξιῶν αὐτὴν διανῦσαι καὶ τὸ ἐπίλοιπον στάδιον τῆς τεσσαρακονθῆ | μέρου ἀμώμου νηστείας θεοφιλῶς, καὶ θεαρέστως, ἐορτάσαι δὲ φαιδρῶς, καὶ χαρ | μουσύνως πανηγυρίζουσαι καὶ τὴν ἐκ νεκρῶν αὐτοῦ τριήμερον ἐξανάστασιν, ἐφέτος | καὶ εἰς ἄλλους πολλοὺς χρόνους, καθὰ ἐπιποθεῖ, καὶ ἐπαφίεται. ἀδελφικόν, καὶ | λίαν μοι περιπόθητον αὐτῆς γράμμα, γεγραμμένον κατὰ τὴν ἰηὴν τοῦ παρελ | θόντος φευροναρίου, ἄσμενος ἐδεξάμην, καὶ ἐχάρην τὰ μέγιστα, εὐαγγελισθεὶς | ἐξ ἐκεῖνου τὰ περὶ τῆς ἐφετῆς μοι ἀγαθῆς ὑγίειας τῆς. εἶδον ἐπομένως καὶ τὰ ἐφεξῆς | σημειούμενά μοι περὶ τῶν ὁμολογιῶν ἐσφιγμονίτου¹, καὶ τοῦ σταματάκη ἀνγερινοῦ χίου² | καὶ ἄλλων ἀναγκαίων γραμμάτων τῆς, περὶ ὧν γράψας πρότερον, τὴν ἐπληροφό | ρησα εἰς πλάτος, περικλείσας καὶ ὅσα ἐκ τῶν κληρονόμων τοῦ μακαρίου παρέ | λαβον, περὶ δὲ τῆς περσινῆς ληφοδοσίας τῆς, καὶ ἄλλων λογα | ριασμῶν, καὶ ἐξοφλῆ | μένης ὁμολογίας τῆς ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν, μεθ' ὅρκου ἀπεκρίθησάν μοι οἱ αὐτοὶ | κληρονόμοι, ὅτι τῆ ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν παρελθόντα αὐγουστον, καὶ εἰς χεῖράς τοις | δὲν εὐρίσκειται τὸ παραμικρόν. τὴν ἀπόδειξιν τῆς σχολῆς³ ὅπου ἐπισημειοῖ μοι, οὐκ | ἔτι ἔλαβον, καὶ κατόπι τῆ στέλλεται. τὰ πράγματα ὅπου μοι προέμβασε, διεμοι | ράσθησαν Ἐν καν]δάρι σαποῦνι, καὶ δύο δκάδες τὴν ἰπλίκι⁴ καὶ τέσσερα κε- | φάλια τυρὶ τῷ νῳ χατζερεῖ, τῷ καὶ πὰς κεχαγια⁵ τῆς αὐθεντίας | οὐγκροβλαχίας. Ἐν κανδάρι σαποῦνι, καὶ δύο δκάδες τὴν ἰπλίκι, καὶ τέσσερα κε | φάλια τυρὶ τῷ ἄρχοντι σπαθ' : μίσογλον⁶. τέσσερα κεφάλια τυρὶ, καὶ μίαν δκάν τὴν ἰπλίκι τῷ παραγιωτάτῳ δεσπότη, μισὸ κανδάρι σαποῦνι, τέσσερα τυριά, | καὶ μίαν δκὰ τὴν ἰπλίκι τῷ ἁγίῳ ἐφέσῳ, ὁμοίως τὰ αὐτὰ καὶ τῷ ἁγίῳ νικο | μηδείας, μισὸ κανδάρι σαποῦνι, τέσσερα τυριά, καὶ μίαν δκὰ τὴν ἰπλίκι τῷ ἁγίῳ προσύσης, μισὸ κανδάρι σαποῦνι, τέσσερα τυριά, καὶ μίαν δκάν τὴν | ἰπλίκι τῷ δραγουμάνῳ τοῦ βασιλικοῦ στόλου· καὶ ὡς ἄφρευκα διὰ νὰ δοθῶσι τοῖς ἄνω | θεν, δὲν ἐκράτησα ἐγὼ τίποτες. τῆ περικλείω ἐν τῷ παρόντι καὶ ἀποκριτικὰ γράμ | ματα, δηλ: ἐπιστολὴν πατριάρχου, ἁγίου κυζίκου, καὶ ἁγίου νικομηδείας, κατόπι ἐρχό | μенаι καὶ αἱ ἄλ-

λαι τῆς τὰς στέλλω. ταῦτα μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀδελφικῶς, μὴ λεί-
πουν | δὲ τὰ συνεχῆ γράμματά της, δηλωτικὰ τῆς περιποθήτου μοι
ἀγαθῆς υγιείας της, καὶ τῶν | ὧν ἐντεῦθεν χρῆζει, καὶ ἕξει με πρόθυ-
μον εἰς τὰ γραφόμενά της. ἦς τὰ ἔτη εἶεν | θεόθεν πλεῖστα, καὶ πανευ-
φρόσυνα . —

αψλ^{αω} .· μαρτίου ιη

τῆς πανιερότητός της ἐν χ(ριστ)ῶ ἀδελφὸς ἀγαπητὸς

Ὁ Δέρον Μακάριος

»ἀδελφὲ ἀγαπητὲ ἐγὼ δὲν ἀποβλέπω εἰς τὰ δῶρα, ἀλλὰ εἰς τὴν τι-
μὴν της, | καὶ δὲν ἦτο ἱκανὰ αὐτὰ ὅπου ἔστειλεν, ἐπειδὴ ἔχει ὄνομα
μεγάλον | ἐδῶ ἢ πανιερότης της, καὶ τῆς πόλεως τὰ ἦθη ἄλλαξαν, καὶ
δὲν θέλω ὡσάν | τὸν μακαρίτην κυζίκου νὰ τὴν ἀνοίγονται δουλιαῖς,
διὰ νὰ μὴν ἐξοδεύσῃ τὸν | χρόνον ἑκατὸν ἢ καὶ διακόσια γρόσια, καὶ νὰ
κρατῶ ἐγὼ ἐκεῖνα ὅπου στέλνει, | καὶ ὁ καθείς νὰ καταλαλή, διὰ τοῦ-
το ἐγὼ δὲν ἐκράτησα τίποτε, μὰ δὲν | ἔφθασε νὰ δώσω, καὶ εἰς ἄλ-
λα μέρη ἀναγκαῖα ὅπου εἶναι ἀκόμη ὡσάν | δύω ἢ τρεῖς γέροντες ἀρ-
χειρεῖς, τοῦ μέγα δραγουμάνου, [τοῦ μέγα] λογοθέτου, καὶ | ὅπου δεῖ,
ἐπειδὴ προσμένονται αἱ ἀποκο[ρίσεις τῶν ἐπιστολ]ῶν ὅπου τῇ προε-
γρᾶ | φησαν διὰ τὴν ἡπερ ἔλαβεν ποσότητες ἐκ τῶν ἐπισκοπῶν, ὅπου
ὡς ἐδῶ λέγονται | εἶναι 48 πουργεῖα ἄσπρα, καὶ ζητοῦνται ἀκόμη παρ’
αὐτῆς ἱκανῆς ποσότητος ἄσπρα | δι’ ἔκπιωσιν χρέους της, ὅθεν ἄς ἔχη
τὰ μέτρα της, καὶ ὄνὰ γκιουρὲ’ ἄς φερθῆ, | καὶ πρέπει νὰ φροντίζη τι-
νὰς προτοῦ νὰ τοῦ ἔλθουν αἱ προσβολαί, εἰ κὰν ὕταν τοῦ | ἔλθουν νὰ
ἔχη ποῦ νὰ καταφύγη.

»ἀπὸ τὸν ἐσφιγμέντην ἔλαβεν ὁ μακαρίτης πρὸ χρόνου 1000 γρό-
σια, καὶ τὰ 500 τὰ εἰ | πρόσφερον εἰς τὸν μακαρὸν χαλκηδόνο διὰ νὰ
κάμῃ γούναν, καὶ τὰ ἄλλα 500 ἐκρά | τησεν διὰ λόγου του ὡσάν τὰ
προπέρουννα πέντεξη πουργεῖα ὅπου τὴν ἐπῆρεν λόγῳ | καταδρομῆς.
ὁμοίως ἔλαβεν καὶ 175 γρόσια κουραμάν⁸ ἀπὸ τὸν ἀυγερινὸν χίον |
διὰ τὰ ἄπερ εἶχε νὰ λάβῃ ἢ πανιερότης της πρὸ ἐπιτὰ ἤδη χρόνων, καὶ
ἐξώφλησεν | ἄτινα, καὶ οὐ τὰ ἔστειλε λέγει, καὶ ἔτσωσαν εἰς εἰδησίῳ
της.» συχνὰ νὰ ἔχω γράμματά της, καὶ ὀλίγον γκιουλπαλή⁹ ζητεῖ | παρ’
αὐτῆς ὁ μέγας λογοθέτης, καὶ ἄς τῆς τὸ στείλῃ | μὲ γράμμα της πρὸς
τὸν ἴδιον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) Πιθανῶς μοναχοῦ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγ. Ὁρους.

2) Ἐκ τῆς γνωστῆς καὶ μεγάλης οἰκογενείας τῶν Αὐγερινῶν τῆς Χίου.

³⁾ Περί τῆς λεγομένης Πατριαρχικῆς Σχολῆς βλ. Ὑ ψ η λ ά ν τ η ς, αὐτ. σ. 204, 385, 387 καὶ 606.

⁴⁾ Τουρκ. λ.: κλωστή βαμβακερῆ ραφῆς.

⁵⁾ Καποῦ-Κεχαγιαῖς : ἀντιπρόσωπος διοικητοῦ ἢ ὑποτελοῦς ἡγεμόνος ἢ τοῦ Πατριάρχου παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ. Μπάς Καποῦ Κεχαγιαῖς : πρῶτος ἀντιπρόσωπος.

⁶⁾ Εἷς Μίσογλου ἢ Μίσου ἀναφέρεται ὡς σπαθάρης τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ἐνταῦθα μνημονευομένου. Ἄλλος δὲ ὄνομα ἀναφέρεται ὡς καπικεχαγιαῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἰωάν. Μαυροκορδάτου, ἡγεμόνος τῆς Μολδαβίας (βλ. Μητροπολίτου Ἡλιούπολεως Γ ε ν ν α δ ί ο υ, Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος, Σταμπούλ 1949 σ. 185 κ.ά.).

⁷⁾ Τουρκ. λ. : ἀναλόγως.

⁸⁾ Κουραμάς κατὰ τὸν Somavera σημαίνει δόσιν, μερίδα.

⁹⁾ Τουρκ. λ.: ἀφυδατωμένοι ἐν ἡλίῳ μοῦστος, ξηρὰ μουσταλευριά, τὰ σήμερον ἐν Κρήτῃ λεγόμενα κεφτέρια.

63

Ἡ Δόσις τοῦ χρέους τῆς Ἐπαρχίας τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Μαξίμου. (Πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 1796).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 116. Ἐφ' ἀπλοῦ φύλλου χάρτου μὲ ὕδατινας γραμμὰς καὶ στοιχεῖα G B T ἐν θυρεῷ, διαστ. 0,34×0,25 μ. Τὸ κείμενον γεγραμμένον ἐπὶ δύο σελίδων. Κατάστασις διατηρήσεως σχετικῶς καλὴ κηλίδες ἐκ τῆς ὑγρασίας.

τῆς ἐπαρχίας (;) τοῦ πανιερωτάτου καὶ συναδελφοῦ ἁγίου κρήτης κυρίου Μαξίμου ἢ Δόσις

γρόσια

100 : *τῆ ἐν κωνσταντινουπόλει ἑλληνικῇ σχολῇ.*

40 : *τῷ ἄρχοντι δραγουμάνῳ κωστάκη χαντζερεῖ, ἐπ' ὀνόμ(ατι) γεωργίου Ἰακώβου*

100 : *τῆ κοκ : ὄωξάνδρα κεσόγλου*

100 : *τῷ ποστειλνίκῳ ἀναστασάκη*

60 : *τῆ ἀγόγια, συζύγῳ τοῦ ἀγᾶ γιάνκου.*

400 :

120 : *τῆ ἀρμασόγια σταυράκη τζεβαχερεῖ.*

150 : *τῷ ἀνθίμῳ τοῦ μακαρίτου κυζίκου, ἐπ' ὀνόμ(ατι) ἐλένκος ταφραλῆ.*

50 : *τῆ εὐφροσύνη, ἐγκονῆ τῆς ἱμαρέσσας*

100 : τῶ ἄρχ : ποστεινίκῳ σταθάκη, ἐπ' ὄνόμ(ατι) τζελεπῆ μι-
χαλάκη

100 : τῶ ἰδίῳ, ἐπ' ὄνόμ: κοκ: ῥωξάνδρας

920 :

100 : τῶ ἰδίῳ, ἐπ' ὄνόμ(ατι) κοκ: ζωτίτσας

50 : τῶ σερδάρη γεωργίῳ θεραπιανῶ.

160 : τῶ ἄρχ: λογοθέτη σκαρλάτῳ μαυροκορδάτῳ

100 : τῆ ἄρχοντίσση χατμανέσσα ἐλένκῳ γεράκη

40 : τῆ ποστεινιτζέσσα κατίνκῳ σουλουτζιάρη

1370 :

100 : τῶ ἄρχοντι χατμάνῳ χουρμουζάκη, ἐπ' ὄνόμ(ατι) μαριωρί-
τζας.

300 : τῆ ποστεινιτζέσσα κοκ: ἐλένκῳ

50 : τῆ ποστεινιτζέσσα κοκ: ἐλένκῳ οδλουτζάρογλου

1820 : ἦτοι χίλια ὀκτακόσια εἴκοσι γρόσια ἐδόθησαν εἰς διάφορά της,
εἶναι | καὶ ἄλλα διὰ τὰ πληρώση πουγγείων ἐπιτά, κατὰ τὸ
χρέος της ὁποῦ φαίνεται | εἰς τὸν κώδικα τοῦ κοινοῦ, πλὴν
μέχρι τοῦδε δὲν ἐζητήθησαν.

1000 : εἰς ξεπεσμόν, καὶ ἐξέπεσεν ἢ ἐπ' ὄνόμ(ατι) νικολάου γρηπιάρη
ἢ εἰς τὸν | ποστεινικὸν ἀναστασάκη χιλίων γροσίων ὁμολο-
γία, ἣτις καὶ τῆ στέλλεται ἤδη ξεσχισμένη.

9 : εἰς διάφορον δεδουλευμένον αὐτῶν

2 : 14 εἰς κουμέρκι διὰ τὸ κρασὶ ὁποῦ προέστειλε

30 : εἰς καϊκιάτικα τοῖς ἀν(θρώπ)οις μας διὰ τὴν διανομὴν τῶν
διαφόρων της, καὶ σύνταξιν | τῶν πολιτῶν της.

2861 : 14 : ὁ λογαριασμός τῆς πανιερότητός του. ||

2861 : 14 : ἡ ὀπισθεν σοῦμα.

1310 : τὰ διάφορα τοῦ ἁγίου πέτρας, κατὰ τὸ ἰδιαίτερον περι-
κλειόμενον ἐνυπόγραφον | κατάστιχον.

700 : τὰ διάφορα τοῦ ἁγίου ἱερῶς, κατὰ τὸ ἰδιαίτερον περικλειό-
μενον ἐνυπόγραφον | κατάστιχον.

4871 :

280 : ἔτι εἰς διάφορα τῆς πανιερότητός του τῶ τζελεπῆ θεοδω-
ράκη φιλιππουπολίτη, περὶ | ὧν ἐσημειώθη ὀπισθεν ὅτι

δὲν ἐζητήθησαν, καὶ μόλις σήμερον ἐλθὼν ὁ ἴδιος | ἐδὼν
πρὸς ἐμὲ ἀνέφερε περὶ αὐτῶν, καὶ τοῦ τὰ ἔδωσα.

36 : εἰς ἔλεος τῶν μανζιλιδων ἀρχιερέων, ἀρχόμενον ἀπὸ
αἰῶς σεπτεμβρίου τοῦ 1480: μέχρι αἰῶς : πάλιν τοῦ αὐτοῦ,
τοῦ 1490:

36 : ἔτι εἰς ἔλεος τῶν μανζιλιδων ἀρχιερέων μέχρι τοῦ ἐλευσο-
μένου σεπτεμβρίου τοῦ 1490:

5223 : 14 : ἦτοι πέντε χιλιάδες καὶ διακόσια εἴκοσι τρία γρόσια καὶ
παράδες 14 : ἡ Δόσις

5310 : ἦτοι πέντε χιλιάδες τριακόσια δέκα γρόσια : ἡ λήψις

0087 : ἦτοι ὀφειλόμενα ὀγδοῆντα ἐπὶ γρόσια περισσεύουν ἐπά-
νω μας.

Μακάριος

64

*Επιστολή τοῦ Μητροπολίτου Νεοκαισαρείας Ἡσαίου πρὸς τὸν Μη-
τροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, δι' ἧς τὸν διαβεβαίω ὅτι μετὰ τὴν
ἐπάνοδόν του ἐκ Κρήτης τὸν ὑπεστήριξεν κατὰ τὴν κατ' αὐτοῦ κα-
τηγορίαν παρὰ τῇ Συνόδῳ¹, ζητῶν ἅμα τὴν ἐξόφλησιν τῆς πρὸς
αὐτὸν ὀφειλῆς. (Νοέμβριος 1797).

*Αριθ. Χειρ. Μ.Η. 100. *Ἐπὶ διφύλλου λεπτοῦ χάρτου διαστ. 0,35 × 0,24
μὲ ὕδατινας γραμμάς καὶ ἐστεμμένον θυρεόν, ἔχοντα εἰς τὸ κέντρον ἄνθη
καὶ κάτω τὰ γράμματα C C S. *Ἐπὶ τοῦ τετμημένου πρὸς φακέλλωσιν
δευτέρου φύλλου : «τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χ(ριστ)ῷ μοι ἀγαπητῷ, καὶ
λίαν περιποθήτῳ ἀδελφῷ ἁγίῳ κρήτης κῆρ μαξίμῳ. Προσκυνητῶς. Εἰς
κάνδια.» Περαιτέρω : 1797. Σφραγίς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ τουρ-
κική, ἀναγιγνωσκομένη : μετροπολίτ χάλα = ἐν ἐνεργείᾳ μητροπολίτης. Τὸ
κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπὶ μιᾶς σελίδος, μὲ ὑστερόγραφον ἐπὶ τῆς φῶς.
Κατάστασις δι' ἀκριβοῦς σχεδὸν καλή. Τὴν ἐπιστολὴν συνοδεύει ἐσώκλει-
στον σημείωμα ἐπὶ τεμαχίου ἐπιμήκους χάρτου (διαστ. 0,12 × 0,34 μ.) διὰ
τῆς αὐτῆς χειρὸς γεγραμμένον πλὴν τῆς διαγωνίως ἐν ὑστερογράφῳ γρα-
φείσης φράσεως.

»τὴν ὑμετέραν σεβασμιωτάτην μοι ἀδελφικὴν πανιερότητα | ἀδελ-
φικῶς κατασπαζόμενος, ὑπερήδιστα προσαγορεύων, | προσκυνῶ.

ῥ' ἦν διαφυλάττοι τὸ θεῖον ἐν ἄκρα ὑγείᾳ, διηγεκεῖ τε εὐημερία,
ὄν τῇ ἐπιτεύξει πάντων τῶν ὧν ἐφίεται παρὰ θεοῦ σωτηριωδῶν ἀγα-

θῶν. | δὲν ἔλειψα διὰ τοῦ παρόντος μου ἀδελφικοῦ, νὰ ἐρωτήσω τὰ
τῆς πανιέρου αὐτῆς | ὑγείας. καὶ ἐπομένως νὰ τὴν πληροφωρήσω, ὅτι κι-
νῶντας ἀπὸ τὰ χανία | τῆ ἡν τοῦ παρόντος, τῆ ἰδιῆ τοῦ αὐτοῦ ἔφθασα
δι' εὐχῶν τῆς πανιέρου | ὑγίης εἰς βασιλεύουσαν, καὶ τῆ ἰσπῆ : πάλιν
τοῦ αὐτοῦ συνοδικῶς ὁμίλησα | τὰ δέοντα, ὡς εἰλικρινῆς φίλος, μ' ὄ-
λον ὁποῦ ἤδρα ἀπὸ μερικοῦς | ἐναντίους φωνάς, ὑπερίσχυσαν ὁμῶς οἱ
ἔδικοί μου λόγοι, καὶ θέλει τὸ | πληροφωρηθῆ παρὰ τε τῆς συνοδικῆς
καὶ πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς, καὶ παρὰ | τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν γέροντος
ἀγίου Ἡρακλείας². ὅθεν γνωρίζουσά με | τοιοῦτον, ἃς μὲ γράφη
συνεχῶς τὰ τῆς ὑγείας της, διωρίζουσά με εἰς | ὅσα μὲ γνωρίζει ἰκα-
νόν.

Περὶ δὲ τῶν ἑπτακοσίων πενήκοντα | γρ: ὁποῦ μὲ χρεω-
στεῖ κατόπι, θέλω τῆς τὰ τραβήξει πόλιτζαν, ἢ εἰς | κάρδια, ἢ εἰς χα-
ριά, ἐπειδὴ κατὰ τὸ παρὸν δὲν εἶχα καιρόν. τὸν | ἅγιον χερῶν ἡσού
ἀδελφικῶς ἀσπάζομαι, καὶ ἐρωτῶ τὰ τῆς ὑγείας του. τὸν | ἱμπραῖτι
ἀγὰ φιλικῶς χαιρετῶ. τὸν σιὸρ ἄντωνη³ ἐκ ψυχῆς εὖ | χομαι. τὸν δὲ
ἀνεψιόν της σιὸρ νικολετάκη⁴ εὐχόμενος τὸν εὐχαριστῶ | διὰ τὸ ἀγου-
ρόλαθον, ἔκαμεν ὡσὸν κρητικός. πρὸς τούτοις τὰ ὅσα εἰ | γρά-
φθησαν παρὰ τοῦ μιχελιῶ⁵, ὅλα τὰ ἀναίρεσα, καὶ ἃς μὲνη ἢ | παν-
ιερότης της εἰς τὸ ἐξῆς ἡσυχος. ἡς τὰ ἔτη εἶησαν θεόθεν πλεῖστα
| καὶ πανόλβια.

αψῆζη : νοεβρίον κβας :

τῆς ὑμετέρας θεοπροβλήτου πανιερότητος

καὶ ὄλος αὐτῆς

ἔ ὁ νεοκαισαρείας ἡσαῖας : —

»ὁμίλησα συνοδικῶς καὶ περὶ τῶν ἄσπρων ὁποῦ δίδονται εἰς τὸν κατὰ
καιρὸν βεζύθρη τῆς κάρδιας, ὅταν | γίνεται νέος ἐπίσκοπος, καὶ ἔχει
περὶ τούτου νὰ γίνῃ σκέψις, ὁποῦ νὰ ἐμποδισθῆ νὰ μὴ δίδονται.

»καὶ αὐθις τὴν πανιερότητά της προσκυνῶ.

»Περὶ τῶν ἑπτακοσίων : πενήκοντα γροσίων, ὁποῦ μὲ χρεωστεῖ |
δι' ὁμολογίας, ἰδοὺ ὁποῦ στέλνω τὴν ὁμολο | γίαν εἰς χεῖρας τοῦ παν-
οσιωτάτου οἰκονόμου | τοῦ θεοβαδίστου ὄρους σινᾶ παπᾶ κὺρ μελ | χι-
σεδέκ⁶. ὅθεν θέλει μετρήσει τὰ ἄσπρα | εἰς χεῖρας τῆς πανοσιότητός του,
καὶ μετρῶν | τας τα, θέλει λάβῃ τὴν ὁμολογίαν της. | καὶ παρακαλῶ
τὴν πανιερότητά της νὰ μὴν | ἀναβάλλῃ τὸν καιρόν, ἐπειδὴ ἀρκετὴ |
χάρις εἶναι ὁποῦ τὴν ἔκαμα, καὶ ἐπρόσμενα τόσους μῆρας, διὰ τὸ
ὁποῖον δὲν ἀμφιβά | λλω.

ἰδοῦ καὶ νέα χαβαδήσια¹ ὁποῦ τὴν γράφω | ἀδελφέ, ὅτι τῇ εἰ-
κοστῇ τρίτῃ τοῦ παρόντος | ἐξώσθη ὁ ὑψηλάντης, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔγι-
νεν | ἀθθέντης ὁ κωσιάκης χαντζερλῆς δρα | γουμάνος τῆς ἄσπρης
θαλάσσης². καὶ δραγου | μάνος ἔγινεν ὁ γαμβρός τοῦ καλιμάχι³, καὶ
ταῦτα μὲν.

νοεμβρίου κθῆ :

† ὁ νεοκαισαρείας ἡσαίας

» παρακαλῶ γὰ ζῆ ὁ δεσπότης μου ἐν ταυτῶ | γὰ τὰ δώση τὰ
ἄ(σπρα).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹) Σχετικῶς μὲ τὰς κατὰ τοῦ Μαξίμου καταγγελίας καὶ τὴν ἐπακολουθή-
σαν ἀνάκρισιν βλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 48 δημοσιευθὲν ἔγγραφο τοῦ Ἐπισκόπου
Κυδωνίας Γερασίμου («Κρητ. Χρονικά» Γ', σ. 359) χρονολογούμενον εἰς τὸ αὐ-
τὸ ἔτος, κατὰ μῆνα Αὐγουστον. Φαίνεται ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον μὴ ἀρκεσθὲν εἰς
τὴν διὰ τοῦ Γερασίου γενομένην διερεύνησιν ἀπέστειλεν ὡς ἔξαρχον τὸν Και-
σαρείας Ἡσαίαν.

²) Τὸ ἔτος 1797 Ἐφορος εἶχε γίνει, διαδεχθεὶς τὸν Δέρκων Μακάριον, ὁ
Ἡρακλείας Μελετίος.

³) Ὁ Σιὸρ Ἄντωνιὸς ἀναφέρεται εἰς τὰ Κανονικὰ Πεσκέσια τοῦ Μητρο-
πολίτου Μαξίμου («Χριστ. Κρήτη» Β', σ. 75).

⁴) Βλ. σημ. 4 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 58 ἔγγραφου.

⁵) Πλείστοι φέροντες τὸ ὄνομα τοῦτο ἀναγράφονται εἰς τὰ Κανονικὰ Πε-
σκέσια τοῦ Μητροπολίτου (σ. 70 καὶ 73).

⁶) Ἀναγράφεται εἰς τὸν κατάλογον τῶν Οἰκονόμων τοῦ Σιναΐτικου Μετο-
χίου τοῦ Ἁγ. Ματθαίου, τὸν κατακεχωρισμένον εἰς τὸ μνημονευθὲν Ἐπιστολά-
ριον τοῦ ἱατροῦ Νικολετάκη : «10 : τὸν κὺρ μελχισεδέκ, ἐκ κώμης ἀπάνω ἀρ-
χάνες».

⁷) Τουρκ.: νέα, εἰδήσεις.

⁸) Διερμηνεὺς τοῦ Στόλου.

⁹) Ἄγνω ποῖος ἦτο οὗτος.

65

Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐφόρου Μητροπολίτου Ἡρακλείας Μελετίου πρὸς τὸν
Μητροπολίτην Κρήτης Μάξιμον, δι' ἧς γνωρίζει τὴν ἀποστολὴν
χιλίων ἀλφαβηταρίων πρὸς διάθεσιν καὶ ζητεῖ τὴν καταβολὴν
τοῦ ἀναλογοῦντος ποσοῦ εἰσφορᾶς διὰ τὴν ναυτολογίαν τοῦ Βα-
σιλικοῦ Ταρσανᾶ. (Νοέμβριος 1798).

Ἄριθ. Χειρ. Μ.Η. 72. Ἐπὶ διφύλλου λεπτοῦ χάρτου, διαστ. 0,34 × 0,24.
μ. μὲ ὑδατίνια γραμμὰς, γράμματα C L καὶ λέοντα. Ἀποτεπηγμένον

τμήμα κάτω δεξιά τοῦ πρώτου φύλλου. Ἐπί τοῦ πρὸς φακέλλωσιν τμήματος τοῦ δευτέρου φύλλου : «τῷ πανιερωτάτῳ καὶ ἐν χ(ριστ)ῷ μοι ἀγαπητῷ ἀδελφῷ καὶ λίαν περιποθήτῳ ἀγίῳ Κρήτης, κυρίῳ μαξιμίῳ, ἀσπασίως». Περιαιτέρῳ : 1796. Σφραγὶς ἐπ' ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ παριστώσα οἰκόσημον, ἐπιστεφόμενον μὲ σταυροφόρον σφαιρίαν καὶ πλαισιούμενον ὑπὸ δύο ἐπόπων καὶ μὲ τὰ γράμματα ΗΡ ΚΛ Μ Λ (Ἡρακλείας Μελέτιος). Κατάστασις διατηρήσεως καλή. Τὸ κείμενον ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδος μὲ ὑστερόγραφον κάτω ἀριστερὰ διὰ τῆς αὐτῆς χειρός. Ἐσώκλειστον χωριστὸν σημείωμα ἐπὶ γωνιώδους τεμαχίου χάρτου, μὲ τὸν λογαριασμὸν τοῦ ὀφειλομένου διὰ τὴν εἰσφορὰν ποσοῦ.

τὴν περιπόθητόν μοι πανιερότητά της ἀδελφικῶς ἐν Κ(υρί)ῳ κατασπάζομαι.

† ἀγκαλὰ καὶ προλαβόντως ἔγραψα τῇ πανιερότητί της ἄπαξ καὶ δις ἐξότον | ἐπανέκαμψα εἰς βασιλεύουσαν, μὲ ὄλον τοῦτο δὲν λείπω καὶ ἤδη πλοίου | διὰ τὰ αὐτόθι ἐπιτυχῶν γράφειν νὰ ἐρωτήσω τὰ τῆς ἐφετιῆς μοι ὑγιείας της. | καὶ ἐπομένως νὰ τῇ δηλοποιήσω, ὅτι κατὰ τὰς προλαβούσας π(ατ)ριαρχίαι | κὰς καὶ συνοδικὰς ἐπιστολάς ὁποῦ τῇ ἐπέμφθησαν παρὰ τῆς τυπογραφίας | τοῦ πατριαρχείου, ἰδοὺ ἤδη πέμπονται εἰς τὰ αὐτόθι χίλια ἄλφα | βητάρια μετὰ τῆς περικλειομένης πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς. ἄπερ | λαμβάνουσα, ἃς τὰ διανείμῃ πρὸς τοὺς ἐν ἀπάσῃ τῇ ἐπαρχίᾳ | της βιβλιοπόλους ὡς διορίζεται. τῇ δηλοποιῶ προσέει, ὅτι ἐπειδὴ ἐδόθησαν παρὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καθ' ὑψηλὴν προσταγὴν μελάχῃ | δεσ εἰς τὸν βασιλικὸν τεροναῖ, διωρισθήμεν ἅπαντες νὰ δώσωμεν | ἀναλόγως. δι' ὃ κατὰ συνοδικὴν ἀπόφασιν τῇ περικλειόμεν τὸ παρὸν σημεῖ | ωμα νὰ παραλάβῃ καὶ παρὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν συναδελφῶν ἐπισκόπων | τὴν σημειουμένην ποσότητα μὲ πρῶτον, καὶ ἀνυπεροθέτως νὰ μᾶς τὰ ἐξα | ποστείλῃ. ταῦτα καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀδελφικῶς. καὶ τὰ ἔτη της εἴησαν | θεόθεν πλεῖστα καὶ πανευτυχῆ :

αψῆη νοεμβρίου κδη :

τῆς πανιερότητός της.

ἐν χ(ριστ)ῷ ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ ὄλωσ

Ἡρακλείας μελέτιος

δι' ὅσα ἀδελφὲ τὴν προσ | διώρισεν ἡ ἐκκλησία ἃς μὴν | ἀμελήσῃ. ἀλλὰ νὰ τὰ ἐκτελέσῃ | μετὰ πάσης τῆς ὀφειλομένης εὐ | πειθείας ἐπειδὴ καὶ εἶναι δίκαια | πάντα τῆς ἐκκλησίας. εἶπε καὶ τὸν | ἄγιον ἀυλοποτάμου νὰ φροντίσῃ διὰ | τὰ διάφορά του, ὡσὰν ὁποῦ διὰ τὴν θεοφι | λίαν του πόλιτζαν δὲν εὐρίσκω.

τὰ συνοδικῶς διορισθέντα δοθῆναι ἕνεκα μελά | χηδων παρὰ τοῦ ἁγίου
Κρήτης καὶ τῶν ἐπισκόπων του,

γρόσια

- 40 : Κρήτης
20 : Κνωσοῦ
20 : Ἀρκαδίας
20 : Χερσονήσου
10 : Ἀδλοποτάμου
20 : Ρεθύμνης
20 : Κυδωνίας
15 : Λάμπης
15 : Πέτρας
15 : Σιτείας
15 : Ἱεροῦ
15 : Κισσάμου

225,

† Ο ΛΑΜΠΗΣ & ΣΦΑΚΙΩΝ
ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

4.

Ο ΚΩΔΙΞ HARVARD UNIVERSITY, RIA NT 53.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ἐπιστηθῆ ἡ προσοχὴ τῶν μελετώντων τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴν κατοχὴν εἰς τὸν ὧς ἄνω κώδικα, μὴ μελετηθέντα μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον καὶ ἐγὼ καὶ ἡ ἀρμοδιὰ ὑπηρεσία τῆς Συλλογῆς εἰς τὴν ὁποίαν φυλάσσεται τῶρα ἠδυνήθημεν νὰ μάθωμεν. Αἱ μόναι, βραχυτάται ἄλλως, μνεῖαι τοῦ κώδικος μέχρι τοῦδε εἶναι εἰς L. de Germon et L. Polain, Catalogue de la bibliothèque de feu M. le comte Riant, deuxieme partie, Paris, A Picard, 1899, LX, εἰς Seymour de Ricci and W. J. Wilson, Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada, New York, I, 1935, 1005 καὶ εἰς τὸν προσωρινὸν δακτυλογραφημένον κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ πανεπιστημίου Harvard, Emilie Boer, Description of Greek manuscripts in the Widener Library. Τὸν κώδικα ἠδυνήθη νὰ φυλλομετρήσω ἀνέτως εἰς τὸ Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., ὅπου μετεφέρθη χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» τῆ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἰδρύματος κ. J. T. Thacher*.

Ὁ κώδιξ οὔτος, μέρος τῆς πλουσίας συλλογῆς μεσαιωνικῶν χειρογράφων τοῦ γνωστοῦ μελετητοῦ τῶν Σταυροφοριῶν κόμιστος Paul Riant (1836-1888), ἐδωρήθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1899 ὑπὸ τῶν J. Randolph Coolidge καὶ Archibald Cary Coolidge, μετὰ τῶν ἄλλων χειρογράφων τῆς συλλογῆς Riant, πωληθέντων ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ἰδιοκτῆτου των, εἰς τὴν Widener Library, τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, εἰς Cambridge, Mass. Ὁ κώδιξ ἐναπετέθη εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων Houghton ὑπὸ τὰ στοιχεῖα B 3674/100, 2, 5. Ἐχει διαστάσεις 30,3×22,6, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ 552 φύλλα, ὅλα, πλὴν ἑνὸς ἐκ περγαμνῆς, ἐκ χάρτου. Ἐκ τῶν 552 αὐτῶν φύλλων 146 εἶναι ἄγραφα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 438 περιέχουν 278 ἔγγρα-

*) Πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν κ. Kenneth M. Setton, ὅστις μοῦ ὑπέδειξε πρῶτος τὴν ὑπαρξίν τοῦ κώδικος, πρὸς τὸν κ. J. T. Thacher καὶ πρὸς τὴν διευθύνσιν τῆς Widener Library ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

φα, ἐκ τῶν ὁποίων 273 εἶναι εἰς τὴν Ἰταλικὴν, 3 εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ 2 εἰς τὴν λατινικὴν. 114 ἐκ τῶν ἔγγράφων αὐτῶν εἶναι πρωτότυπα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα, καθὼς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπικεφαλίδος *copia* ἢ *duplicati* ἢ ὁποῖα τὰ συνοδεύει. Ἐκ τῶν 114 πρωτοτύπων 13 διατηροῦν εἰσέτι τὴν σφραγίδα τῆς ἐκδόσεως ταῦτα ἀρχῆς καὶ 8 τὸ μονόγραμμα τοῦ συντάκτου των. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἔγγράφων πολλὰ εἶναι ἀπλῶς πρῶτα σχέδια, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐπανειλημμένας διορθώσεις ἐπ' αὐτῶν. Τίτλος τοῦ κώδικος εἶναι «*Miscellanea di Candia*» εἰς τὴν βιβλιοθήκην χειρογράφων τοῦ Harvard καὶ «*Miscellanea di Candia*» εἰς τὸν κατάλογον τῆς συλλογῆς Riant. Ὅλα τὰ ἔγγραφα ἔχουν ὡς θέμα των κρητικὰς ὑποθέσεις ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, συνδέονται δὲ εἰδικώτερον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ὑποθέσεις εἰς Χάνδακα, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον μὲ ὑποθέσεις εἰς Ρέθυμνος, εἰς Χανιά καὶ εἰς περιοχὰς ἐκτὸς τῆς Κρήτης, π.χ. τὸ Τσιρίγο. Χρονολογικῶς ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ 1523 μέχρι καὶ τοῦ 1630 — τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἔγγράφων γραφέντων βεβαίως ἐκτὸς τῆς Κρήτης —, τὰ περισσότερα ὅμως ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ 17. αἰῶνος. Εἰς τὸν 16. αἰῶνα ἀνήκουν μόνον τὰ πρῶτα δέκα τῆς συλλογῆς.

Τὴν περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου των καθιστᾷ δυσχερῆ ἡ μεγάλῃ των ποικιλία. Πρόκειται πάντως περὶ ἔγγράφων ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐνετικὴν διοίκησιν τῆς νήσου (εἴτε ὡς «ἐξερχόμενα» εἴτε ὡς «εἰσερχόμενα») καὶ ἀναφερομένων εἰς πλείστας ὑποθέσεις, ἰδίως τῶν Ἐνετικῶν ἀρχῶν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ὑπηκόους. Πολλοὶ ἀπὸ τὰς ὑποθέσεις αὐτὰς εἶναι ἐκκλησιαστικαί, εἰς μεγάλην δὲ ἀναλογίαν εἶναι καὶ αἱ ναυτικαί. Ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς σχέσεις μεταξὺ Ἐνετικῶν ἀρχῶν καὶ Ἑλλήνων ὑπηκόων εἶναι ὀλίγα· ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ ἔγγραφα τὰ ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις φύσεως γενικωτέρας καὶ ὄχι ἀπλῶς ἰδιωτικῆς. Τὰ κείμενα πάντως ἔχουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἐνετοκρατουμένης Κρήτης, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι τὰ θέματά των συνδέονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς αὐτήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ εἰδικώτερον λόγῳ τῶν μνημονευομένων εἰς αὐτὰ ὀνομάτων κρητικῶν οἰκογενειῶν.

Πλήρη καταγραφὴν τοῦ κώδικος δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς νὰ κάμω, διότι πρὸς τοῦτο θὰ ἀπαιτεῖτο πολὺ μεγαλύτερον χρονικὸν διάστημα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἠδυνάμην νὰ διαθέσω. Νομίζω ὅμως ὅτι ἀπὸ τὴν ἀκόλουθον συνοπτικὴν εἰκόνα ἔγγράφων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν κρίσιν μου παρουσιάζουν μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον, εἶναι δυνατόν νὰ καθοδηγηθῇ ἀσφαλέςτερον ὁ μέλλον συστηματικὸς μελετητῆς τοῦ κώδικος αὐτοῦ :

Τὰ ἔγγραφα τοῦ κώδικος δύνανται νὰ ταξινομηθῶσιν εἰς τρεῖς

διαφόρους ομάδας : εις ἐκκλησιαστικά, ναυτικά καὶ σύμμικτα.

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκει μακρὰ σειρά ἐγγράφων πρωτοτύπων καὶ ἐν ἀντιγράφοις, ἀναφερομένων εἰς ζητήματα ὑπαγόμενα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς νήσου καὶ ἰδίως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιεπισκοπείας τοῦ Ἰωάννου Querini. Τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι ποικίλου χαρακτῆρος, ἀφορῶντα συνήθως εἰς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις, ἱερέων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ καθολικῶν πιστῶν. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν, καθ' ὅσον ἠδυνήθηεν νὰ διαγνωσῶ, εἶναι 1) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ζητήματα συνδεόμενα πρὸς τὴν «*chiesa della Madona di Varsamonero*» καὶ τὴν «*Nea Mogni*» (f. 2-1523, 4-1545, 6-1546), 2) διαθήκη εἰς ἰταλικὴν καὶ συντομωτέρα εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καθὼς καὶ ἄλλα ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς Θεοδόσιον τὸν Κορινθίου (f. 18-1590, f. 21-1590), 3) κατάλογος ὀρθοδ. ἱερέων καὶ ναῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (f. 8-1548), 4) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τὸν ἱερέα «*Janni Littino*» (f. 51-1619), 5) ἔπαινοι εἰς τὸ «*pregadi*» διὰ τὴν συμπεριφορὰν κληρικῶν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας (f. 283-1648), 6) ἀντίγραφον πρακτικοῦ συνεδριάσεως εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κρήτης (f. 280-1656), 7) διευθέτησις οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τῆς «*chiesa Christo Salvatore, chiamato Christo Sculudi*» ὑπὸ τὸν ἱερέα αὐτῆς Ἰ ω ά ν η ν Ἰ ρ μ έ ν η ν (ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, f. 384-1663), 8) ἀποδείξεις παραλαβῆς χρημάτων ἀπὸ ἱερεῖς διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ ἰδίως τῶν τοῦ Ἁγίου Τίτου ἐκ μέρους διαφόρων πολιτῶν καὶ ἰδίως τῆς *Isabella Rodiena* (f. 337 κ.έ.-1663) [ἄλλαι ἐκκλησίαι : «*chiesa di Chiera*», «*Chiesa di Santa Maria*»], 9) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τόν, ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, π α π α Ν ι κ ό λ α ο ν Μ ο ύ ρ ζ η ν (f. 371-1663), 9) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις Ἑβραίων καὶ Λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς (passim' προβλ. ἰδίως f. 432-1666) καὶ πλείστα ἄλλα εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται καὶ διάφορα ἑλληνικὰ ὀνόματα, ὅπως π.χ. «*Nicolo Calaffati*» (f. 130-1624), «*Marco Papadopuli*» (f. 428-1666), «*Giorgio Avdas*» (f. 2-1523), «*Nicolo Castrophilaca*» (f. 22-1590), «*Protopapa Frielli*» (f. 228-1637), «*Marieta Zancaropulli*» (f. 266-1652), «*Manusso Gavala*» (f. 18-1590).

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, τὰ ὅποια βεβαίως ἀποτελοῦν ἀπλῶς ὑποτυπώδη ἔκθεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων τοῦ κώδικος, παραθέτω (ἀποκαθιστῶν τὴν ὀρθογραφίαν) τὴν καὶ ἑλληνιστὶ γραφείσαν διαθήκην Θεοδοσίου τοῦ Κορινθίου :

f. 21 saec. 16.

«*αφ'η, μαίτου κγ' ἐν Χανδάκω Κρήτης,*

Ἐπειδὴ οὐδείς ἐξ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων εἶδεν τὴν ὥραν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, οὕτως κατὰ νοῦν βαλὼν ἐγὼ Θεοδοσίος Κορινθίος τοῦ ποτὲ ἐδλαβεστάτου ἱερέως πατρὸς κυροῦ Ἰωάννου, ἀσθενῆς μὲν τῷ σώματι, θυγῆς δὲ τῷ νοῦ καὶ τὰς λοιπὰς αἰσθήσεις καὶ φοβῶντας τὸ ἄωρον τοῦ θανάτου, διὰ τοῦτο κόμνω τὴν παροῦσαν διαθήκην : Ἐν πρώτοις θέλω νὰ μὲ ἐνταφιάσουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου, τὴν Νέαν Μονὴν, σιμὰ εἰς τὰ κόκκαλα τῶν γονέων μου καὶ διὰ μνημόσυνόν μου ἀφήνω τοῦ ἐφημερίου ὁποῦ τὴν σήμερον εὐρίσκεται τσεκίγια εἰκοσιπέντε διὰ νὰ παίρῃ μερίδα εἰς τὰς λειτουργίες του· θέλω καὶ νὰ μὲ ἐνταφιάσουν καὶ νὰ μὲ μνημονεύουν οἱ ἄνωθέ μου κομισάριοι κατὰ τὴν τάξιν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν μὲ λάδι καὶ κερί, ψωμί καὶ κουκιά εἰς τὰ πτωχὰ, καὶ κρασί· τὴν ὁποῖαν ἐκκλησίαν θέλω νὰ ἐφημερίζῃ ὁ ἄνω πατήρ Γεώργιος ὁ Ρόδιος ὁ ἀνεπιός μου περπετουαλμέντε, ἔξω καὶ ἂν ἤθελε γενῆ τινὰς ἀπὸ τὸ μέρος μου παπὰς· ἄλέως νὰ εἶναι ἐκεῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του».

Ἡ διαθήκη αὕτη, ἐκτὸς τῆς ἀξίας τὴν ὁποῖαν ἔχει καθ' ἑαυτήν, ἀποτελεῖ καὶ τὴν κλειδα διὰ πολλὰ ἔγγραφα τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἰς τὸν κώδικα : Περὶ τῆς διαθήκης γίνεται λόγος εἰς διάφορα ἔγγραφα, εἰς δὲ f. 224-1634, ὑπάρχει ἀπόφασις τοῦ «*Reggimento di Candia*» ἐπὶ δημιουργηθέντων λόγῳ τῆς διαθήκης ζητημάτων. Ἡ μελέτη τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποῖαν εὐρίσκεται εἰς τὸν κώδικα πλῆθος στοιχείων, θὰ ἀπετέλει ἐνδιαφέρουσαν συμβολὴν εἰς τὰς μεταξὺ Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ Ὀρθοδόξων ἐπὶ ἐνετοκρατουμένης Κρήτης σχέσεις. Λόγῳ μάλιστα τῆς πληθύος αὐτῆς τῶν στοιχείων θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν κώδικα ἔγγραφα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τῆς Νέας Μονῆς, εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον προσώπου—π.χ. ἐνὸς τῶν Ροδίων—ἰδιαιτέρως ἐνδιαφερομένου καὶ διὰ τὴν Νέαν Μονὴν καὶ διὰ τὰ ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν προκύψαντα ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς διαθήκης τοῦ Θεοδοσίου ζητήματα¹.

Εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα τῶν ἀναφερομένων εἰς ναυτικὰ ζητήματα ἔγγραφων ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα κείμενα, ἔξ ὧν ἀναφέρω ἐδῶ 1) Διαταγὴν τοῦ Franciscus Contareno πρὸς τὸν Franciscus Querini περὶ ὀργανώσεως τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς νήσου (f. 28-

¹) Οἰκογένεια Κορινθίων καὶ Ροδίων συνδεόμενα πρὸς τὴν Κρήτην εἰς τὰ γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς. Σημεῖω προχείρως διὰ μὲν τὸν Κορινθίον: L e g r a n d, Bibliographie Hellénique I, CLXXII, 2, διὰ δὲ τὸν Ρόδιον: Π α π α δ ο π ο ὑ λ ο υ Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη II, 586 (σημεῖωμα εἰς κώδικα 553).

1560), 2) μετάφρασιν καταθέσεως ὀθωμανῶν ναυτῶν συλληφθέντων ὑπὸ μαλτέζων πειρατῶν καὶ ἀπελευθερωθέντων ὑπὸ Ἑνετῶν (f. 238, τουρκικὴ χρονολογία 1036) καὶ 3) τὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσαν «*Relazione finale del Capitano della guardia del Regno di Candie*» Μολίνο, (f. 502-508, ἄνευ χρονολογίας, πάντως μετὰ τὸ 1650).

Εἰς τὴν τρίτην τέλος δμάδα τῶν συμπίκτων ὑπάγονται διάφορα ἄλλα ἔγγραφα, ἥσσοнос ἐνδιαφέροντος, ὅπως π.χ. σημειώσεις ἐξόδων, ὑπομνήσεις χρεῶν καὶ ἄλλα παρόμοια.

5.

ΝΟΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Μεταξὺ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραφα εἰς προηγούμενον τεῦχος τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»¹, ἀνέφερα καὶ τὸν σωζόμενον εἰς κώδικα τῆς Bodleian Library εἰς Oxford λόγον «*Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον, ἀναγινωσκόμενον τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου*»². Τὸ κείμενον φέρεται εἰς τὸν κώδικα ὡς ἔργον «*τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ ἱεροσολυμίτου*». Τὸ ἴδιον ὅμως αὐτὸ κείμενον, ὅπως διεπίστωσα ἀργότερον, εἶχε δημοσιευθῆ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ κώδικα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, εἰς τὸν ὁποῖον φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἀυτοκράτορος Θεοδώρου λόγος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον ὀφείλων ἀναγινώσκεισθαι ἐν τῇ εορτῇ τῆς Ἀκαθίστου*»³. Καθ' ὅσον γνωρίζω τὸ κείμενον τοῦ λόγου αὐτοῦ διεσώθη μόνον εἰς αὐτὰ τὰ δύο χειρόγραφα, ἀμφότερα τοῦ 14. αἰῶνος.

Ἐσωτερικὰ τεκμήρια διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς προσωπικότητος τοῦ συγγραφέως εἶναι 1) ἡ εἰς σελίδα 574 τοῦ κώδικος τῆς Boldeian φράσις «*ἀπεπνίγη ὁ ροὺς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ τὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», ἀντίστοιχος πρὸς τὴν εἰς σελίδα 187 τοῦ δημοσιευθέντος εἰς «*Σωτήρα*» κειμένου «*ἀπεπνίγη ὁ ροὺς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ ἰὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», καὶ 2) ἡ μεγάλη ὁμοιότης

¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 96, καὶ σημ. 45.

²) Baroccianus Graecus 197, 573-579.

³) Περιοδικὸν «Σωτήρ», Ἀθήναι, 1894, τόμος 16, σ. 186-192. Τὸ ἔργον δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὴν Patrologia Graeca, δὲν ἀναφέρεται δὲ οὔτε ὑπὸ τοῦ I. Β. Παπαδοπούλου εἰς τὴν μονογραφίαν του περὶ Θεοδώρου ΙΙ τοῦ Λασκάρους (Paris 1908). Εἰδικῶς ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κερμέως καὶ ὑπὸ τοῦ A. Vasiliev, ἐνθα κατωτέρω. Περιγραφή ὀλοκλήρου τοῦ κώδικος εἰς Σακελλίωυς Ἰ., Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1899, 55.

πολλῶν χωρίων τοῦ λόγου πρὸς τὸν φερόμενον· ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωσήφ κατ' ἀκροστιχίδα καὶ συνοδεύοντα τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον «Κανόνα».

Μὲ τὴν λέξιν «Ρῶς» καὶ «Ροῦς» τῆς παραδόσεως τοῦ ὡς ἄνω κειμένου ἐννοοῦνται οἱ Ρῶσοι. Ρωσικὴ ὅμως ἐπιδρομὴ ἀπὸ θαλάσσης — ὅπως περιγράφεται εἰς τὸν λόγον — κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνη⁴, ἢ δὲ ὑπὸ τινων συγγραφέων χρῆσις τοῦ ὀνόματος «Ρῶς» ἢ «Ροῦς» πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν Ἀβάρων — εἰς τοὺς ὁποίους θὰ ἀνεφέρετο βεβαίως ὁ λόγος, ἂν εἶχε γραφῆ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου—εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενεστέρα τοῦ Ἀνδρέου⁵. Ἐπιπλέον ὁ «Κανὼν» τοῦ Ἰωσήφ, ὁ συνοδεύων τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον, ἔχει γραφῆ κατὰ τὸν 9. αἰῶνα καὶ εἶναι πολὺ πιθανώτερον ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ λόγου ἐδανείσθη φράσεις ἀπὸ τὸν «Κανόνα» παρὰ τὸ ἀντίστροφον,

Κατὰ ταῦτα ὁ λόγος δὲν ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου. Τοῦτο νομίζω ὅτι ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν διεσώθη εἰς χειρόγραφα παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λασκάρως (1245-1258). Ὅτι δὲ πράγματι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω αὐτοκράτορος δὲν ὑπάρχει δυσκολία νὰ τὸ δεχθῶμεν, διότι ὁ Θεόδωρος Λάσκαρης εἶναι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Παρακλητικοῦ Κανόνος» εἰς τὴν Θεοτόκον, τὸ δὲ ὕφος τοῦ λόγου εἰς τὴν Θεοτόκον ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ μὲ τὸν τέταρτον λόγον του «περὶ θεωνυμίας»⁶. Τὸ μόνον τὸ ὅποσον μένει ἀνεξήγητον εἶναι πῶς ὁ κωδικογράφος τοῦ Baroccianus gr. 197 Γαλακτίων Μαδαράκης, ὁ ἄλλως τύσον προσεκτικὸς καὶ τόσα ἐνδιαφέροντα κείμενα συγκεντρώσας εἰς τὸν κώδικά του⁷, ἐργαζόμενος περὶ τὰ μέσα τοῦ 14. αἰῶνος εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιέλεσεν εἰς τὸ λάθος νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης ἔργον τοῦ Θεοδώρου Λασκάρως.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς γενομένης ἐνταῦθα συσχέτισεως τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης μὲ ἐγκώμια εἰς τὴν Θεοτόκον δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι

⁴) Τὸ θέμα ἐξετάζεται διεξοδικῶς εἰς V a s i l i e v A., The russian attack on Constantinople in 860 (Cambridge Mass. 1946), ἰδίως σ. 6-13, 103-105, 176 καὶ 187. Οἱ Ρῶσοι ὑπὸ τὸ ὄνομα Ρῶς ἀναφέρονται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ρωσικὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁμιλίας τοῦ Φωτίου.

⁵) V a s i l i e v A., La Russie primitive et Byzance, εἰς «Orient et Byzance» IV (Paris 1930), 14.

⁶) M i g n e, PG, 140, 763-770. Καὶ τὰ δύο κείμενα δὲν ἀποτελοῦνται παρὰ ἀπὸ συλλογῆν ἐπιθέτων καὶ χαρακτηρισμῶν.

⁷) Περιγραφὴ εἰς C o x e, Catalogi κτλ.

ὑπὸ τὸ ὄνομά του ἔχουν ἐκδοθῆ εἰς Migne ὀκτὼ λόγοι⁸ περὶ τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸν κώδικα Laudiensis graecus 81 φέρονται ἀνέκδοτοι καὶ ἄλλοι⁹. Ἐπίσης καὶ κανόνες του περὶ τῆς Θεοτόκου ἄλλοι ἐδημοσιεύθησαν καὶ ἄλλοι παραμένουν ἀνέκδοτοι¹⁰. Ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς συνεκέντρωσε πολλὰ χωρία ἰδίως ἐκ «Θεοτοκίων» τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης ἔχοντα μεγίστην ὁμοιότητα μὲ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου¹¹.

Λόγω τῆ ἔξαιρετικῆς σημασίας τὴν ὁποῖαν ἔχει τὸ οὔτω τεθὲν θέμα δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἀντίστοιχοι ὁμοιότητες εὐρίσκονται καὶ εἰς τοὺς περὶ τῆς Θεοτόκου λόγους τοῦ Ἀνδρέου. Οἱ λόγοι του «εἰς τὴν ἀγίαν γέννησιν» Δ',¹² καὶ «εἰς τὸν Ἐθαγγελισμόν» Ε',¹³ παρουσιάζουν μεγάλας ὁμοιότητας καὶ μὲ τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον καὶ ἐπὶ πλέον μὲ τὸν Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ¹⁴. Αὐτὴ αὐτὴ ἄλλωστε ἢ τεχνικὴ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ἢ προσφώνησις τοῦ Ἀγγέλου, ἢ ἀπάντησις τῆς Θεοτόκου, ἢ ἀνταπάντησις τοῦ Ἀγγέλου καὶ οἱ δισταγμοὶ τοῦ Ἰωσήφ εἶναι καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δευ-

⁸) M i g n e, PG, 97, 805-913 καὶ 1045-1092.

⁹) Περὶ τοῦ κώδικος πρβλ. C o x e H., Catalogi manuscriptorum bibliothecae Bodleianae I, 1863, 563 κ.έ. καὶ «Κρητικά Χρονικά» ἐνθ' ἀν. σμ. 45. Τὴν ἔξαιρετικὴν ἀπὸ δογματικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀπόψεως σημασίαν τῶν ἐκδεδομένων λόγων τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὴν Θεοτόκον τὴν ἀνέπτυξαν πολλοὶ εἰδικοὶ θεολόγοι. Πρβλ. ἰδίως C a r l i L., La morte e l'assunzione di Maria Santissima nelle omelie greche dei secoli VII-VIII (Roma 1941) 59-76, J u g i e M., La mort et l'assomption de la Sainte Vierge (Studi e testi 114, Roma 1944) 234-245 καὶ F a l l e r P. O., De priorum saeculorum silentio circa assumptionem B. Mariae Virginis (Romae 1946) 9-18. Ὁ C a r l i, ἐνθ' ἀν. 63, συνδέει τοὺς λόγους τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου μὲ ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς τότε θερησκευτικῆς ζωῆς εἰς Κρήτην.

Τὴν γνωριμίαν μου μὲ τὴν βιβλιογραφίαν αὐτὴν τὴν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Milton A n a s t o s, καθηγητὴν τῆς Βυζαντινῆς Θεολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου.

¹⁰) Σοφρονίου Εὐστρατιάδου, «Νέα Σιών» 27, 1935, 18 κ.έξ. καὶ M i g n e, PG, 97, 1316 κ.έ.

¹¹) Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ Κ ε ρ α μ έ ω ς Α., Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος (Ἀθῆναι 1903), 50-54.

¹²) M i g n e, PG, 97, 861-881.

¹³) M i g n e, ἐνθ' ἀν., 881-913.

¹⁴) Πρβλ. μερικὰς σποραδικὰς ἐκφράσεις: «Χαῖρε τῆς χαρᾶς τὸ προοίμιον καὶ τῆς ἀρᾶς τὸ συμπέρασμα», «νεφέλη ὀλόφωτε», ἀσάλεντος πύργος», «τὸ πάντων προφητῶν καὶ πατριαρχῶν ἐγκαλιώπισμα». Τὰ χωρία εἶναι πολυάριθμα καὶ εἰς τοὺς ἐκδεδομένους καὶ εἰς τοὺς ἀνεκδότους λόγους τοῦ Ἀνδρέου.

τέρου μέρους τοῦ Ε' λόγου τοῦ Ἀνδρέου¹⁵. Χαρακτηριστικὸν δὲ διὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς Θεοτόκου ὡς «Υπερμάχου Στρατηγοῦ» εἶναι τὸ ἀκόλουθον ἐκ τοῦ εἰς Λάζαρον κανόνος τοῦ Θεοτοκίου τοῦ Ἀνδρέου : «Τὴν πόλιν σου φύλαττε, θεογεννητορ ἄχραντε· ἐν σοὶ γὰρ αὕτη πιστῶς βασιλεύουσα, ἐν σοὶ καὶ κρατύνεται· καὶ διὰ σοῦ νικῶσα, τροποῦται πάντα πειρασμὸν καὶ σκυλεύει πολεμίους καὶ διέπει τὸ ὑπήκοον»¹⁶.

Αἱ διαπιστώσεις αὐταὶ ἔχουν ὡς σκοπὸν νὰ δείξουν ὅτι πλὴν τῶν Θεοτοκίων τοῦ Ἀνδρέου καὶ οἱ λόγοι του ἐπίσης ἔχουν ὁμοιότητας πολὺς μὲ τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον καὶ ὅτι πλέον ὁ «Κανὼν» τοῦ Ἰωσήφ δὲν εἶναι ἐντελῶς πρωτότυπον ἔργον, ἀλλ' ἐν πολλοῖς στηρίζεται εἰς ὑλικὸν εὐρισκόμενον καὶ εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἀνδρέου. Σημειωτέον πάντως ὅτι αἱ ὁμοιότητες αὐταὶ δὲν σημαίνουν κατ' ἀνάγκην καὶ ἄμεσον ἐξάρτησιν, διότι εἶναι εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας καὶ ρητορικῆς νὰ χρησιμοποιοῦν «κοινούς τόπους» ὑπὸ νέαν ἐκάστοτε μορφήν. Εἰς τὴν προκειμένην δὲ περίπτωσιν ἡ κοινότης τῶν χαρακτηρισμῶν δέον νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν κοινὴν πηγὴν ὄλων, τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Διὰ τὴν κατανόησιν ὅμως τοῦ ἔφους τοῦ Ἀνδρέου, τοῦ ἀναμφισβητήτως ἐνὸς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ρητόρων τῆς Ὁρθοδοξίας, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν καὶ ὅσα ἔλαβεν ἐκ τῶν προγενεστέρων του καὶ ὅσα ὁ ἴδιος ἔδωκεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

6.

Η ΓΟΡΤΥΝΑ ΚΑΙ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Εἰς Vogel. Gardhausen¹ ἡ Γόρτυνα ὡς κέντρον κωδικογραφίας ἀντιπροσωπεύεται ἅπαξ μόνον, διὰ τοῦ ἐκ Σπάρτης καταγομένου Δημητρίου Τριβώλη, ἀντιγράφαντος ἐκεῖ τὸν κώδικα Monacensis 449, περιέχοντα τὰς «Ἐννεάδας» τοῦ Πλωτίνου καὶ ἀποτελοῦντα σήμερον ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους φορεῖς τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου αὐτοῦ². Εἰς τὴν Γόρτυνα ὅμως ἦτο καὶ ἡ κατοικία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ἐνὸς φυλλαδίου του :

¹⁵) M i g n e, ἔνθ' ἄν., 893 κ.έ.

¹⁶) M i g n e, ἔνθ' ἄν. 1385.

¹) Die griechische Schreibern des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, 105.

²) H e n r y P., Études Plotiniennes, II Les manuscrits des Ennéades, Brussels 1941, 206-210. Τὸ βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα ἔχει ὡς ἐξῆς : «Ἡ βίβλος ἠδε ἐγράφη διὰ τῆς ἐμῆς χειρὸς Δημητρίου Τριβώλου Πελοποννησίου ἐκ Σπάρτης διατρίβοντος ἐν πόλει Κρήτης Γορτύνη μετὰ τὴν τῆς ἐμῆς πατρίδος ἄλωσιν ἐν ἔτει ὄ,ϛ,ϛογ' ».

«Λόγος παραινειτικός ἐκ Γορτύνης εἰς Ἱταλίαν Ρώμης»³ καὶ ἀπὸ ἐπιστολάς του. Οὕτω γράφων εἰς τὸν ἱερέα Λαόνικον παραπονεῖται διότι οὗτος δὲν τοῦ στέλλει χαιρετισμοὺς ἐκ Κυδωνίας «καὶ ταῦτα Κυδωνιατῶν μηρῶν εἰς Γορτύνην ἔσαι ἐρχομένων»⁴. Ἐπίσης ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἴδιον εἰς ἄλλην ἐπιστολήν του : «ὄν (Λαόνικον) ἐγὼ φιλῶ μάλιστα μετ' ἐμέ, Γορτύνην καὶ γυναῖον»⁵ καὶ εἰς τρίτην ἐπιστολήν του πρὸς τὸν ἴδιον : «καὶ γὰρ ἐκ Κυδωνίας εἰς Γορτύνην ἐλθὼν, ὄν ἔλεγες φιλεῖν καὶ ἴσα τιμᾶν τῇ σαυτοῦ κεφαλῇ, ἐμὲ δὴ λέγω τῆδε παρόντια, τοιοῦτον, οὐδὲ στάδιόν σου ἀπέχοντια, οὔτε προσῆλθες ἰδεῖν»⁶. Καὶ τέλος εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Μιχαὴλ Λυγίζον, γνωστὸν κωδικογράφον καὶ αὐτόν, ἐκ Κυδωνίας : «Καὶ σὺ δὲ αὐτός, ὃ φιλότις, εἰ τὸ ποιεῖν περὶ λόγους τοῦ τρυφᾶν προτιμῶς, μεθ' ἡμῶν, τὴν Κυδωνίαν ἀφείς, Γόρτυναν ἄσπασαι τὴν εὐδαίμονα»⁷. Συνεπῶς οἱ κώδικες οἱ γραφέντες ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μὲ τὴν στερεότυπον ὑπογραφήν : «Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία σιζῶν ἐν Κρήτῃ μισθῶ καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν»⁸, ἐγράφησαν εἰς τὴν Γόρτυναν, ἐκεῖ δὲ εὐρίσκετο καὶ ἡ ἀξιόλογος βιβλιοθήκη του⁹. Οὕτω, εἰς τὰς πολλὰς καὶ καλὰς δάφνας, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς Μεσαρᾶς δέον νὰ προστεθῶσιν καὶ αἱ φιλολογικαί, τῆς ἀντιγραφῆς ἐκεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρίστων προτύπων, εἰδικῶς μεταφερθέντων ἐκ Σπάρτης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, δύο ἐκ τῶν καλυτέρων σωζομένων σήμερον κωδίκων τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Θουκυδίδου¹⁰, ὑπὸ ἀνδρῶν εὐρείας ἀνθρωπιστικῆς καλλιιεργείας.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, δέον νὰ προστεθῇ ὅτι αἱ περιπέτειαι τοῦ καλοῦ αὐτοῦ φιλολόγου δὲν ἐσταμάτησαν μὲ τὸν θάνατόν του· αὐτὴν τὴν φορὰν ὅμως μετεφέρθησαν ἐκ τῆς Κρήτης ἀλλαχοῦ : Ἀξιόλογα ἔργα του, σωζόμενα ἀνέκδοτα εἰς αὐτόγραφα

³) Noiret, H., Lettres inédits de Michel Apostolis, Paris 1889 148.

⁴) Noiret H., ἔνθ' ἄν. 71.

⁵) Legrand E., Bibliographie Hellenique, II, Paris 1885, 235.

⁶) Legrand E., ἔνθ' ἄν. 245.

⁷) Legrand E., ἔνθ' ἄν. 256.

⁸) Π.χ. οὕτω εἰς Berol. 375, Escor. 74, Ambros. 493, Urb. 107.

⁹) Powell E., Michael Apostolis gegen Theodoros Gaza, «Byzantinische Zeitschrift» 38 (1938), 72.

¹⁰) Διὰ τὸν Θουκυδίδην τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρβλ. Powell E., The Cretan manuscripts of Thucydides, «Classical Quarterly» XXXII, 1938, 103-108.

χειρόγραφα του εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, κατεστράφησαν τὸ 1922¹¹. Μὲ αὐτὰ δὲ κατεστράφησαν καὶ τὰ περισσότερα ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου τοῦ Ὑπερείδου Γ. Κ., «Μιχαὴλ Ἀποστόλη πονήματα τρία»¹².

Κλείω τὸ σημεῖωμα τοῦτο μὲ μίαν εἰσέτι παλαιογραφικὴν παρατήρησιν : Εἰς τοὺς δύο κώδικας, Flor. Med. 58 gr. 33 καὶ Ambr. B, 141, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως ὁ L. Mohler τὴν μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον ἐπίθεσιν Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη¹³, δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ Οχοπ. Baroccianus gr. 165, 149-165, α ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει καὶ αὐτὸς τὸ κείμενον τοῦ Καλλίστου, μὲ μερικὰς διαφορετικὰς ἢ καλυτέρας γραφὰς (π.χ. Mohler, I, 5 *σοφώτατε*, Baroc. *θειότατε*, G M *ὑπεραστρονομῶντα*, B *ὑπερ ἀστρονομῶντα κ.ἄ.*)¹⁴.

7.

Ο ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΛΥΓΙΖΟΣ Ἡ ΤΟΥ ΛΥΓΓΕΩΣ

Δημοσιεύω κατωτέρω ἀπὸ τὸν κώδικα Boldeianus Miscelaneus graecus 242¹ ἐπιστολὴν τοῦ Κρητὸς λογίου Μιχαὴλ τοῦ Λυγγέως πρὸς τὸν ἱερέα Λέοντα τὸν Ἀργυρόν. Τὸ κείμενον εὐρίσκεται εἰς τὸ φύλλον 217 τοῦ κώδικος, μεταξὺ δύο ἐπιστολῶν τοῦ ἐπίσης Κρητὸς Πέτρου τοῦ Λαμπάρδου, ἀπενθυνομένων τῆς μὲν πρώτης πρὸς τὸν ἱερομόναχον Ἀνθιμον, τῆς δὲ ἄλλης πρὸς τὸν πρωτόπαπαν τοῦ Χάνδακος Ἰωάννην τὸν Συμεωνάκην. Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται τοῦ Λαμπάρδου ἐδημοσιεύθησαν προσφάτως, ἢ μὲν πρὸς Ἀνθιμον εἰς

¹¹) R i c h a r d M., Repertoires des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs, Paris 1948, 100.

¹²) Ἐκδοσις Σμύρνης, 1876.

¹³) M o h l e r L., Aus Bessarions Gelehrtenkreis (Kardinal Bessarion, III Band), Paderborn 1942, 171-203 : «Ἀνδρονίκου Καλλίστου πρὸς τὰς Μιχαήλου Ἀποστόλου κατὰ Θεόδωρον ἀντιλήψεις».

¹⁴) C o x e H., Catalogi mancriptorum bibliothecae Bodleianae I, 1853, 281. Ὁ Coxе κακῶς θεωρεῖ ὅτι τὸ κείμενον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀνεξάρτητα κείμενα, ἐπιστολὴν καὶ μελέτην. Τὸ θεωρηθὲν ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστολὴ τμήμα τοῦ κειμένου εἶναι ἀπλῶς εἰσαγωγή, ὅπως ὀρθῶς διεπίστωσεν ὁ Mohler.

¹) Περιγραφή τοῦ κώδικος : C o x e H., Catalogi codicum mancriptorum Bibliothecae Bodleianae, I, 100.

«Κρητικά Χρονικά»², ἡ δὲ πρὸς Συμεωνάκην εἰς «Studi e Testi»³. Ἡ δημοσιευομένη κατωτέρω, ἀνέκδοτος μέχρι τοῦδε, εἶχεν ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ τοῦ Krumbacher⁴.

Cod. Bodl. gr. Misc. 242, 217.

Μιχαῆλος ὁ Λυγγεύς, Λέοντι ἱεροεὶ Ἀργυροῦ.

217V

Ἰδοῦ σοι καὶ γράμματα δεύτερα πέμπεται παρ' ἡμῶν, φρονοῦντα | ταῦτα τοῖς προτέροις, διὰ τοῦ Μιχαήλου τοῦ καλοῦ ἀγαθοῦ ἡμετέρου φίλου· τὰ δὲ πρόωγν γράμματα, τὰ διὰ τοῦ Σιθινίου πεμφθέντα σοι, οὐκ οἶδ' εἰ ἐδέξω, εἴτε καὶ μή, καὶ αὐτοῦ ὄντιος φίλου χρηστοῦ· καὶ εἰ μὲν ἐδέξω, χάρις θεῶν· εἰ δ' οὐ, δήλωσον ἡμῖν γραφῆ καὶ ἄλλα σιελούμεν, τὰ περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐκ τῆς γένης οὐτως οὐκ ἐκ τῆς μελλούσης τοῦ πυρὸς ὀρμῶντος, † ἀλλὰ τῆς ἰδιωτικῆς προσαγορεύσεως οὐτως ἄλλως † εἰς πλάτος λέξον εἰ ἦλθε πρὸς σὲ κομίζων καὶ τὸ κισσίβιον μεστὸν οἴνου ἢ πέπομφε ἢ ἄλλο τι γέγονε· εὐτυχῶς εἴης. Τὸ τετραχευμένον ἀπάλετο, ἐμοῦ μὴ σθένοντος ἂν πρίασθαι.

Τὰ κατὰ τὸν ἐπιστολογράφον αὐτὸν εἶναι ἀρκετὰ περιπελεγμένα : Μιχαῆλ ὁ τοῦ Λυγγέως εἶναι γνωστὸς ὡς ὁ γράφας τοὺς κώδικας British Museum, Arundel MS 545 (Θουκυδίδης)⁵ καὶ Trinity College, Cambridge MS R, I, 42 (Ἀριστοφάνης)⁶ κατὰ τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα, εἰς μὲν τὸν πρῶτον τὸν κώδικα «τῆνδε βίβλον τοῦ σοφοῦ Θουκυδίδου Μιχαῆλ ἔγραψεν ὁ τοῦ Λυγγέως» εἰς δὲ τὸν δεύτερον «Μιχαῆλ ὁ τοῦ Λυγγεῦς πενία συζῶν ἐξέγραψεν ἐν Ῥυθύμῃ Κρήτης».

Τὸν κωδικογράφον αὐτὸν ὁ Lobel τὸν ἐταύτισε πρὸς τὸν γράψαντα τὸν κώδικα Monacensis graecus 215 τὸν φέροντα τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα «καὶ τῆνδε βίβλον τοῦ σοφοῦ τοῦ Πλωτίνου ἔγραψε

²) Λ α ο ὑ ρ δ α Β., Κρητικά Παλαιογραφικά 2, «Κρητικά Χρονικά» Β', 1948, 544.

³) S i l v i o G. M e r c a t i, Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia. «Studi e Testi» 123, 312-341.

⁴) Geschichte der byzantinischen Literatur², 497.

⁵) T h o m p s o n M. E., Classical manuscripts in the British Museum. «The classical review» III, 1889, 151.

⁶) J a m e s R. M., The western manuscripts in the library of Trinity College, Cambridge, II, 1901, 12. Ἡ σημείωσις εἰς τὴν σελίδα 1 τοῦ κώδικος, περὶ τοῦ Μιχαῆλ Ἀποστόλη, υἱοῦ τοῦ Λυγγέως, ἔχει γραφῆ τὸ 1853, ἀγγλιστί, καὶ εἶναι ἐστερημένη ἀξίας.

πονῶν *Μιχαήλ ὁ Λυγίζος*»⁷ ἀνεγνώρισε δὲ ὡς γραφέντα ὑπ' αὐτοῦ τμήματα εἰς 14 ἄλλους κώδικας τῆς Bodleian Library καὶ τοῦ Βατικανοῦ⁸. Πρὸς τὸν Λυγίζον αὐτὸν τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη εἶχεν ἤδη δημοσιεύσει παλαιότερον ὁ Noiret, ὁ ἴδιος δὲ ἀνεγνώρισεν ὡς ἀπευθυνομένας πρὸς αὐτὸν καὶ ἄλλας τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Μιχαήλω*», ἐνῶ αἱ πρῶται ἐπιγράφονται «*Λυγίζω*»⁹. Εἰς Vogel-Gardthausen ἀναφέρονται δύο ξεχωριστοὶ κωδικογράφοι Μιχαήλ ὁ τοῦ Λυγγέως καὶ Μιχαήλ Λυγίζος, ἀποδίδονται δὲ εἰς ἕκαστον αὐτῶν ἀνὰ δύο κώδικες¹⁰. Ὡς δευτέρου κώδιξ τοῦ Λυγίζου ἀναφέρεται ὁ Trinity College Dublin 231, λησιμονηθεὶς ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Lobel. Ἡ ἐπιγραφὴ ὅμως τοῦ κώδικος αὐτοῦ εἶναι σαφής : «*Μιχαήλ τοῦ Λυγίζου ἐξηγήσεις κατὰ πλάτος εἰς τὸν Θουκυδίδην κατὰ λέξιν καὶ κατὰ νοῦν παρακληθέντιος παρὰ τοῦ ἐντίμου κυρίου Γεωργίου τοῦ Βεργικίου*», πρόκειται δὲ περὶ αὐτογράφου ἔργου τοῦ Λυγίζου¹¹.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, οἰκοδομηθέντα τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου ὑπὸ πέντε διαφορητικῶν φιλολόγων, προκύπτει ὅτι ὁ πολυώνυμος αὐτὸς κωδικογράφος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 15. αἰῶνος κατήγετο ἐκ Κυδωνίας, ὀδηγηθεὶς δὲ ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ εἰς Γόρτυναν Κρήτης εὐρισκομένου Μιχαήλ Ἀποστόλη ἐπεδόθη εἰς φιλολογικὰς μελέτας καὶ ἐργασίας, ἐγκατασταθεὶς δὲ τελικῶς εἰς Ρέθυμνον ἐφρόντισε νὰ εὐρίσκειται πάντοτε εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ διδασκάλου. Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης παραπονεῖται ὅτι ὁ μαθητὴς του δὲν τοῦ γράφει συχνά, ὅτι εἶναι ἀπρόσεκτος στέλλον σοβαρὰς καὶ ἐμπιστευτικὰς ἐπιστολὰς ἄνευ τῶν δεόντων μέτρων, ὅτι αἱ μελέται του εἶναι ἀσαφεῖς¹². Παρὰ τὰ παράπονα ὅμως αὐτὰ τὸν παρακολουθεῖ μὲ ἰδιαίτερον στοργήν, εἰς μίαν δὲ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του

⁷) H e n r y P., Études plotiniennes, II Les manuscrits des Ennéades, Bruxelles, 1941, 193.

⁸) L o b e l E., The greek manuscripts of Aristotle's Poetics, Oxford 1933, 57.

⁹) N o i r e t - H., Lettres inédites de Michel Apostolis, Paris 1889, 37.

¹⁰) Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, 315.

¹¹) S m y l y J. G., Notes on greek manuscripts in the library of Trinity College. «Hermathena» 23, 1933, 177 κ.έ.

¹²) N o i r e t, ἐνθ' ἄν. Ἐπιστολαὶ 41, 100, 101, 102. Πρὸς βλ. ἐπίσης καὶ Ἐπιστ. 44, 48.

τοῦ γράφει : «εἶπερ τινά μοι τῶν φοιτητῶν καὶ σὲ ὅτι μάλιστα περί-
ληκα καὶ φιλῶ»¹³.

Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μιχαὴλ Λυγίζου ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνωτέρω σημειωθεῖσα «ἐξήγησις εἰς τὸν Θουκυδίδην», ἡ σωζομένη εἰς τὸν κώδικα 231 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Trinity College εἰς Dublin τῆς Ἰρλανδίας¹⁴. Πρόκειται περὶ συνεχοῦς ὑπομνήματος εἰς τὰ 81 πρῶτα κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Θουκυδίδου, παρέρχοντος τὸ κείμενον, μεθ' ἐρμηνειῶν λέξεων ἢ γραμματικῶν δυσκολιῶν καὶ ἀναπτύξεως τῶν νοημάτων. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὰς σημερινὰς «ἐρμηνευτικὰς ἐκδόσεις», ἀποτελεῖ δὲ καὶ ὡς ἰδέα καὶ ὡς ἐπίτευγμα λαμπρὰν ἐπιτυχίαν, χαρακτηρηστικὴν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐν τῇ νήσῳ. Καθ' ὅσον γνωρίζω εἶναι ἡ πρώτη ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τῶν νεωτέρων χρόνων ἐπὶ τοῦ Θουκυδίδου, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν δὲ λόγῳ τοῦ λεξιλογίου, τῶν ἐρμηνειῶν καὶ τοῦ παρεχομένου κειμένου ἀποτελεῖ ἀξιόλογον ὕλην μελέτης εἰς εἰδικὸν ἐπὶ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας περιοδικόν. Ἄνευ ἄλλωστε τῆς γνώσεως ἐργασιῶν ὅπως ἡ ὡς ἄνω τοῦ Λυγίζου δὲν εἶναι εὐκόλον οὔτε ὁ κρητικὸς πολιτισμὸς νὰ κατανοηθῇ οὔτε καὶ ἡ συμβολὴ τῶν ἐκ Κρήτης φιλολόγων εἰς τὰς ἀνθρωπιστικὰς σπουδὰς τῆς Δύσεως κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν.

8.

Ο ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΑΛΟΣΥΝΑΣ

Μεταξὺ τῶν Κρητῶν οἱ ὅποιοι εὗρισκοντο ἐν Ἰσπανίᾳ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ὑπῆρχον καὶ τινες κωδικογράφοι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν διαφόρων ἰσπανῶν ἀρχόντων, ἰδίᾳ δὲ ἀνωτέρων κληρικῶν. Τῶν κωδικογράφων αὐτῶν ἐπιφανέστερος ἦτο ὁ Νικόλαος Τουρριανὸς ὁ Κρήσις, γνωστὸς καὶ ὡς Ντελατόρος ὁ Κρήσις ἢ Nicolaos de la Torre, ὑπηρετῶν ὡς «βασιλικὸς ἀντιγραφεὺς» (*escriptor de la real libreria*) εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς «De San Lorenzo el Real» εἰς τὸ Ἐσκοριάλ, ἀπὸ τοῦ 1573 μέχρι καὶ πέραν τοῦ 1590. Τὰ κατ' αὐτὸν ἐξητάσθησαν ἤδη διεξοδικῶς ὑπὸ τοῦ Charles Graux¹, ὥστε νὰ μὴ

¹³) Noiret, ἐνθ' ἀν. 121.

¹⁴) Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν διευθυντὴν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Trinity College, Dublin, κ. A Parke, θέσαντα εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μου φωτοτυπίαν τοῦ κώδικος.

¹) Graux Charles, Essai sur les origines des fonds grecs de l'Escorial, Paris 1880, XVI κ.έ.

χρειάζεται να γίνη ιδιαίτερος λόγος ἐνταῦθα, ἐφ' ὅσον μάλιστα οὐδὲν νεώτερον στοιχείον εἶναι δυνατόν να προστεθῆ ἔξ ὧσων τοῦλάχιστον ἀφοροῦν εἰς τὰ πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς του ὡς κωδικογράφου, τὸ 1562. Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ζωῆς του, ἡ ἰδιαιτέρα του πατρις ἐν Κρήτῃ, τὰ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐκ τῆς νήσου κλπ. εἶναι τελείως ἄγνωστα. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων, ἀρκεῖ να ὑπομνησθῆ ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Escorial ὀφείλει εἰς μὲν τὰς παλαιογραφικὰς του ἱκανότητας μερικὸς ἐκ τῶν καλυτέρων κωδίκων της, εἰς δὲ τὸ ὀργανωτικόν του πνεῦμα τὴν πρῶτην συστηματικὴν ταξινομήσιν τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων της.

Σημαντικὴν εἰς ὄγκον ἐνίστε δὲ καὶ εἰς ποιότητα ἐργασίαν κωδικογραφικὴν ἔκαμε καὶ ὁ ὀλιγώτερον γνωστὸς Ἄ ν τ ὠ ν ι ο ς Κ α λ ο σ υ ν ᾶ ς ὁ Κ ρ ῆ ς, «φυσικὸς ἰατρός» τὸ ἐπάγγελμα. Εἰς Vogel-Gardthausen ἀναφέρονται μόνον ὡς γραφέντες ἐν μέρει ἢ καθ' ὀλοκληρίαν ὑπ' αὐτοῦ 41 κώδικες διαφόρου περιεχομένου καὶ ἐκτάσεως, ἐν οἷς καὶ ἡ «Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου»². Αἱ ἐργασίαι αὗται ἐγένοντο τῇ παραγγελίᾳ διακεκριμένων Ἰσπανῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν ὁ ἐπίσκοπος τῆς Segovia Martin de Ayala, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Толéδο Garcia de Loyasa καὶ οἱ ἀδελφοὶ Covarrubias, ἔξ ὧν ὁ Diego ἦτο πρόεδρος τοῦ βασιλικῶ συμβουλίου Καστίλλιας, ὁ δὲ Antonio κατὰ καιροὺς διοικητὴς τῆς Valladolid καὶ σχολάρχης εἰς Толéδο (*maestrescuela de Toledo*).

Τοῦ Κρητὸς αὐτοῦ κωδικογράφου ἐσώζετο μέχρι τοῦ 1671 εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἐσκοριάλ «*Λόγος καὶ ἐγκώμιον πρὸς τὸν λαμπρότατον καρδηνάλιον υἱὸν τοῦ αὐτοκράτορος Μαξιμιλιανῶν*»³ ἀπὸ τὸν ἴδιον ἔχει γραφῆ καὶ ὁ σύντομος βίος τῶν ἀδελφῶν Νικολάου καὶ Δημητρίου Χαλκοκονδυλῶν τῶν Ἀθηναίων⁴, ἀποσπάσματα δὲ ἀπὸ δύο ἀφιερωτικὰς ἐπιστολὰς («*dedicatoria*») προτασσομένας εἰς ἀντιγραφέντας ὑπ' αὐτοῦ κώδικας καὶ ἀφιερουμένας εἰς τὸν Diego de Co-

²) Vogel-Gardthausen, Griechische Sshreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, 37-38.

³) Graux, ἐνθ' ἀν. 343.

⁴) Περιγραφὴ τοῦ κώδικος: Hardt I., Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae Bavaricae, II, München 1806, 164κ.ε. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου: Hof Ch., Chroniques grecoromanes, Berlin 1873. XXX καὶ 243-245. Βλ. καὶ Darkò E., Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, 1922, XXII κ.εξ. Καμπούρογλου Δ. Γ., Οἱ Χαλκοκονδυλαί, Ἀθῆναι 1926, 113. Τὸ βιογραφικὸν αὐτὸ σημεῖωμα ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν ὑπὸ τοῦ Κσλοσυνά βιογραφίας τῶν Χαλκοκονδυλῶν γραφείσης ὑπὸ Ἰωάννου Κυζίκου.

varrubias και εις τὸν ἀδελφὸν τοῦ Antonio ἐδημοσίευσεν ἤδη ὁ Graux⁵. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Diego ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διότι ἐξ αὐτῆς πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Καλοσυνᾶς εὗρισκετο ἀρχικῶς εἰς τὸ Trento τῆς Ἰταλίας, ἐκεῖθεν δὲ μετέβη εἰς Ἰσπανίαν, προφανῶς τῇ προτροπῇ ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν δύο ἀδελφῶν Covarrubias, οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχον τότε εἰς τὸ συνέδριον τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἐπίσης εὗρισκομένου τότε ἐκεῖ καὶ συνοδεύοντος τοὺς Covarrubias συμπατριώτου τοῦ Νικολάου τοῦ Τουρριανοῦ. Τὸ συνέδριον ἄλλως αὐτὸ συνετέλεσε καὶ εἰς τὸν πλουτισμὸν τῶν Ἰσπανικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ δι' ἄλλων κωδίκων γραφέντων ὑπὸ Κρητῶν εἴτε εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Trento κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ συνεδρίου, ὅπως τοῦ 164, 8 τῆς Biblioteca Nacional τῆς Μαδρίτης, γραφέντος τὸ 1560 «ἐν Τρέντω» ὑπὸ «Μιχαὴλ Μανροκεφαλῆτου τοῦ Κρητὸς»⁶ εἴτε εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας παλαιότερον⁷.

Ὁ Ὁ Αντώνιος Καλοσυνᾶς ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1562 ὡς βοηθὸς τοῦ εὗρισκομένου τότε εἰς Μαδρίτην περιφήμου ἐξ Ἐπιδαύρου κωδικογράφου Ἀνδρέου Λαρμαρίου⁸: ἀπὸ τοῦ 1567 καὶ πέραν μέχρι τοῦ 1598⁹ ὑπογράφει τοὺς κώδικας τοῦ ἐν Τολέδῳ, παραμένων προφανῶς καθ' ὅλον τὸ διάστημα αὐτὸ ἐκεῖ, ἔνθα ἀπὸ τοῦ 1577 καὶ κατόπιν ἔχει συμπολίτην τὸν Θεοτοκόπουλον. Ἡ ἐργασία τοῦ συνίσταται εἰς τὴν ἀντιγραφήν κωδίκων ἐπὶ τῇ βάσει προτύπων εὗρισκομένων εἰς ἰδιωτικὰς βιβλιοθήκας καὶ εἰς τὸ Ἑσχοριὰλ συνή-

⁵) G r a u x, ἔνθ' ἀν. 323 (ἐκ τοῦ cod. Escorial, R, I, 11) καὶ 325 (R, III, 17).

⁶) M a r t i n A., Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal. «Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires» II, 1892, 45.

⁷) Παραθέτω μερικὰ ὀνόματα Κρητῶν κωδικογράφων, κώδικες τῶν ὁποίων εὗρισκονται εἰς τὸ Ἑσχοριὰλ: Γεώργιος Γρηγορόπουλος ὁ Φύτης, Ἰωάννης πρεσβύτερος Ρῶσος ὁ Κρής, Νικόλαος Βεργίκιος, Βενέδικτος Ἐπισκοπόπουλος ὁ Κρής, Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Μιχαὴλ ἐκ Κυδωνίας, ἅπαντες 15. καὶ 16. αἱ. Πλὴν δὲ τοῦ Τουρριανοῦ καὶ Καλοσυνᾶ καὶ ἄλλος Κρής κωδικογράφος εἰργάσθη εἰς Ἰσπανίαν. Πρβλ. κώδικα τοῦ Ἑσχοριὰλ X, II, 7: «Ἐτελειώθη σὺν Θεῷ ἡ ἐγκαῦθα σύνοδος διὰ προσταξέως τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ θεοφιλεστάτου ἀρχιεπισκόπου Ταρρακονίας Ἀντωνίου Ἀύγουστίνου, χειρὸς δὲ Σοφριανῶ Μελισσινοῦ Κρητὸς», τὸ 1585. Πρβλ. τὸν πίνακα περιεχομένων εἰς M i l l e r E., Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escorial, Paris 1868.

⁸) V o g e l - G a r d t h a u s e n, ἔνθ' ἀν. 17-27.

⁹) Ἡ χρονολογία εἰς κώδικα 59 (R, III, 25) τοῦ Ἑσχοριὰλ. Πρβλ. R e - v i l l a, κατωτέρω, 202.

θως δὲ ἐπὶ παραγγελία. Ἐνίοτε ἐκτελεῖ καὶ μεταφράσεις τῶν ἀντιγραφομένων κειμένων, ὅπως π.χ. τοῦ «*Ἑλληνικοῦ εὐχολογίου*» εἰς τὸ Ἐσκοριάλ 57 (R III 23)¹⁰.

Πρὸς καλύτεραν γνωριμίαν μὲ τὸν Ἀντώνιον Καλοσυνᾶν ἐκδίδω κατωτέρω ἀπὸ κώδικας τῆς Biblioteca Nacional τῆς Μαδρίτης ἄλλα δύο *dedicatoria*, ἐπιστολὰς προτασσομένας εἰς δύο κώδικας του καὶ ἀπευθυνομένας τῆς μὲν πρώτης πρὸς τὸν Garcia de Loyasa, ὅτε οὗτος ἦτο ἀκόμη ἀρχιδιάκονος εἰς τὸ Τολέδο, τῆς δὲ δευτέρας πρὸς τὸν βασιλεῖα τῆς Ἰσπανίας Φίλιππον τὸν Β΄¹¹.

Matritensis gr. 4671 f. 1.

Τῷ λαμπρῷ ἀρχιδιακόνῳ καὶ Κανονικῷ Γαρζία Λοάϊσα Ἀντώνιος ὁ Καλοσυνᾶς ἱατρὸς φυσικὸς εὖ πράττειν.

Πράγματα μεγάλα τῇ Ἑλλάδι τῇ πᾶλλαι εὐδαιμονοῦσα ἢ ἐπίτροπητος ἐκείνη τοῦ Τούρκου κατάσκαψις παρασχόν, ἀρχιδιάκονε λαμπρέ, πολλοὺς μὲν πόρους καὶ βασάνους ἐπιφέρουσα καὶ τοῖς βιβλίοις τοῖς ἐκεῖ οὖσιν ἐπιζήμιον παρασχομένη, ἔτι δὲ καὶ πάση τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ δασὺ σκότος φέρουσαν, ἀφάνισιν πολλὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος προσεστρίψατο, πολλὰ μὲν χρήματα κατηγάωσε, πολλοὺς μὲν ναοὺς κατέσκαψεν, ἀσεβάσμιον χρῆμα, πολλὰ σώματα ἁγίων ἀσεβῶν ἀπεχρήσατο πέρασ τοῦ δέοντος τῆς τιμῆς αὐτῶν καὶ μὲν δὴ τούτων μάστιγα ἀνακαλεῖσθαι τὴν αὐτοαλήθειαν οὐκ ἂν ὀκνοίην ἐγὼ τὴν τῶν εὖ φιλοφρονοῦντων προαίρεσιν κατ' εὐθύνοῦσα καὶ καρδιῶν τῶν ἡμετέρων ἔφορον καίτοι οὐκ ἀδεῶς οὐδ' ὡς ἔτυχε διόμνησθαι εἰλωθῶς οὐδὲ νῦν ὡς οἶμαι πιστώσασθαι τὸν νοῦν ὑμῶν ἐδεόμην εἰς τοῦτο πᾶσιν τῶν φανερῶν καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταῦτα οὕτως εἰοί. Χάριτας μὲν τῷ θεῷ τῇ εὐμενείᾳ τὰ πάντα διοικουμένῳ | οἶδαμεν καὶ ὁμολογοῦ-

¹⁰) R e v i l l a A. P., Catálogo de los códices griegos de la biblioteca de el Escorial, Madrid 1936, 199. Ἡ μετάφρασις εἶναι εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Ἐπιπλέον τοῦ ἀνεκδότου αὐτοῦ κειμένου σημειῶ δύο ἄλλα ἐπίσης ἀνεκδοτά τοῦ Καλοσυνᾶ: Εἰσαγωγή περὶ τῆς ἀξίας τῶν διαφορῶν τροφῶν, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ εἰς τὸν κώδικα τῆς Ἑθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης 4818 (ἄλλοτε 0.95 καὶ Iriarte 101) καὶ «*dedicatoria*» εἰς τὸν κώδικα τοῦ Escorial X, IV, 23.

¹¹) Τὰ κείμενα ἐκδίδονται τῇ εὐγενεῖ ἀδείᾳ τῆς διευθύνσεως τμήματος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης. Περιγραφή τῶν κωδίκων ἐξ ὧν τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα *dedicatoria*: Miller M., Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Madrid (Supplement au Catalogue d'Iriarte) εἰς «*Notices et extraits des manuscrits*» 31, 1886, σελ. 61 καὶ 109. Ὁ εἰς κώδιξ, 4671 (ἄλλοτε 0. 8), ἔχει γραφῆ τὸ 1584 ὁ ἄλλος, 4849 (ἄλλοτε 0.98), εἶναι ἄνευ χρονολογίας.

μεν, ὅς οὐχ εἰς παντελῆ ἀφάνησιν τὰ τῶν ἁγίων παλαιότατα βιβλία εἰσήγαγεν, ἀλλὰ πολλὰ μὲν τοῦ Χρυσοστόμου, πολλὰ τοῦ Βασιλείου, Γρηγορίου καὶ Ἀθανασίου, Κυρίλλου τε καὶ τῶν ἑξῆς ἁγίων θεία προνοία ἀνεσώσατο ἵνα σκεψόμεθα τὰ ἦδη αὐτῶν καὶ τὰς πράξεις αὐτῶν μιμοῦντες ἐν καλαῖς ἀρεταῖς εὐδοκιμήσομεν. Ἔστι δὲ παρὰ τῷ Πλουτάρχῳ τρία σεσημειωμένα φύσις, λόγος καὶ ἔθος, καλεῖ δὲ λόγον τὴν μάθησιν, ἐπεὶ ὁ θεὸς δέδωκε τούτοις δύο εὐπρεπῆ κοσμήματα ἐνευδοκιμεῖν εἰς τὸ λέγειν, τὸ περιττὸν δηλοῦν ἐν λέξει καὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ὀνομάτων πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ ταῦτα τοῖς προκρίτοις αὐτοῦ μόνοις εἴωθεν δοῦναι. Ἔθος δὲ τὴν ἄσκησιν καλεῖ, ἐπεὶ αὐτοὶ οἷα γινόμενοι ἄξιοι ἐγκρατεῦσθαι, οὐχ ὑγίας ἕνεκα, ἀλλ' ἀρετῆς καὶ προαιρέσεως, βρῦν ἢ ἄσκησις αὐτῶν ψυχικῶν ἀγαθῶν ταῦτα μὲν εἶσι ἀρχαὶ καὶ τέλη τῆς μαθήσεως, φιλεῖ μὲν ἀγαπᾷ ἢ μάθησις τὴν φιλόφρονα φύσιν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ δεδομένην χάριν· ἢ μὲν γὰρ φύσις ἄνευ μαθήσεως τυφλή, ἢ δὲ μάθησις δίχα φύσεως ἀγαθῆς καὶ χάριτος ἑλλιπές, ἢ δὲ ἄσκησις χωρὶς ἀμφοῖν ἀτελής, ὥσπερ δὲ εἰς τὸ γεωργεῖν πρῶτον μὲν δεῖ ἀγαθὴν ὑπάρξαι τὴν γῆν, εἶτα φυτοργὸν ἐπιστήμονα, εἶτα δὲ τὰ σπέρματα σπουδαῖα, τὸν αὐτὸν τρόπον γῆ μὲν ἔοικεν ἢ φύσις τῶν ἁγίων, γεωργῶ οἱ παιδεύοντες αὐτοὺς ἅγιοι, σπέρματι δὲ αἱ τῶν λόγων ὑποθήκαι καὶ τὰ θεῖα | παραγγέλματα, αὐτοὶ μὲν θεϊότεροι καὶ λαμπρότεροι τῇ φύσει καὶ πρὸς τὰ θεῖα μεγαλόφρονες τυχάνοντες, τῇ γε προαιρέσει πάντως τὸ σεμνὸν καὶ θανμαστὸν διώκοντες ἐν τῷ λογικῷ καὶ ἠθικῷ καὶ πρακτικῷ τρόπῳ ἐθεώρουν οἰόμενον εὐγένειαν καλὴν μὲν ἀλλὰ προγονικὸν ἀγαθόν, δόξαν γὰρ μὴν σεμνὸν ἀλλ' ἀβέβαιον, κάλλος καὶ ὀλιγοχρόνιος, ὑγίαν δὲ τίμιον ἀλλ' εὐμετάστατον, ἰσχυρὸν δὲ ζηλωτὸς μὲν ἀλλὰ νόσφ' εὐάλωτος, παιδία δὲ τῶν ἐν ἡμῖν μόνον ἔστι ἀθάνατον καὶ θεῖον καὶ πάντων ἐπικυριώτατον. Οὗτοι τοιγαροῦν οἱ ἅγιοι ἐπαληθεύειν τοῦ ὀνόματος τῆς εὐλαβείας οὐκοῦν λογίξεσθαι μέντοι ἡμῖν προσήκει φροντίζειν τῶν θείων τούτων τῶνδε καὶ σωτηριοδῶν βιβλίων παλαιωτάτων ὄντων· τοῦτο γὰρ ἂν πρὸς ἀνδρῶν εἶναι εὐλαβῶν καὶ φιλοθέων ἄκρως τὰ μὲν αἰώνια ἐρευνᾶν, τὰς δὲ προσκαίρους ἀργυρολογίας ἀποστρέφειν, ὥστε τὸν νοῦν πρὸς τὰς τοῦ λόγου διδασκαλίας τε καὶ νοήσεις προσέχοντες πολλὰ λόγον ἄξια κατασκευάσωμεν· οἶδα μὲν γὰρ ἀκριβῶς οἷαν ὠφέλειαν τοῖς βροτοῖς τὰ αἰώνια δίδωσι καὶ οἷαν ἀπώλειαν τὰ πρόσκαιρα προξενεῖται.

Ἔρωσο ἐν Τολέτω πόλει
ἐνάτη καὶ δεκάτη τοῦ Ἰουνίου
μηνός ἐν ἑκατομβαιῶνα
φασὶ εἶναι, ἔτη ἀπὸ τῆς θεο-
γονίας ο δ πρὸς τοὺς α φ.

Matritensis gr. 4849 f. 1.

Τῷ μέγα δυναμένῳ ἄρχοντι Φιλίππῳ τῆς Ἰσπανίας ἀπαῖσης Ἀντωνίου ὁ Καλοσυνᾶς ἰατρὸς εὖ πράττειν.

Ὁ περιβόητος καὶ μεγαλοπρεπέστατος ἐκεῖνος τῶν Περωῶν βασιλεὺς Ἀρταξέροξ, οὐχ ἦτιον οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλάνθρωπον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόναι καὶ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπέπερ ἐλαύνοντος αὐτοῦ καθ' ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ἰδιώτης, οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολα | μῶν προσήνεγκεν, αὐτὸς ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδεῖα τῇ προθυμία τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρεία τοῦ διδομένου. Τοιαύτην δέ τινα γνώμην κἀγὼ ὁ μηδενὸς ἄξιος ἐσχηκώς, ἠξίωσα δῶρον ὑπομνηματικὸν καὶ ξένιον τοῦτο τὸ σχέδος προσφέρειν τῷ μεγέθει τῆς ὑμετέρας βασιλείας, ἵκετεύω δέ σε εἰς ὑπερβολὴν τὴν ἡμετέραν προθυμίαν δέχεσθαι τῆς τοῦ Πληγίου γνώμης οὐκ ἀμνημονοῦντα τῆς γραδὸς λιτανευούσης, ὅταν κοινὰς ἀπαρχὰς προσήνεγκαν πάντες καὶ αὐτῆς προθύμως μικρὰν τινα θυσίαν τοῖς θεοῖς ὑπέκ | δοῦναι βουλομένης ἔλεγεν : λαμβάνεται θεοὶ τὴν γνώμην καὶ προθυμίαν τῆς φερούσης εὐλαβουμένης ἢ τὴν τιμὴν τῆς χαριζομένης προσφορᾶς. Τὸ φιλάνθρωπον οὐκοῦν τῆς ἡμετέρας βασιλείας γνοῦς, τοσοῦτο τόλμης προήχθη, ὡς ἀνθαιρέτως τόδε τὸ διαπόνημα μεθ' ἡδονῆς σοὶ παρέχειν ἠξίωσα, δαιμονιώτατε ἀπάντων, καίπερ τῷ προσφιλεῖ τῆς ψυχῆς οὐκ ἄξιον, ἀλλ' ὅμως τῇ ἡμετέρῳ προθυμίᾳ κεχαρισμένως. Φιλεῖ γὰρ τοὺς δεσπότας σεβασμιωτάτους τὰ καταθύμια τῶν μικρῶν ἐπιτηδεύειν καὶ διὰ σπουδῆς ἔχειν πρὸς τοὺς ὑπ' ἀρετῆς ὄντας φιλοτιμεῖσθαι τούτους χαριζομένους προσφιλεστάτως καὶ ἀμωσγε πως τὴν ὑμετέραν βασιλείαν πεφίλαμε τὰ γὰρ ἡμέτερα ἐπιτηδεύματα εἰς τὸν ἐπιόντα χρόνον κρείττονα ἔξιν τὸν τρόπον τῇ ὑμετέρῳ βοθηαίᾳ καὶ οὐχ ἀποτεύξομαι τοῦ σκοποῦ βούλομαι γὰρ μᾶλλον ἐνασμενίζειν πρὸς τὸ ὑμέτερον ἐπιτήδευμα ἢ βιώῃ. Οὐ γὰρ ἐσθ' ὅπως ἀρέσκουσι οἱ στρατιῶται τῷ στρατηγῷ, μὴ αὐτοὶ ἀρεσκόμενοι τοῖς ἐπιτηδεύμασιν αὐτοῦ.

Δὲν νομίζω ὅτι χρειάζεται νὰ γίνῃ ἰδιαιτέρα μνεῖα τῶν γλωσσικῶν καὶ ἄλλων ἀδεξιοτήτων τοῦ Ἀντωνίου Καλοσυνᾶ εἰς τὰς ὡς ἀνωτέρω ἐκδιδόμενας ἐπιστολάς του. Ἡ ἀγαθὴ πλευρὰ τῆς περιπτώσεως του εἶναι περισσότερον ἀξιοσημείωτος : μολονότι ἰατρὸς τὸ ἐπάγγελμα καὶ συνεπῶς ὄχι εἰδικῶς κατηρτισμένος διὰ κωδικογραφικὰς ἐργασίας, ἐν μέσῳ οἰκονομικῶν δυσχερειῶν καὶ ὑπὸ ξένους οὐρανούς προσπαθεῖ νὰ ἀνταποκριθῇ μὲ τὰς μικρὰς δυνάμεις του εἰς τὴν δίψαν τῆς Ἰσπανίας Φιλίππου τοῦ Β', νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν γραμματεῖαν. Ὁ ὄγκος τῆς ἐργασίας του εἶναι ἀξιοσέβα-

στος, ειδικῶς δὲ ὁ κῶδιξ τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου ἀποτελεῖ καὶ ποιοτικῶς ἐπιτυχίαν¹². Ἐχρειάζεται πίστις εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν διὰ νὰ γίνουν ὅλαι αἱ ἐργασίαι αὐταί· τοῦτο δὲ τελικῶς, ἀνεξαοτήτως τῶν ἐλλείψεων του, εἶναι πού πρέπει νὰ βαρύνῃ εἰς τὴν κρίσιν μας. Ἡ ἰσπανικὴ Ἀναγέννησις τοῦ 16. αἰῶνος κατὰ ἓνα τμῆμά της, καὶ δὴ σημαντικόν, ὀφείλεται εἰς τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἐργασθέντας Κρητάς, ἀπὸ τοῦ Θεοδοκοπούλου, τοῦ Τουρριανοῦ καὶ τοῦ Καλοσυνᾶ, μέγχι τοῦ ἀγνώστου ἄλλως ἐκείνου διδασκάλου εἰς Τολέδο, τὸν ὁποῖον ὁ Diego Siego ἐνθυμεῖται ὡς «*viniae vocis praeceptorem meum in schola Complutensi Demertium Ducam natione Graecum, patria Cretensem*»¹³.

Ὅλιγαι λέξεις καὶ περὶ τοῦ ὀνόματος Καλοσυνᾶ ἐν Κρήτῃ : ἱερεῖς Ἐμμανουὴλ καὶ Ἰωάννης Καλοσυνᾶ εἰς ἔγγραφον τοῦ 1299¹⁴ «*παπᾶς κῦρ Νίλων ὁ Καλοσυνᾶς ἐκ τῶν Ἁγίων Ἀντώνιον τῷ Βροντήσῃ ἐκ τὴν Κρήτην*»¹⁵ εἰς κωδικογραφικὸν σημεῖωμα τῶν ἐτῶν 1468/73· «*Νικόλαος Καλοσυνᾶς*» εἰς ἐπιστολὴν Πέτρου τοῦ Λαμπάρδου περὶ τὰ τέλη τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος¹⁶.

9.

ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΙ ΕΙΣ ΚΑΛΟΤΑΡΗΝ
ΚΑΙ ΓΑΛΑΤΗΝΟΝ

Ἐκδίδω κατωτέρω, ἐπὶ τῇ βάσει φωτοτυπιῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ κώδικος Palatinus Graecus 275, δύο ἐπικηδεῖους λόγους ἐκφωνηθέντας ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλης διὰ τοὺς Γορτυνίους Μανουὴλ τὸν Καλοτάρην καὶ Μανουὴλ τὸν Γαλατηνόν. Ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος, εἰς δὲ τὴν σελίδα 176^v φέρει τὸ σύνθηρες βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα τοῦ κωδικογράφου : «*Μιχαὴλ Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐξέγραψε*»¹. Ὁ Legrand, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὰ κείμενα αὐτὰ μετὰ τῶν ἄλλων ἀνεκδότων εἰσέτι ἔργων τοῦ

¹²) M a r t i n i E., Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel, Leipzig I, 1911, σελ. 25 καὶ 40.

¹³) B a r b i e r i, «Boletín Histórico» I, 1880, 54 (G r a u x, ἐνθ' ἄν. 9).

¹⁴) «Κρητικά Χρονικά» 3, 1949, 278 καὶ 282.

¹⁵) B e n e s h e v i c h V., Catalogus codicum manuseriptorum graecorum κτλ., Petropoli 1911, 268, κῶδιξ 482.

¹⁶) «Κρητικά Χρονικά» 2, 1948, 544.

¹) Bibliotheca Apostolica Vaticana, Codices Palatini graeci, Romae 1895, 150 κ.έ.

Μιχαήλ Ἀποστόλη, ἐγνώριζεν ἄλλον κώδικα ἀποκείμενον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἐδαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης. Ὁ κώδιξ ὅμως αὐτὸς δὲν ὑπάρχει πλέον².

Τὰ κείμενα ἐκδίδονται ἐδῶ ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς δύο ἐπὶ πλέον στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τῆς περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι συνήθως νομίζεται ἀξιολόγου κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἐν Γορτύνη κατὰ τὸ δευτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ἔργα ἐκείνου ὅστις κυρίως συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ζωῆς, τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη.

Καθ' ὅσον ἠδυνήθηεν νὰ διαπιστώσω, ἀμφοτέροι οἱ μονωδούμενοι ἐδῶ εἶναι ἄγνωστοι ἀλλαχόθεν. Ἐνδεχομένως ὅμως συγγενῆς τοῦ Μανουὴλ Καλοτάρη εἶναι ὁ εἰς βιβλιογραφικὸν σημείωμα κώδικος τοῦ Σινῶ ἀναφερόμενος Κρης «*ἅγιος οἰκονόμος τῆς ἁγίας Αἰκατερίνας τῶν Σιναΐτων κὺρ Λαυρέντιος ὁ Καλοτάρις*»³· τὸ σημείωμα αὐτὸ ἔχει γραφῆ περὶ τὸ 1470, εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἔχει γραφῆ καὶ ἡ πρὸς Μανουὴλ Καλοτάρην μονωδία. Ἐξ ὧν λέγει ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης φαίνεται ὅτι ὁ μὲν Καλοτάρης ἦτο πτωχῆς οἰκογενείας ἀργότερον δὲ ἐξελίχθη εἰς σημαίνοντα οἰκονομικὸν παράγοντα ἐν τῇ πόλει τῆς Γορτύνης, ὁ δὲ Μανουὴλ Γαλατηνὸς ἦτο υἱὸς διακεκριμένου πολίτου τῆς Γορτύνης, ἐνδυθέντος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἀπέθανε δὲ εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐδοκίμασε τὴν πικρίαν νὰ χάσῃ ὅλα τὰ τέκνα του. Σημειωτέον εἰς τὴν μονωδίαν αὐτὴν τὸ ὠραῖον ἐγκώμιον τῆς Γορτύνης: «*πόλις πρώτη τῶν ἐν Κρῆτῃ μετὰ τὴν πρώτην, ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγων πεπληρωμένη σοφῶν καὶ ἐρασιῶν τῆς σοφίας. . . . ὅτι δ' ἐδνομεῖται, τοῦτ' ἐκ προγόνων ἔχει. . . . γῆς δὲ φορᾶς καὶ ὑδάτων καὶ κρᾶσεως ἀέρων οὕτως εὖ ἔχει, ὡς μηδεμίαν ἐξισοῦσθαι ταύτη τῶν ἐν τῇ νήσῳ ὄσφ δὲ τούτοις κοσμεῖται, τοσοῦτω καὶ τῶν οἰκητόρων ταῖς ἀρεταῖς*».

Εἰς τὸν κώδικα τῆς Σμύρνης οἱ δύο ἐπικήδειοι αὐτοὶ ἐφέροντο ὑπὸ τοὺς τίτλους: «*Μονωδία εἰς τὸν καλὸν κάγαθὸν ἄνδρα κὺρ Μανουήλον τὸν Καλοτάρην*» καὶ «*Μονωδία εἰς τὸν καλὸν κάγαθὸν ἄνδρα κύριον Μανουήλον τὸν Γαλατηνόν*», εἶποντο δὲ ἄλλης μονωδίας «*πρὸς τὸν ἐνδοξότατον καὶ μεγαλοπρεπῆ ἄνδρα κύριον Ἀνδρέαν τὸν Καλέργην*»⁴. Οὕτω ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Σμύρνης πληροφοροῦμεθα ὅτι τὸ

²) L e g r a n d E m., BH I, 1885, LXVII.

³) B e n e c h e v i t z V., Catalogus codicum manuscriptorum graecorum I, Petropoli 1911, 268, codex 482.

⁴) Καθ' ὅσον γνωρίζω, τὸ κείμενον τοῦτο παρέμεινεν ἀνέκδοτον. Καὶ τὰ τρία κείμενα εἰς τὸν κώδικα Σμύρνης τιλοφοροῦνται «*μονωδία*»· εἰδικῶς τὸ

βαπτιστικὸν τοῦ Γαλατηνοῦ ἦτο, ὡς καὶ τοῦ Καλοτάρη, Μανουήλ.

Τὸ ἐνταῦθα παρεχόμενον κείμενον ἀμφοτέρων τῶν ἐπικηδεῖων εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ εἰς τὸν Codex Palatinus αὐτογράφου, πλὴν τῆς στίξεως, τὴν ὁποῖαν ἀπεκατέστησα ἐπὶ τὸ ὀρθότερον.

Codex Palatinus graecus 275, f. 191r-193v.

Α

Μονωδία εἰς τὸν Μανουήλ τὸν Καλοτάρη

- Δίκαιόν ἐστι πᾶσιν ἀνθρώποις ὑποκειμένοις φθορᾷ τὴν προσήκουσαν ἀποπέμειν τοῖς τεθνεῶσι τιμὴν· οὐκ ὅτι πάντες ἡμεῖς τοῖς αὐτοῖς ὑποκεισόμεθα πάθειν, οὐδ' ὅτι φίλοι τυγχάνοντες ἡμεν,
- 5 δίκαιῳ λόγῳ καὶ τῷδε, ἀλλ' ὅτι μᾶλλον ὁ τεθνεὼς ἢ πάσαις ἂν ἢ πλείοσιν ἀρεταῖς εἶη κεκοσμημένος. Τοῦτον δὴ οὖν ἡμῖν τὸν προκείμενον, ἄνδρες ἐλλόγιμοι τῶν Κρητῶν, ὅτι τε ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐτύγχανεν ὢν καὶ πολλοὶ γε ἐκ τοῦδε παῖδας καὶ γυναῖκας τεύραφαιται, πᾶσιν ἐμοῦ κάλλιον εἰδόσι, προσημαίνειν οὐ δεῖ, ἀλλὰ |
- 10 πενθεῖν τε καὶ μονωδεῖν, πολλῶν ἀντάξιον ἄνδρα ἀποβαλόντας. 191v
Φεῦ, οἷον μετὰ δύο πάθος τρίτον ἡμῖν ἐπισέφρουσεν, ἄμεινον μὲν εἰς φθορὰν τοῦ προτέρου, τοῦ δὲ δευτέρου τοσοῦτον ἔλαττον, ὅσον κρεῖττον τοῦ πρώτου. ὦ, οἷον ἀγαθὸν ἀπεβάλλομεν ἄνδρα. Μιχαήλος καὶ πάλιν μοι προτετάχθω, ὁ πάντων ἐμοὶ φίλιαιτος τῶν Κρη-
- 15 τῶν καὶ τοῖς ἀρίστοις τῶν Ἑνετῶν, τὸ φῶς τοῦ παρόντος αἰῶνος καὶ τῆς θαλάσσης ἠγεμόνων ἀπάσης, τῆς τε γῆς, ἣν δόξῃ Θεῶ καὶ αὐτὸς—εἰ μὴ μάτην μαριτεύωμαι. Βαβαί! Τί σε πάντων εἰπῶν, τῶν μὲν φίλε, τῶν δὲ θεράπων, τοῖς δ' ἰσότημε, τῶν δ' ὑπερέχων πολλῶ, ἄξιόν σοι δόξαιμι φάναι; ὡς φρονήσει συνέξης;
- 20 καὶ τοῦτο γε δῆλον ἐκ τῶν οἰκείων καμάτων, ὅτι παρὰ πατρὸς δλίγον ἢ μηδὲν εἰληφὼς αὐτὸς τῶν Κρητῶν τιμῇ καὶ πλοῦτῳ τοὺς πλείστους ὑπερενίκησας. ὦ φίλοι καὶ γνώριμοι τοῦδε καὶ προσγενεῖς; δικαίως θρηνεῖτε. Εἰ γὰρ δυοῖν τοῦτον ὕντιν κτασθαί τε καὶ φυλάττειν τὰ πράγματα, εἴ τῳ θάτερον περιγένοιτο, πᾶσιν
- 25 ὡς εἰκὸς εἶναι μέγα δοκεῖ, εἴ τῳ ξυνηλθοίτην ἑκατέρω τῶ πράγματε, ὅσπερ σοι γ' αὐτῷ τὴν ψυχὴν καὶ σῶμα καὶ πάντα πάντως εὐδαίμονι, πῶς οὐκ ἂν τις εἴποι φρόνιμον καὶ μακάριον; Μακάριος γὰρ ὄντως ὑπάρχεις αὐτός, ψήφῳ, εἰ μὴ πλειόνων, τῇ

τοῦ Ἀνδρέου Καλλέργη φέρεται ὡς «μονωδία ἐπικήδειος». Εἰς τὸν Παλατινὸν κώδικα τὸ μὲν πρῶτον τιτλοφορεῖται «μονωδία», τὸ δὲ δευτέρον «ἐπικήδειος». Πάντως αἱ λέξεις εἶναι, προκειμένου περὶ τοῦ λαογραφικοῦ αὐτοῦ εἰδους, ταυτῶσμοι. Πρβλ. ὅσα λέγει ὁ P r e v i a l e L., BZ, 41, 1941, 32.

γοῦν ἐμῆ, εἰ καὶ τῶν πολλῶν οὐκ ἀξίαν λόγου κρινόντων. Ὅ
 30 γὰρ τις τί ἔστιν οὐκ εἰδώς, εἴτε φαῦλον εἴτε σπουδαῖον, οὔτ' οἶδε
 θαυμάζειν καὶ λέγειν ἀλόγως. Ἄλλ' ὑμῶν οἱ πλεῖστοι, ὡς οἴο-
 μαι, κακεῖνον καὶ τόνδε οἶδατε ἀκριβῶς, τούτο δῶρον εἰληφότες
 παρὰ θεοῦ, τοὺς τε φαύλους θαδίως δοκιμάζειν καὶ τοὺς σπου-
 35 δαίους, ὥσπερ ὁ λίθος τὸν ἄργυρον καὶ χρυσόν. Ἄλλὰ τί μοι δεῖ
 τούτων καὶ οὐ θρηνῶ τὸν προκείμενον; Φεῦ, διτι γενναίως τὰ πα-
 ρόντια ὑπέφερες εὐτυχῶν τε καὶ δυστυχῶν, οἷα δὴ πᾶσι πέφυκε
 γίγνεσθαι, ὅσοι τῶν συνθέτων ἐσμέμ, καὶ τίς οὐκ ἂν τῶν εἰδότεων
 σε μαρτυρήσειεν; Ἐγὼ γ' αὐτὸς μάρτυς, εἰ καὶ σπανίως συνεγε-
 40 νόμη σοι' πολλάκις γὰρ χρήματ' ἀποβαλόν, ὡς ἀλλότρια ἤγησαι
 καὶ κερδάνας ὡς οὐδὲν ἐλογίσω. Ἐλέγξατε, ὦ παρόντες, εἰ μὴ λέ-
 γοιμι ἀληθῆ. Ἄλλ' οὐδὲν | ἀποκρίνεσθε, συνθέμενοι καὶ δηλοῦν- 192r
 τες δέον θρηνεῖν· τοιγαροῦν καὶ θρηνώμεν τὸν φίλον ἀποβαλόντες
 ἡμῶν, τὸν πολλάκις ἡμῖν ὀμιλήσαντα, τὸν πολλὰ καὶ πάντ' ἀγαθὰ
 ἡμῖν εἰπόντα καὶ αὐθις ἀκούσαντα, τὸν συνεορτάσαντα καὶ πεν-
 45 θήσαντα ἐφ' ἑκατέρω τῆς τύχης μεταβολῆ. Ἄλλὰ νῦν, φεῦ, οὐδ'
 ἡμῖν ἀποκρίνεται κλαίουσι καὶ τὸν ἄνδρα ζητοῦσι ὡς ζῶντα,
 οὔτ' ἀκούει τῶν θρήνων καὶ ἃ γε μεμελωδήκασιν οἱ παῖδες τῶν
 μουσικῶν. Οἶδα γοῦν τὴν ἀθάνατον τούτου ψυχῆν τῶν τῆδε καὶ
 τῶν δικαίων ἐστίν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ τῶν ἐτέρων. Ὡς γε ἡμῖν
 50 δοκεῖ καὶ πᾶσι τοῖς θύραθεν. Ἡ γὰρ ψυχὴ ἀθάνατος οὐσα τῷ τε
 σώματι τῷδε ὡς ὀργάνῳ χρησαμένη κινεῖ περὶ τὸν αὐτὸ καὶ ἀπο-
 βάλλουσα κήδεταί, ὅπως αὐτῷ ἐσαῦθις ἐντύχοι τῷ συμφυεῖ, λό-
 γῳ συναρμοσθησομένη γε τουτιῶ, ᾧ συνεζύχθη τὸ πρῶτον ἱκανὸν
 τοῖς ἀπίστοις τουτ' εἰς λόγον ἀναβιώσεως. Εἴτε γὰρ ἐξ ὄντων ὡς
 55 ἐκεῖνοι φασίν, εἴτ' ἐκ μὴ ὄντων τὰ ὄντα, ὡς φησιν, συνέστηκεν,
 ἢ ἀλήθεια, ὥσπερ ἐξ ὧν τὸ πρῶτον συνέστη, οὔτως εἰκὸς ἐκ τῶν
 αὐτῶν καὶ ἐσαῦθις γενέσθαι. Εἰ δ' οὔτε λοιμῶ ἐξ ἡμῶν ἐγένετο
 γίγνεσθαι εἰωθότι, οὔτε νόσῳ τινὶ φυσικῇ, ἀλλὰ βιαίῳ θανάτῳ
 καὶ τυχρῶ, οἷα πολλάκις τοῖς ἀνθρώποις συμβαίνει, καινὸν οὐ-
 60 δέν. Πολλοὶ γὰρ φυσικῶ ἐξανθρωπισθέντες θανάτῳ, ἐξαπολώλε-
 σαν καὶ πλεῖστοι τοιοῦτῳ συνειζήκασιν δήπουθεν τοῦ θεοῦ τὰ τοι-
 αῦτα δικαίως ὡς οἶδε κρίνοντος λόγοις· καὶ ἡμεῖς δέ, εἰ μὴ ἐμο-
 ρωδοῦμεν, εἴποιμεν ἄν. Τοῦ νόμου δὲ οὐκ ἔωντος, πενήθσωμεν,
 ὦ παρόντες, τὸν τεθηκότα, κλαύσωμεν τὸν φίλον ἡμῖν, θρηνήσω-
 65 μεν τοῦτον, ὡς ἄλλοι πάλιν ἴσως ἡμᾶς. Τὸ γὰρ χρέος κοινὸν καὶ
 εἰ τοὺς πρὸ ἡμῶν μεταστάντας δικαίως τιμήσαντες κλαύσετε, ὥσ-
 περ δὴ καὶ ποιεῖτε, περιττοὶ Κρηῖτες πάντων ἐς τόδε, καὶ ἡμᾶς
 οἱ μεθ' ἡμᾶς προπέμψουσι κλαίοντες· πρὸς δὲ καὶ | τῶν τοιοῦτων 192v

- ἔξομεν ἀμοιβὴν ἐκ θεοῦ. Τοῖς γὰρ τὰ φαῦλα δοῶσι, τοιαῦτα δι-
 70 καίως ἀναποδίδωσι καὶ τοῖς τ' ἀγαθὰ, τοῦτοις δὴπουθεν τάναν-
 τία. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως, σὺ δ' ὧ φερώνυμε τοῦ καλοῦ, καλὸς
 γὰρ ἦσο ἡμῖν γε συνών, καλλίων δ' ἂν εἴης νῦν, συζήσων τῷ
 δεσπότη τῶν ὄρατων καὶ βασιλεῖ τῶν δυνάμεων, μέμνησο καὶ ἡ-
 75 μῶν αὐτῶν εὐχόμενος ἐκτενώς, ὃν ἡμεῖς τε προσκυνήσαντες τὰ εἰ-
 κότια καὶ τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀσπασάμενοι φίλον, ἀπίωμεν θεῶ
 καὶ ἀνθρώποις φίλα ποιήσαντες.

B'

Τοῦ αὐτοῦ ἐπικήδειος εἰς Γαλατηνὸν

- Φίλον ἄνδρα καὶ ἀγαθὸν λόγοις τεθνηκότα κοσμεῖν μὴ ὅτι
 προσῆκον, ἀλλ' ἤδη καὶ ὀφειλόμενον. Εἰ γὰρ ὅτε περιῶν ἐθερά-
 5 πενε τρόπον παντὶ τοὺς εἰαίρους αὐτῷ, πῶς οὐκ ὀφείλεται καὶ τοῖς
 φίλοις ἀντιχαρίζεσθαι τῷ φιλοῦντι χάριν καὶ ταῦτα τελευταίαν τε
 καὶ προσήκουσαν, ἄλλωσθ' ὅταν ἢ καὶ ἀρεταῖς ἐστεμμένος, ὅσαι
 τε τὸ σῶμα καὶ ὅσαι τὸν μᾶλλον ἄνθρωπον, ψυχὴν τὴν θεῖαν, κα-
 ταστολίζουσι ; τότε δὴ καὶ μᾶλλον ἐς τοῦτον λόγοι καὶ πένθος καὶ
 10 τᾶλλα τοῖς οὐκ ἀχαρίστοις ὀφείλεται. Ἐμοὶ δ' ὅτι περιῶν φίλος
 σαφῆς ἐτύγγαεν ὧν καὶ πολὺ λόγοις τε καὶ ἔργοις ἔθνευε πρὸς
 τὸ κρεῖττον, ἄλλοι τε πολλοὶ μαρτυροῦσι καὶ ἔτι μᾶλλον αὐτὸς ὁ
 15 τῶν τοιούτων τευχηκῶς· ὄθεν | αὐτῷ πρὸ τῶν ἄλλων ἡμῖν ἀπονε-
 μητέον τὴν χάριν. Πόθεν οὖν ἀρκτέον ἢ ὄθεν αὐτῷ τῆς γεννήσεως
 αἰτίας, ἢ πόλις πρώτη τῶν ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν πρώτην, ἀνδρῶν
 20 οὐκ ὀλίγον πεπληρωμένη σοφῶν καὶ ἐραστῶν τῆς σοφίας, ἣς ἄ-
 ρεν οὐτ' ἂν πόλις εὐνομος εἴη καὶ καλῶς ζώη, οὐτ' ἄνθρωπος
 καθ' αὐτόν· ζωῆς τε γὰρ ἀγαθῆς καὶ νόμων οὐ φαύλων καὶ πάν-
 των καθάπαξ ἡ σοφία προστάτης· ὅτι δ' εὐνομεῖται, τοῦτ' ἐκ
 25 προγόνων ἔχει. Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὧν ἀκοῆ ἴσμεν Ἑλλήνων
 ἐπ' εὐνομίᾳ περιμεμάχηται καὶ ταύτης εὐνομώτατα καὶ δικαιοτά-
 τα βεβασίλευκε· γῆς δὲ φορᾶς καὶ ὑδάτων καὶ κράσεως ἀέρων
 οὕτως εὖ ἔχει, ὡς μηδεμίαν ἐξισοῦσθαι ταύτη τῶν ἐν τῇ νήσῳ·
 ὅσῳ δὲ τοῦτοις κοσμεῖται, τοσοῦτω καὶ τῶν οἰκητόρων ταῖς ἀρε-
 30 ταῖς· τούτων εἰς ἦν τῷ τεθνεότι πατήρ, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα τῶν ἀγα-
 θῶν καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐπασκῶν. Ἀληθείας δ' ἀντιποιεῖσθαι οὐ-
 δὲν αἰρετώτερον. Τῇ γὰρ ἀληθείᾳ ὁ ἀληθὴς τῷ ἀληθεῖ ἐνοῦται
 θεῶ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν μονήρη βίον ἤσκησεν οὕτως· παρῆμι
 γὰρ ὅσα ποιῶν διετέλεσε τῷ κόσμῳ βίῳ συζῶν, ὥστε μηδὲ τὸν

193r

19. Thucydides I, IV, 4: Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὧν ἀκοῆ ἴσμεν.

μῶμον δύνασθαι ἄν λόγον προσενεγκεῖν τῷ ἀνδρὶ· οὗτος εὖ τε
 30 καὶ καλῶς οὕτω βιώσας, ὄχγετο γῆθεν ἐς τῶν εὖ βεβιωκότων
 τὸν χώρον, λύπας καὶ ὀδυρμοὺς τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις καταλιπὼν
 καὶ μάλιστα τούτου τῷ φιλιτάτῳ νίει, ὃς ἡμῖν αἰτία τε τοῦ παρόν-
 τος πέφυκε λόγου καὶ αὐτοῦ τῆς μνήμης τοῦ γενναίου π(ατ)ρ(ό)ς.
 Οὗτος τοίνυν ἀγαθὸς ἐξ ἀγαθοῦ πεφυκώς, εὐθύς ἐποίει καρποὺς
 35 ἀξίους τε οἱ αὐτῷ καὶ οὐχ ἥκιστα τῷ γεννήτορι, λόγον τε αἰεὶ με-
 τιῶν, ᾧ δὴ τῶν ἀλόγων διεηγήσαμεν ζῶων καὶ αὐτὸν πάλιν αὐτῶν
 τῶν λογικῶν τε καὶ ὁμωνύμων καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν, συνὼν ἀγα-
 θοῖς τε καὶ συνδιάζων, εὖ τε καὶ ἐπισταμένως συνιείς τὰ Θεογό-
 νιδος—οὕτω γάρ πωρ τὰ ἐλεγεία φησὶν: «ἐσθλῶν μὲν γὰρ
 40 ἄπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι. ἄν δὲ κακοῖσι συμμι-
 χθῆς, ἀπολείς καὶ τὸν ἐνόοντα νόον»· μουσικῆς
 δὲ τοσοῦτον αὐτῷ μετῆν, ὥστε τὸ θεῖον γάννησθαι ψάλλοντι, ὄ-
 ρας δὲ σώματος, ὡς μήτε εἰδεχθῆ | εἶναι, μήτε τοῖς ἀκολάστοις
 ἀφορμὴν παρέχειν εἰς τὸ βουλόμενον· δι' ὃ πολλοῖς ἐκαλεῖτο Βελ-
 45 λεροφόντης τε καὶ Ἰππόλυτος. Καὶ μὲν δὴ τοσοῦτον ἐπήρκει τοῖς
 δεομένοις καὶ ὅσοι φάυλῳ ἐχρήσαντο δαίμονι, ὡς ἕνα μηδένα εἶ-
 ναι τῶν αὐτῷ προσιόντων, ὃς οὐ λαβῶν καὶ εὐχαριστήσας ἀπήει·
 ἦδει γὰρ ἀκριβῶς ᾧ ταυτὶ παρεῖχεν ἐς δάνειον — λέγω δὲ τῷ ἀν-
 τιδιδόντι τούτοις πολλαπλασία τούτων. Τούτῳ διὰ τὸ χαῦνον τοῦ
 50 σώματος καὶ τὴν τοῦ γένους διαμονὴν ἐπῆλθεν εἰς νοῦν ἀγαγέ-
 σθαι γυναῖκα σώφρονα σώφρονα, δικαίαν δικαίῳ, ἀνδρείῳ ἀν-
 δρείῳ, συνετὴν συνετῷ καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἀγαθῷ ἀγαθὴν, ἥς μέ-
 τα οὐκ ὀλίγους ποιησάμενος παιῖδας καὶ πάντας θανάτῳ ὡς θύ-
 ματα τῷ θ(ε)ῷ δεδωκώς, τέλος εἶη καὶ αὐτὸς βιώσας πενήκον-
 55 τα, νόσῳ χρονίῳ πεδηθεὶς, ἀπηλλάγη τῶν τῆδε πολλὰ τε καὶ ἀγα-
 θὰ μνημεῖα καταλιπὼν ἀρετῆς, ἅπερ ἔσσει εἰς λογισμὸν ἡμεῖς βά-
 λοντες, εὐδαίμονά τε ἀποκαλοῦμεν καὶ αὐτοὶ εὐχόμεθα οὕτω βιώ-
 σεσθαι καὶ οὕτως ἀποθανεῖν, ὡς ἂν ἐλευθερίως ἐκεῖνος καὶ ἀμο-
 γητὶ ἀποθάνοι, ἀμπεχόμενος τὰ τῶν μοναχῶν ἄμφια, ὧν πόση γε
 60 ἢ δύναμις πᾶσι δῆλον· καὶ νῦν ἢ ψυχῆ αὐτοῦ ἀθάνατος οὔσα, κἂν
 διαοραγεῖεν Σέξτοι καὶ Πύρωνές, Ἐπίκουροί τε καὶ Στωϊκοί,
 τῶν ἀγαθῶν ἀπολαύοι σὺν τοῖς ἀξίοις τῆς τοιαύτης γε ἀπολαύ-
 σεως, ὧν τυχεῖν καὶ ἡμεῖς δεηθέντες, ὅσοι τῷδε πάρεσμεν τῷ τε-
 μένει θ(εο)ῦ, ἐπικαίρως ἀπίωμεν.

B. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

39-41. Theognis A 35-36 (ubi trad. habet συμμίξης <ομιμυγῆς et συμμίξης> et δόντα).

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ Κρήτη ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς, καὶ ἀρχαιολογικῆς σπουδαιότητός της ἐφείλκυσε καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δύο Γάλλων περιηγητῶν Πέτρου Β e l l o n (τοῦ ζωολόγου κυρίως, 1517-1564) καὶ Ἰωσήφ Τ ο υ ρ ν ε φ ὄ ρ τ (τοῦ βοτανικοῦ, 1656 - 1708) τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν περιηγητῶν τε καὶ γεωγράφων καὶ ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν.

Ὁ Βελ(λ)ώνιος, ὡς τον ἔγραφεν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς ἦτο ἱατρός καὶ φυσιοδίφης, ἤρχισε δὲ τὰ ταξείδιά του ἀπὸ τοῦ 1546 ἤλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, Κρήτην, Κωνσταντινούπολιν, Θράκην, Λήμον, Μακεδονίαν, Μ. Ἀσίαν, Χίον, Σάμον, Ρόδον, Αἴγυπτον, Παλαιστίνην καὶ Συρίαν. Τὸ ταξίδι αὐτὸ διήρκεσε τρία ἔτη, ἀπέφερε δὲ πολλοὺς ἐπιστημονικοὺς καρποὺς (ἔγραψε βιβλία περὶ παραδόξων ἰχθύων, περὶ ἐνύδρων, περὶ πτηνῶν, περὶ κωνοφόρων δένδρων καὶ ἄλλα) καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ περίφημον γενόμενον βιβλίον του «Παρατηρήσεις περὶ πολλῶν παραδόξων καὶ ἀξιωμαμονευτῶν πραγμάτων εὐρισκομένων ἐν Ἑλλάδι, Μ. Ἀσίᾳ κλπ.», τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1553, καὶ ἔπειτα ἐκ νέου τῷ 1554, 1555, καὶ 1558, τῷ δὲ 1559 ἐξεδόθη καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Clusius Atrebas (ἐν Ἀμβέρσῃ).

Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωσήφ Pitton de Tournefort ὑπῆρξε βοτανικὸς (1656-1708), περιῆλθε δὲ τῷ 1700-1702 τὴν Ἑλλάδα καὶ Μ. Ἀσίαν καὶ ἄλλας χώρας καὶ συνέλεξεν ὑπὲρ τὰ 1300 νέα φυτὰ! Εἰς τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ βιβλίου του «Ταξείδιον εἰς τὴν Ἀνατολὴν» (ἐν Παρισίοις 1717) περιέχεται πλῆθος παρατηρήσεων ποικιλωτάτου περιεχομένου, (ἀρχαιολογικοῦ, φυσικοῦ, ἐμπορικοῦ κλπ.) καὶ χρησιμοτάτων εἰδήσεων διὰ τὴν ἐπιστήμην. Προέρχονται αὐταὶ ἄλλως τε ἀπὸ τόσον σοφὸν ἄνδρα. Τὸ πρῶτον τμῆμα περιέχει ἀκριβῶς τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Κρήτης, περιγράφει δὲ ζωηρότατα τὴν ἀφίξιν του εἰς αὐτήν. Εἰς τὸ ταξίδι του αὐτὸ εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνωδευέτο ἀπὸ τὸν ζωγράφον Ὠ β ρ ἰ τ (Aubrit) καὶ τὸν ἱατρὸν Ἀνδρέαν φὸν G u n d e l s h e i m e r. Σημειωτέον ὅτι παλαιότερον εἶχε περιέλθει ὁ Τ. τὴν Πορτογαλίαν, Ἰσπανίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ὀλλανδίαν διὰ τὰ ἐξετάσῃ τὸν βοτανικὸν τῶν χωρῶν τούτων πλοῦτον. Εἰς τὰ Χανιά κατέπλευσαν ἐννέα ἡμέρας μετὰ τὴν ἀναχώρησίν των ἐκ Μασσαλίας. Ὁ πλη.

θυσμός τῆς πόλεως ἦτο τότε, ὡς λέγει, 1500 Τοῦρκοι, 2000 Ἑλληνες, καὶ 50 Ἑβραῖοι, 10 ἢ 12 Γάλλοι ἔμποροι, εἰς Γάλλος πρόξενος καὶ δύο ἢ τρεῖς καπουτσίνοι.

Περὶ τῶν δύο τούτων περιηγητῶν θὰ διαλάβω ἐκ νέου ἀργότερον παραθέτων καὶ τινὰς ἐκτενεστέρας περικοπὰς τῶν ἔργων των. Σκοπὸς κυρίως τῆς παρούσης μελέτης εἶναι νὰ γίνουν εὐρύτερον γνωστοὶ οἱ νεώτεροὶ περιηγητὰὶ τῆς Νήσου, καὶ νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν μορφωμένων Κρητῶν εἰς ἀνάγνωσιν καὶ σπουδῆν τῶν σχετικῶν ἔργων των.

Εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα τῶν Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. Α' (σελ. 349 ἔξ.), ἐδημοσίευσά μελέτην περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων ἐκπνεούσης τῆς Ἐνετοκρατίας ἐν τῇ Νήσῳ. Εἰς τὰς ὑποσημειώσεις τῆς μελέτης δίδεται πολλαχθῶ ἀφορμὴ νὰ ἀναφέρω νεώτερα περὶ τῆς Κρήτης περιηγητικὰ ἔργα, καὶ ἐκφράζω ἐκεῖ τὴν εὐχὴν νὰ εὐρεθῶσι φιλότιμοι λόγιοι Κρηῖτες πρὸς μετάφρασιν αὐτῶν εἰς τὴν γλῶσσάν μας, διὰ νὰ γνωσθῶσι παρ' ἡμῖν εὐρύτερον.

Θὰ ἀσχοληθῶ σήμερον μὲ δύο ἐξ αὐτῶν, μὲ τὸν περιηγητὴν Sieber καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸν Zinkeisen.

Ἐκ τοῦ περὶ Κρήτης διτόμου ἔργου τοῦ Sieber εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἰδέαν ὁ ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος κ. Γεώργ. Ζομπανάκης νὰ μεταφράσῃ ἐξ ἑκατέρου τόμου μίαν περικοπὴν (ἐν τῇ ΕΕΚΣ τομ. 2, 1939 σελ. 269-284), περὶ τῶν Σφακιῶν ἐκ τοῦ πρώτου τόμου, καὶ περὶ τῶν σχολείων ἐν Κρῆτῃ ἐκ τοῦ δευτέρου τόμου. Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Sieber «Ταξείδιον εἰς τὴν νῆσον Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1817» τόμ. 1-2, Λειψία 1823, κάμνω μνείαν καὶ ἐν ὑποσημείωσει τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης μελέτης μου «Περὶ τῶν περὶ Κρήτης ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ εἰδήσεων κτλ» ἐν σελ. 354, σημ. 2, συνιστῶν αὐτὸ ὡς ἐν ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων περιηγητικῶν βιβλίων περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Ὁ Sieber ἦτο αὐστριακῆς καταγωγῆς, ἐγεννήθη δὲ ἐν Πράγῃ τῷ 1789, καὶ ἔζη ἐκεῖ ὡς νεαρὸς ἰδιοτεύων λόγιος μέχρι τοῦ 1817. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἤρχισε τὰς περιηγήσεις του εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἦλθε πρῶτον εἰς τὴν Κρήτην, ἐκ τῆς Κρήτης δὲ ἔπειτα ἐπλευσεν εἰς Αἴγυπτον καὶ Ἱερουσαλήμ. Τούτου τοῦ δευτέρου του ταξείδιου περιγραφή εἶναι τὸ βιβλίον του «Ταξείδιον ἐκ Καίρου εἰς Ἱερουσαλήμ καὶ ὀπίσω» (Πράγα 1834), τὸ ὁποῖον δὲν ἔτυχε νὰ λάβω ποτὲ εἰς χεῖράς μου.

Διατὶ ἐξέλεξε τὴν Κρήτην λέγει εἰς τὸν πρόλογον. Ἡ πρώτη μου, παρατηρεῖ, συγγραφικὴ ἀπόπειρα (ἦτο μόλις 28 ἐτῶν ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν νῆσον) ἀναφέρεται εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς νήσου Κρήτης, μιᾶς

χώρας ἢ ὁποία ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις εἶναι ἀξιοσημείωτος, ἀφοῦ ἀνήκει καὶ εἰς τὴν παλαιότατην ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ βοτανικοῦ καὶ ἱατροῦ περιηγητοῦ Τουρνεφόρτ εἶχε παραμεληθῆ ἀπὸ ὄλους τοὺς περιηγητάς. Μεγάλην βοήθειαν εἰς τὴν περιήγησίν του ἀνὰ τὴν νῆσον ἔσχεν ἐκ τοῦ ὅτι ἦτο ἱατρός, ἢ ἰδιότης του δὲ αὕτη τοῦ ἀπειμάκρυνε πολλὰ ἐμπόδια ἐπιπροσθοῦντα εἰς ἄλλους, καὶ διηκούλυε τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς περιηγήσεώς του. Ἐνεκα τούτου, λέγει, ἠδυνήθην πολλάκις κατὰ ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν νὰ ἔχω εὐκαιρίαν διὰ παρατηρήσεις τὰς ὁποίας μόνον εἰς ἱατρός θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ. Καὶ ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν δὲν τὸ παρέλειψα. Αἱ παρατηρήσεις μου γενικῶς, παρατηρεῖ προχωρῶν ὁ Sieber, εἶναι ἀρχαιολογικαὶ (διὰ τὰς παλαιὰς ὀνομασίας πόλεων καὶ ἄλλων τοποθεσιῶν), φυσικαί, οἰκονομικαὶ καὶ ἐθνογραφικαί. Τὰς διεσκόρπισα πανταχοῦ τοῦ βιβλίου καθ' ἣν τάξιν ἢ χρόνον ἢ διάθεσιν ἐγίνοντο. Δὲν παρέλειψα τίποτε τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ καὶ νὰ κριθῆ εἰς βάρος μου. Τοῦτο τὸ πρῶτον, λέγει, διὰ νὰ δεῖξω τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὴν ἀλήθειαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον καθήκον ἑνὸς περιηγητοῦ ἐκθέτοντος τὰς παρατηρήσεις καὶ ἀναμνήσεις του.— Τὸ νῆμα τῆς διηγήσεώς του διήκει δι' ὅλης τῆς νήσου καὶ τελειώνει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐν Γόρτυνι λαβυρίνθου, ἀκριβῶς δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου ὅλον τὸ νῆμα τοῦτο ἐλάχιστα εἶναι πλέον ἀναγκαῖον. Προσθέτων παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῆς ἀτελείας τῶν χαρτῶν τῆς νήσου καὶ τοῦ χάρτου αὐτῆς τὸν ὁποῖον καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐσεξεδιογράφησεν, ἐπάγεται τὰ ἑξῆς : Ἐπεδίωξα πρὸ παντὸς νὰ περιγράψω τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν κατοίκων, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμά των, τὰς προλήψεις των, τὰς ἐνδυμασίας των, τὸν τρόπον τῆς βιοτικῆς συμπεριφορᾶς των καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρά των ἐν συγκρίσει καὶ ἀντιθέσει. Πολλάκις μὲ ἐβοήθησαν εἰς τοῦτο εὐμενεῖς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ περιέπλεκον εἰς γεγονότα εἰς τὰ ὁποῖα διεφαίνετο ἐν καθαρῷ φωτὶ ὁ Πασσᾶς, ὁ Πρόξενος, ὁ Κλήρος, οἱ ἱατροί, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ὑπάλληλοι, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, συντόμως εἰπεῖν ἐκάστη τάξις τῶν κατοίκων τῆς νήσου ταύτης. Πᾶν μισητόν, τὸ ὁποῖον θὰ ἔφεγεν ἐκεῖ κάθε μεμορφωμένος Εὐρωπαῖος, προέρχεται ἐκ τῆς θρησκείας, ἐκ τοῦ Ἰσλάμ, ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀρχηγοῦ, ἐκ τῆς παρανόμου ἀφθαιρείας ἐκάστου προϋσταμένου. Οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ προσλάβωσι πολιτισμὸν τινα, ὅπως πράττουσιν τοῦτο οἱ λόγιοι Ἄραβες ἢ οἱ φιλότεχνοι Πέρσαι. Τέλος προέρχεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς συμβιώσεως δύο τόσον διαφόρων ἐθνοτήτων, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς αἱ ἰδιότητες ἐπιφέρουσι προστριβὴς ὀξύτητας. Ὅλα δὲ αὐτὰ ἐγράφησαν — σημεῖοι ἐν τῇ προλόγῳ σελ. 10—πρὶν ἢ ἀρχίσωσιν αἱ σημεριναὶ ἐχθρο-

πραξίαι ἐν Ἑλλάδι¹. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεώς μου, λέγει, κάμνει ἡ ἀναχώρησίς μου διὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἡ ἀφίξις μου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ βιβλίου περιέχει κυρίως τὰς φυσιοδιφικὰς, γεωγραφικὰς καὶ παραγωγικὰς παρατηρήσεις του περὶ τῆς Κρήτης. Ἐπισυνάπτει τινὰ περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ λέπρας ἢ ὁποία, λέγει, εἶναι ἀσθένεια τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς παρατήρησις ἐν Εὐρώπῃ δὲν εἶναι δυνατὴ ὡς πρὸς δὲ τὰ ἀρχαῖα γεωγραφικὰ ὀνόματα σημειώνει ὅτι ἔπραξε πᾶν ὅτι ἠδυνήθη διὰ τὰ προαχθῆ ἢ ἔρευνα αὕτη καὶ νὰ διορθωθῶσι τυχὸν ἐσφαλμένα περὶ αὐτῶν γινῶμαι. Διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην θὰ ἠδυνάμην ἴσως — παραιτηεῖ — νὰ κάμω περισσότερα, ἀλλὰ ὡς μὴ λησμονῆ τις ὅτι τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδίου αὐτοῦ τὰ ἔκαμα ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν μου πόρων, καὶ ἔπρεπε πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν κόπων μου νὰ κάμω καὶ μεγάλας φυσικὰς συλλογὰς², πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μοῦ ἀφῆρει ἐκάστοτε μέγα μέρος τοῦ χρόνου δι' ἔρευνας καὶ παρατηρήσεις.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τὸ ἱστορικὸν καὶ φυσιογραφικὸν καὶ τὸ τόσον πολῦτιμον διὰ τὴν γινῶσιν τῆς Κρήτης, δὲν ἔχει δυστυχῶς εἰς τὸ τέλος του εὐρετήριον προσώπων καὶ πραγμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα αὐτὸ πολὺ χρησιμώτερον καὶ ὠφελιμώτερον.

Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ἕαν τις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ἢ ἱστορικῶν ἐπεχείρει τὴν διὰ φυλλαδίου ἢ καὶ διατριβῆς εἰς Περιοδικὸν δημοσίευσιν συστηματικῶς συντεταγμένου εὐρετηρίου τοῦ ἀξιολόγου τούτου ἔργου. Ἐγὼ αὐτὸς ἐσημείωσα προχείρως μερικὰ δι' ἰδικήν μου χρῆσιν. Οὕτω παραδ. χάριν περιέχονται εἰς τὸν Α' τόμον πλῆθος παρατηρήσεων καὶ εἰδήσεων. (Ὁ Β' τόμος σημειοῦται ἐκάστοτε ἰδιαιτέρως).

1) ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑΙ :

Ἰδη (478), Δία (54), Ἀκρωτήρι - Μελέχας (137, 138, 132 μέλι), Λευκὰ Ὀρη (45), Λίκτη (224, 401 ἔξ.), Στρούμπουλας (220), Γιούχτας (238), Χαλέπα (129), Ἡράκλειον (226), Ἱεράπετρος (343), Ρέθυμνον (184), Θέρισσο (135), Μονὴ Ἀγίας Τριάδος (146), Γουβερνέτο (149, 151), Κυδωνία (142), Ἀρκάδι (203), Λαβύρινθος (511), Γεωλογικὰ περὶ Κρήτης (222), Ἐπαινος τῶν καλλονῶν τῆς Νήσου (73, 158, 192, 478 κλπ.), σεισμὸς (226) κτλ.

¹) Ὅτε τὸ βιβλίον ἐτυπώνετο—1823—εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ Ἑλληνικὴ ἐξέγερσις τοῦ 1821. Ὁ Sieber, ὡς ἐλέχθη, περιῆλθε τὴν νῆσον τῷ 1817.

²) «Zum Ersatz meiner Anstrengungen musste ich bedeutende Sammlungen von Naturalien zusammenbringen».

2) ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΑΙ :

Πληθυσμὸς τῆς Νήσου (Β' 179), Γενίτσαροι (186), Σφακιανοὶ (457), σκλάβοι (156), κατηγορίαι κατὰ τῶν Τούρκων (196, 182, 311), κρυπτοχριστιανοὶ (212), Κύδωνες, Ἐτεόκρητες κτλ. (290), Ὄνόματα Προξένων ἐν Κρήτῃ (321), κτλ.

3) ΙΑΤΡΙΚΑΙ :

Πανώλης (170, 199), λέπρα (79, 149, 188), ἱατρικαὶ περιπτώσεις (262, 282), λύσσα (200), ὑδροφοβία (153 καὶ 155) κτλ.

4) ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ :

Ἐλαιόδενδρα (225), νέον ἄγνωστον φυτὸν (239), φιλοσοφήματα του (339-342), Χαιρετισμοὶ (405), ποίαν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς βόρειον Εὐρωπαϊὸν ἢ Νήσος (139), ἐξήγησις κοασμῶν βατράχων (156), στράβισμα τῶν δένδρων (154), χαρακτηρισμὸς Τούρκων (182, 196, 263, 268), λάδι τῆς Κρήτης (183), εὐχὴ κρασιοῦ (208), Βιβλιοθήκη εἰς τὸ Ἀρκαδί (269 ἔξ.), ρεμβασμοὶ του (298, 301), μπαξίσια (179, 180), πότε ἐπὶ τέλους ἢ ὥρα τῆς ἀπελευθερώσεως (182, 198, 202), Τουρκικοὶ ἐκβιασμοὶ (178), αἱ τέσσαρες ὥραιόταται τοποθεσίαι ἐν τῇ Νήσῳ (207), φιλαργυρία τοῦ Σ. (134), Ἑλληνικὰ (324), Τζαμί λιμένος Χανίων (128), ἢ Κρήτη κῆπος Ἐδέμ (73 ἔξ., 473 ἔξ.), Ὁρθόδοξος λειτουργία (81), ἐνταφιασμὸς τῶν νεκρῶν (109), μέγας κίνδυνος μέσα εἰς μίαν βάρκαν μεταξὺ Δίας καὶ Ἡρακλείου (59), Ἐβραῖοι καὶ Φράγκοι ἐν Κρήτῃ (Β' 180 ἔξ.), ἀντίθεσις Τούρκων καὶ Ἑλλήνων (Β' 185), Φιλελληνισμὸς καὶ φιλανθρωπία τοῦ Sieber (Β' 213 ἔξ.), ἐξήκοντα εἶδη σταφυλιῶν ἐν Κρήτῃ (Β' 60), χαρακτηρισμὸς Ἑλλήνων (Β' 185) κτλ.

Ἔρχομαι ἔπειτα εἰς τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν J. W. Zinkeisen (1803-1863) ὅστις ἔχει συγγράψῃ ἀξιόλογον ἱστορίαν τοῦ Ὄσμανικοῦ Κράτους ἐν Εὐρώπῃ εἰς ἑπτὰ τόμους (ἐν Ἀμβούργῳ καὶ Γότθα 1840-1863)⁹.

Δὲν εἶναι μὲν τόσον ἐκτενὴς καὶ τὸ βιβλίον δὲν ἔχει ἐν ἰδιαιτέρῳ τόμῳ ἔγγραφα, ὡς τὸ παρόμοιον δεκάτομον σύγγραμμα (1827-1835) τοῦ ἐπιφανοῦς Αὐστριακοῦ Ἀνατολιστοῦ Ἰωσήφ φὸν Χάμμερ (1774-

⁹) Πρὸβλ. ΕΕΚΣ τόμ. Α' 1938, σελ. 351 σημ. 2. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ἥτις θὰ συνεχισθῇ καὶ βραδύτερον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀκολουθήσω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν διαφόρων ἔργων διὰ πολλοὺς λόγους. Εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης μελέτης θὰ παρατεθῇ πίναξ διευκολύνων τὴν ἀνεύρεσιν πάσης σχετικῆς πληροφορίας.

1856)⁴, ἀλλ' ὅμως διακρίνεται καὶ αὐτὴ διὰ τὴν ἀκριβείαν καὶ εὐθυχορίσιαν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως τῆς. Ὁ τέταρτος αὐτῆς τόμος (ἐκδοθεὶς τῷ 1856), περιέχει ἀπὸ τῆς σελ. 582 μέχρι τῆς σελ. 749 σύντομον ἀλλὰ περιεκτικὴν εἰς γεγονότα καὶ ἐννοίας ἔκθεσιν τῆς ἐνετικῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας. Παρατηρητέον ὅτι ὁ Zinkeisen ἐβασίσθη κυρίως ἐφ' ὅσων πηγῶν ἠδυνήθη νὰ εὔρη ἐν τῇ Παρισινῇ βιβλιοθήκῃ, χωρὶς νὰ μεταχειρισθῇ τὰ Ἑνετικά Ἀρχεῖα. Ὡς ἐκ τούτου⁵ παρέχει μὲν ἀξιολόγους εἰδήσεις καὶ ἀξιόλογον ὕλικόν διὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα, ἐπειδὴ ἀντλεῖ ἐκ πηγῶν τῆς τε Παρισινῆς, ὡς ἐλέχθη, βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, διὰ τοὺς προηγουμένους ὅμως 14ον καὶ 15ον αἰῶνας αἱ πηγαί του περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης βασίζονται ἐπὶ βιβλίων (καὶ ὄχι ἐπὶ ἀνεκδύτων χειρογράφων ἐκθέσεων κτλ.) καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἔκθεσις του εἶναι ἑλλιπὴς καὶ ἀτελεστέρα πως. Ὁ ἴδιος ὁ Zinkeisen παρατηρεῖ (ἐν σελ. 620 τοῦ Ε' τόμου): «δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ περιγράψωμεν ἔκτενῶς τὴν ἐν τῇ νήσῳ κατάστασιν μετὰ τὰς δύο ὀλίγον ἀνωτέρω ἔκτεθείσας ἑξεγέρσεις (ἐννοεῖ τὴν ἑξέγερσιν τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάτζη τοῦ 1271, καὶ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Καλλιερῶν τοῦ 1368). Μὲ ὀλίγην φαντασίαν δύναται πᾶς τις νὰ σχηματίσῃ ἐν ἑαυτῷ τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας, ἡ ὁποία ἄλλοτε μὲν ὑπῆρξε μία τῶν πλουσιωτάτων καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως δαφιλέστατα προικισθειῶν χωρῶν τῆς γῆς, τότε ὅμως εἶχε καταστήσει τὸ ταμεῖον πάσης ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος, ἐν φοβερόν μνημεῖον καταβαραθρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν ἰδίων παθῶν. Ἀκαλλιέργητοι ἀγροί, ἐρημωμένοι πεδιάδες, κατεστραμμένοι πόλεις καὶ φρούρια, ἀπονεκρωμένοι κῶμαι καὶ χωριά, πανταχοῦ ἡ αἱματηρὰ ἀνάμνησις τῆς δυστυχίας τῶν τελευταίων ἐτῶν, πανώλης καὶ λιμός, ἀραιὸς μόνον πληθυσμὸς πλήρης καχυποψίας, ἀποθάρρυνσις, ἀπελπισία, καὶ ὑπεράνω ὅλων τούτων ἡ σιδηρᾶ σπάθη τῆς μέχρι μανίας ἐξωργισμένης Σινιορίας, σπάθη ἡ ὁποία κάθε στιγμὴν ἠπείλει νὰ ἐπιπέσῃ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τοῦ μισητοῦ αὐτοῦ τῶν Κρητῶν γένους, διὰ νὰ τὸ ἐξαλείψῃ μέχρι τοῦ τελευταίου ἴχνους του». Ἄλλ' εἰς ποῖον ὄφειλεν ἡ Βενετία τὴν κτῆσιν τῆς Νήσου;

Τὴν κτῆσιν τῆς Κρήτης, παρατηρεῖ ὁ Zinkeisen (σελ. 582), χρεωστέῃ ἡ Βενετία ὄχι εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ὄπλων τῆς, ἀλλ' εἰς τὴν εὐ-

⁴) Περὶ τοῦ περὶ Κρήτης τμήματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Χάμμερ θὰ γίνῃ ἐν τοῖς ἐπομένοις ἰδιαιτέρος λόγος.

⁵) Πρβλ. Gerland, Das Archiv des Herzogs von Kandia σελ. 1.

φυσῆ καὶ ὀξυδερκῆ πολιτικῆν τοῦ Δόγη Ἑρρίκου Δανδόλου. «Ἡ ἀπό-
κτησις τῆς Νήσου ἦτο τρόπον τινὰ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ μεγάλου οἰ-
κοδομήματος τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνεγείρει ἡ κυριαρχία τῶν θαλασσῶν.
Τοὺς κυριωτάτους κίονας τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀνήγειρον, ἀρχο-
μένοι τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ ἦρωσ οὗτος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ σταυ-
ροῦ καὶ ἐν ὀνόματι τῆς πατρίδος του, εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐξείνου
Πόντου, ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ
Θρακικοῦ Βοσπόρου καὶ τῆς Μακεδονικῆς χώρας, εἰς τὰ παράλια
τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν Πελοποννήσῳ, εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ
Ἰονίου Πελάγους».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ «ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΥΦΑΝΤΩΝ»
ΤΗΣ WASHINGTON *

Μεταξὺ τῶν ὑφαντῶν ἀπὸ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ «Μουσείου Ὑφαντῶν» εἰς Washington D. C. τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ὑπάρχει μικρὰ μὲν ἀλλ' ἐνδιαφέρουσα ὁμάς ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων ἐκ Κρήτης, σχηματισθεῖσα κατὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἔτη ἐξ ἀγορᾶς ἢ ἐκ δωρεῶν. Τῆς ὁμάδος ταύτης ἰδιαζόντως ἀντιπροσωπευτικὰ εἶναι τέσσερα κεντήματα, ἀναπαριστώμενα ἐδῶ εἰς τὰς συνοδευούσας τὸ ἄρθρον φωτογραφίας. Ἀνήκουν εἰς τὸν 17. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18. αἰῶνος, ἀποτελοῦν δὲ ἀξιοπρόσεκτον δεῖγμα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου καὶ κατὰ τὰ σχέδια καὶ κατὰ τὴν τεχνικὴν τῶν: Ἐκτὸς τῶν ἐγχωρίων σχεδίων, τὰ ὅποια προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν μακρὰν ἱστορικὴν παράδοσιν τῆς Κρήτης, ἐνυπάρχουν καὶ σχέδια ἐπέισακτα ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐκ τῆς Τουρκίας, χωρῶν μετὰ τῶν ὁποίων ἡ νῆσος συνεδέθη στενῶς κατὰ τὸ παρελθόν' ἅπαντα δὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ, καὶ τὰ ἐγχώρια καὶ τὰ ἐπέισακτα, συνθέτονται κατὰ ἰδιάζοντα τρόπον: τὰ σχέδια εἶναι ἐπεξεργασμένα διὰ πολλῶν χρωμάτων καὶ εἰς ποικιλίαν βελονιῶν, μαρτυροῦντα οὕτω ἀξιολόγον ἐφευρετικότητά καὶ χάριν καλλιτεχνικὴν. Ἡ κρητικὴ «φερωτὴ βελονιά» κυριαρχεῖ, ἀνευρίσκονται ὁμως καὶ «παράλληλη βελονιά», «ψαροκόκαλο», «ἀλυσιδωτὴ», «σκαλωτὴ», «κοφτὴ», καθὼς καὶ «γαλλικοὶ κόμποι».

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κρητικὰ κεντήματα τῆς συλλογῆς μας εἶναι κεντήματα δι' ὑποκάμισα, καταλήγουν δὲ εἰς στενὰ πλαίσια περιβαλλόμενα ἀπὸ εὐρύτερον καὶ περισσότερον ἐπεξεργασμένον περιθώριον. Τὰ κεντρικὰ στοιχεῖα τῶν σχεδίων εἶναι ἐπαμειβόμενοι τύποι ἀγγείων, τὰ δὲ εἰς τὸ στενὸν πλαίσιον εἶναι τοποθετημένα κάτωθι τοῦ κυρίου περιθωρίου εἰς τρόπον ὥστε ἡ διακόσμησις ὡς σύνολον ἀποτελεῖ εὐχάριστον ρυθμὸν παρὰ τὸν φόρτον εἰς λεπτομερείας. Οἱ ἐπαμειβόμενοι τύποι ἀγγείων ἔχουν μακρὰν ἱστορίαν εἰς τὰ σχέδια κεντημάτων, διότι εἶναι κοινὰ ἤδη εἰς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν Αἴγυπτον, ὅπου ἐμφανίζονται καλυπτόμενα συνήθως ὑπὸ φύλλων ἀμπέλου. Εἰς

*) Ἡ συγγραφεὺς τοῦ ἄρθρου ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκφράσῃ καὶ δημοσίᾳ τὰς εὐχαριστίας τῆς εἰς τὸν κ. Βασίλειον Λ α ο ὑ ρ δ α ν (Harvard University at Dumbarton Oaks) διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἄρθρου ἐκ τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Κρητικόν κέντημα (Τ. Μ. 81, 53) τῆς Συλλογῆς τοῦ «Μουσείου Ὑφαντῶν»
τῆς Washington.

Κρητικά κεντήματα (Τ. Μ. 81, 50) της αείτης Συλλογής;

Κρητικόν κέντημα (Τ. Μ. 81, 64) τῆς αὐτῆς Συλλογῆς.

Κρητικόν κέντημα (Τ. Μ. 81, 69) τῆς αὐτῆς Συλλογῆς.

τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὑφασμένα δι' ἑνὸς μόνοι χρώματος ἢ δι' ἑλαφρῶν καὶ ἐλαχίστων χρωμάτων. Τὰ κεντήματα εἰς τὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴν ἦσαν σχετικῶς σπάνια, κεντήματα δὲ εἰς «ἀλυσιδωτὲς βελονιῆς» ἦσαν περιορισμένα μόνον εἰς τὴν Ἀσίαν, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 10. αἰῶνος.

Τὸ σχέδιον T.M. 81, 53 (Πίναξ Ζ) ἔχει περιθώριον εἰς ἐκάστην πλευρὰν τοῦ κυρίου σχεδίου, ἢ δὲ ὀργάνωσις τοῦ σχεδίου αὐτοῦ ὑπενθυμίζει τὰ ἰταλικά «σχέδια-κορδόνια» τοῦ 16. αἰῶνος. Αἱ σειρῆνες εἰς μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄκρα τοῦ περιθωρίου ἦσαν συνήθεις εἰς τὴν ἰταλικὴν λαϊκὴν τέχνην—ἰδίᾳ δὲ τὴν τῆς Βενετίας—ἀπαντοῦν δ' ἐνίοτε εἰς τὰ κεντήματα τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ὃ δικέφαλος ἀετὸς ὅμως εἶναι καθαρῶς Βυζαντινός. Τὰ ἄνθη τοῦ σχεδίου εἶναι τυπικῶς χαρακτηριστικὰ τῶν ὑφαντῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Οὕτω εἰς ἓν καὶ μόνον κέντημα διασταυροῦνται γηγενῆ στοιχεῖα καὶ ἐπιδράσεις ἕξ Ἀνατολῶν καὶ Δυσιῶν, συννεοῦνται δὲ ὅλα ὑπὸ τὴν τυπικῶς κρητικὴν τεχνικὴν τῆς ποικιλίας βελονιῶν καὶ τῆς πολυχρωμίας.

Ἐνδιαφέρουσα ὡς αἰσθητικὸν ἐπίτευγμα εἶναι καὶ ἡ σειρὴν εἰς τὸ σχέδιον T. M. 81, 53. Εἰς τὸ σχέδιον T. M. 81, 50 (Πίναξ Η') ἔχουν ἀποδοθῆ θαναμάσια ἢ ἐστεμμένη κεφαλή, οἱ ὦμοι καὶ οἱ βραχίονες, ἀλλ' αἱ δύο οὖραι ἔχουν χάσει τὴν ἀρχικὴν σημασίαν των καὶ ἔχουν μεταβληθῆ εἰς ἀνθοφόρους κλάδους. Εἰς τὸ σχέδιον T.M. 81, 54 (πίναξ Θ') ἡ κεντήστρια κατανοεῖ ἀκόμη ὀλιγώτερον τὸ σχέδιον διότι ἢ εἰς τὸ σχέδιον T.M. 81, 53 καθαρὰ μορφὴ ἔχει μεταβληθῆ ἐδῶ εἰς συμβατικὴν διακόσμησιν διὰ τὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὸ σχέδιον T. M. 81, 69 (πίναξ Ι') ἡ σειρὴν ἐμφανίζεται καὶ πάλιν, ἀλλ' οἱ βραχίονες τῆς εἶναι τὸ μόνον μέλος τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει μετασχηματιθῆ. Τὸ στέμμα τῆς ἔχει μεταβληθῆ εἰς ἄνθος, κέντρον τοῦ ὁποῖου εἶναι τὸ πρόσωπόν τῆς, αἱ δὲ δύο οὖραί τῆς ἔχουν μεταβληθῆ καὶ αὐταὶ εἰς κλάδους ἀνθοφόρους.

Τὰ σχέδια T. M. 81, 50 καὶ T. M. 81, 69 ἔχουν ὥραϊα δείγματα σχεδίων παριστάντων ὄφεις. Ὅφεις ἀπαντοῦν σχεδὸν εἰς ὅλα τὰ κρητικὰ κεντήματα, εἶναι δὲ συνήθως χρώματος πρασίνου. Πιθανῶς εἶναι ἀπήχησις ἐκ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ἡ θεὰ τῶν ὄφεων κατεῖχεν ἐξέχουσαν θέσιν. Εἰς τὸ σχέδιον T.M. 81, 54 ἔχουν καὶ αὐτοὶ μεταβληθῆ εἰς ἄνθη, ἐμφανίζονται δὲ ὑπὸ συμβατικὰς παραλλαγὰς εἰς τὸ κάτω μικρὸν περιθώριον. Εἰς τὸ τελευταῖον αὐτὸ τεμάχιον ὃ δικέφαλος βυζαντινὸς ἀετὸς ἀπεικονίζεται σαφῶς διὰ μεγάλου μεγέθους στέμματος μεταξὺ τῶν δύο κεφαλῶν. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῆ ὅτι εἰς τὸ T. M. 81, 53, ὅπου ὑπάρχουν ἀετοὶ καὶ σειρῆνες, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχουν ὄφεις. Εἰς τὰ σχέδια T.M. 81,50 καὶ T.M. 81, 69,

ὄπου αἱ σειρήνες καὶ οἱ ὄφεις κατέχουν ἐξέχουσαν θέσιν, δὲν ὑπάρχουν ἀετοί, εἰς δὲ τὸ σχέδιον T.M. 81, 54, ὄπου οἱ ἀετοὶ εἶναι ἐπιβλητικοί, αἱ σειρήνες καὶ οἱ ὄφεις ἀναγνωρίζονται μετὰ μεγάλης δυσχερείας. Ὅπουδήποτε ἔν σχέδιον παρερμηνεύεται ἢ ὡς μὴ ἔχον σημασίαν χάνει τὴν μορφήν του, μετασχηματίζεται εἰς ἄνθος. Εἰς τὴν ἐναλλάσσουσαν βαριότητα ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν σειρήνων καὶ τῶν ὄφεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ἀετῶν κάθε σχῆμα ὑποβιβάζομενον εἰς σημασ' ἀν μετατρέπεται εἰς ἄνθος. Μόνον τὰ πτηνὰ παοαμένουν σταθερῶς ὡς πτηνὰ εἰς τὴν ἐνδιαφέρουσαν αὐτὴν ἄνοδον καὶ καθόδον σχημάτων, τὰ ὅποια δὲν εἶναι βεβαίως μόνον σχήματα εἰς τὴν ψυχὴν τῆς κρητικῆς γυναικός, ἀλλὰ σύμβολα μετὰ ἠθικῶν νοημάτων.

Ἡ ἐμφάνισις τῶν μικρῶν πτηνῶν καὶ τῶν ζώων, χρησιμοποιουμένων ὡς μικροτέρας ἀξίας θεμάτων εἰς τὸ τεμάχιον αὐτό, εἶναι καὶ αὐτὴ, νομίζω, ἐνδιαφέρουσα. Μᾶς ὑπενθυμίζουν κάπως τὰ σκυριανὰ σχέδια, εἰδικῶς κατὰ τὴν ἀσύνδετον σχέσιν των πρὸς τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σχεδίου. Πτηνὰ βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανίζονται εἰς οἰονδήποτε χωρὸν, εἶναι ὅμως πολὺ εὐχάριστος ὁ παιγνιώδης τρόπος καὶ ὄν ἕνα μικρὸν ζῶον μὲ τὴν κεφαλὴν του ἐστραμμένην ὀπίσω, ἐπάνω ἀπὸ τὸ σῶμα του, καὶ μὲ τὴν γλῶσσαν του ἔξω, τοποθετεῖται ἐπὶ μιᾶς ἀνθοδέσμης μὲ τὸ ἕνα πόδι εἰς ἕνα κλαδί καὶ μὲ τὰ ἄλλα τρία εἰς τὸν ἀέρα.

Ὁλόκληρος ὁ χαρακτὴρ τοῦ σχεδίου αἰσθητικῶς εἶναι ἄρτιος. Μολοντί δὲ εἰς ἕνα τόσον μικρὸν χωρὸν συνωθοῦνται τόσα πολλὰ σχέδια, ἢ κανονικὴ διαδοχὴ τῶν διαφορῶν στοιχείων δίδει εἰς τὰ κρητικὰ κεντήματα χάριν καὶ ρυθμὸν ἀσυνήθη εἰς τὰ κεντήματα τῶν ἄλλων νήσων τῆς Ἑλλάδος.

Σχετικῶς μὲ τὴν ὕλην τῶν κρητικῶν τεμαχίων εἰς τὴν συλλογὴν μας ὑπάρχει μίς ἐνδιαφέρουσα τεχνικὴ λεπτομέρεια : Τὸ ὕφασμα τῶν κεντημάτων ἔχει ἀποτελεσθῆ ἀπὸ λινὸν ἰστὸν καὶ βαμβακίνην κρόκην. Τὰ ὕλικά ἀπὸ τὰς περισσοτέρας ἄλλας νήσους εἶναι ὁμοιογενῆ, εἴτε ὅλα ἀπὸ λινὸν εἴτε ὅλα ἀπὸ βάμβακα. Ἡ χρῆσις αὐτῆς νημάτων δύο εἰδῶν ἦτο κρητικὴ παράδοσις; Ἡ εἶχεν παραληφθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὕφαντάς, οἱ ὅποιοι ὕφαιναν τὰ βελουδά των μὲ μετάξινον ἰστὸν καὶ βαμβακίνην κρόκην κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰῶνα ; Εἰς τὴν Κοπτικὴν περίοδον τὰ ὕφασματα κατεσκευάζοντο ἀπὸ λινὸν ἰστὸν καὶ μαλλίνην κρόκην, εἰς δὲ τὴν Ἰσλαμικὴν περίοδον τὸ περσικὸν Mulham ἀπετελεῖτο ἀπὸ μετάξινον ἰστὸν καὶ βαμβακίνην κρόκην. Ἴσως τὸ περσικὸν αὐτὸ Mulham ἐμμύθησαν οἱ Τούρκοι διὰ τὴν χρῆσιν βαμβακίνης κρόκης, ἐξ αὐτῶν δὲ ἐνδεχομένως τὸ παρέλαβον οἱ Κρηῖτες. Ὁ κ. Α. J. B. W a s e εἰς τὸ λαμπρὸν βιβλίον του «Mediterranean and Near

Eastern Embroideries» (δύο τόμοι, London 1935) δὲν συνεζήτησεν αὐτὸ τὸ σημεῖον. Ἐξήτασε τὰ κεντήματα μετὰ φροντίδος ὑποδειγματικῆς, προφανῶς ὁμως ἐνόμισεν ὅτι τὸ βασικὸν ὕλικὸν ἦτο ὁμοιογενές. Εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν κρητικῶν ὑφασμάτων ἐξήτασε τὸν ἰστόν, ὄχι ὁμως, νομίζω, τὴν κρόκην. Ἴσως αἱ παρατηρήσεις τοῦ παρόντος ἄρθρου νὰ συμβάλλουν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μελέτην τῆς ἰδιορρύθμου ταύτης κρητικῆς τεχνικῆς.

Εἶναι, νομίζω, ριψοκίνδυνον νὰ ἐξαχθοῦν γενικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τεσσάρων μόνον κεντημάτων. Ὅπωςδήποτε ὁμως δὲν εἶναι ἴσως ἄνευ σημασίας αἱ διαπιστώσεις: α) ἰδιαιτέρας κρητικῆς τεχνικῆς διὰ τὴν κατασκευὴν ὑφασμάτων, β) ἰδιαιτέρας κρητικῆς τεχνικῆς κεντημάτων καὶ γ) — ἀπὸ τὴν ἀποψιν πλέον τῶν σχεδίων — ἡ διαπίστωσις τῆς συμβιώσεως καὶ δὴ τῆς ὑπὸ τὴν ἰδιάζουσαν ὡς ἄνω κρητικὴν τεχνικὴν συγχανέουσας θεμάτων προερχομένων ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς παλαιᾶς ἱστορίας τῆς νήσου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς διασταυρώσεως τοῦ γηγενοῦς πολιτισμοῦ καὶ τῶν ὀθνηίων ἐπιδράσεων. Ἰδιαιτέρως δὲ ἀξιόλογος εἶναι, ὡς στοιχεῖον δι' ἱστορικὰ συμπεράσματα, ἡ παρουσία τοῦ δικεφάλου ἐστεμμένου βυζαντινοῦ ἀετοῦ εἰς κεντήματα κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Βενετοκρατίας καὶ κατὰ τὴν πρώτην τοιαύτην τῆς Τουρκοκρατίας ἐν τῇ νήσῳ. Προφανῶς, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν Ἑγγύς Ἀνατολήν, τὰ κεντήματα αὐτὰ τῆς Κρήτης ἐκφράζουν λαϊκὰς παραδόσεις, δοξασίας, παραμύθια, φόβους καὶ ἐλπίδας τῆς ψυχῆς. Τὸ θαυμάσιον κρητικὸν κέντημα τοῦ 18. αἰῶνος τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ἤδη ὁ Wace (II τόμος πίναξ XC) εἶναι ὁλόκληρος κόσμος: Ἐνας Κρητικὸς ποῦ παίζει τὴν λύραν του, μιὰ κοπέλλα ποῦ χορεύει κοντὰ του σεμνά, ὁ δικέφαλος ἀετὸς τριγυρισμένος ἀπὸ δράκοντας, λουλούδια, πουλιά, οἰκιακὰ ζῶα, σειρήνες, δένδρα, κόσμος ὁλόκληρος, κεντημένος εἰς τὸ ὑποκάμισον μιᾶς Κρητικοπούλας νύφης!

Νομίζω ὅτι τὰ κρητικὰ κεντήματα ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρουσαν περιοχὴν μελετῶν καὶ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ἐὰν κατεβάλλετο προσπάθεια ὥστε νὰ ἀυξηθῇ τὸ ὕλικὸν τὸ ὁποῖον ὑπάρχει. Ἡ συγγραφεὺς τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ θὰ ἦτο ἰδιαιτέρως εὐγνώμων διὰ τὴν παροχὴν στοιχείων τὰ ὁποῖα θὰ τὴν ἐβοήθουν εἰς τὸ θέμα αὐτό.

Textile Museum
Washington D. C.

LOUISA BELLINGER

DOGALE POUR PAUL CONTARINI, CAPITAINE DE CANDIE

Parmi les nombreuses dogales¹ conservées dans les bibliothèques américaines, il en est une qui pourrait intéresser de plus près les historiens de Crète. C'est à la description de ce manuscrit et à la publication de quelques extraits de son contenu qu'est consacrée la présente note.

Le ms W 484 de la Walters Art Gallery n'a été décrit que sommairement². Quelques précisions seront peut-être les bienvenues.

La dogale a été reliée au moins une fois depuis la date de la reliure originale. Il n'est donc nullement sûr, que la présente reliure, bien qu'ancienne, soit primitive. Le manuscrit, précédé et suivi par trois feuilles de garde, consiste en quinions. Les derniers notes de chaque cahier sont écrits, verticalement, pour être repris au début du quinion suivant. Le fol. 1, sur le verso duquel³ se trouve la miniature, ne fait pas partie du premier cahier; il y a été attaché au moyen d'un onglet; ainsi, la miniature se trouve en face de la carte de Crète, fol. 2 (cf. pl. IA' et IB'). Toutes les deux sont l'œuvre du même artiste. Sur la miniature est représentée une figure féminine (allégorie de Venise), protégée par Saint Marc (cf. le livre dans sa main et la place qu'il occupe derrière la personification); elle tend un livre (notre dogale?) à un homme barbu d'un âge mûr, (Paul Contarini) que protège son saint patron (cf. le front chauve et le glaive, symbole du martyr

¹) Documents publics sur parchemin, pourvus d'une bulle d'or, d'argent ou de plomb. Ces documents émanent de la chancellerie du doge.

²) Seymour de Ricci, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, I (1935), p. 854: nr. 546. *Dogale granted to Polo Contarini, Capitaneo of Candia. Vel. (1575), 210 ff. (25x18 cm.). Written in Venice. 1 miniat. and 1 map of Candia. Old red velvet. Red leather bookplate: a mailed arm holding an olive-branch.* M. Basile Laourdas a bien voulu attirer mon attention sur ce document, que j'ai pu consulter à loisir grâce à l'obligeance de Mlle Dorothy Miner, conservatrice à Walters Art Gallery.

³) Je suis la pagination moderne du ms, faite au crayon.

de saint Paul). Un jeune homme (fils ou parent de Contarini ?) se tient à côté du capitaine. Au-dessus du jeune homme et de saint Paul, un ange tient une trompette dans une main et une couronne de laurier (feuilles or) dans l'autre ; à côté de Venise, un lion (symbole de la République) est assis, la patte posée sur un livre. Dans la partie inférieure du cadre de la miniature, un aigle noir à deux têtes, surmontées d'une couronne, porte sur la poitrine le blason de la famille Contarini (coticed de six bandes azur et or) ⁴.

C'est peut-être l'addition du fol. 1 qui a dérangé l'ordre des pages du premier quinion. La suite du texte au fol. 2^v se lit au fol. 4. Le fol. 3 est en réalité le dernier du quinion (le neuvième de la pagination originale).

Une bulle de plomb d'Alvise Mocenigo (doge entre 11 mai 1570 et 4 juin 1577) est attachée au manuscrit. L'inscription *ALOYSIVS MOCENICO DEI GRA(tia) DVX VENETIAR(um) ET C(aetera)* est attestée par ailleurs pour ce doge ⁵. Sur l'avvers de la bulle, S. Marc, debout, bénit Mocenigo (S. M. VENETV. ALOY MOCENI. DVX) ^{6a}.

La dogale a été délivrée à un membre d'une famille qui a donné plus d'un doge et d'un grand dignitaire à Venise. Le *curriculum* de Polo di Dionigi Contarini (23 janvier 1529-juin 1585) est celui d'un fonctionnaire de carrière. Il fut successivement *savio agli ordini*, *sindaco in Levante*, *avogadore del comun* (à deux reprises); l'année de Lepanto (1571) le vit *provveditore* à Zakyntos; ses rapports, envoyés au sénat vénitien et aux amiraux de la flotte occidentale, contribuèrent à la victoire chrétienne; après avoir été capitaine à Candia, il séjourna, entre 1580 et 1583, à Constantinople, comme baïle (ambassadeur) auprès de la Sublime Porte; ensuite, il fut *savio di*

⁴) Pour un blason semblable des Contarini, cf. p.ex. le frontispice détaché d'une dogale du XVIIe s., dans la Free Library à Philadelphia; Seymour de Ricci, *Census...*, II (1937), p. 2077.

⁵) Autografi, bolle ed assisa dei Dogi di Venezia (Archivio di Stato in Venezia, Sala diplomatica «Regina Margherita» (Venise, 1881), p. 19).

^{6a}) Une remarque finale sur la provenance de notre ms: son *ex libris* est identique à celui du ms. W 483 de la Walters Art Gallery. Or, il semble bien, d'après une cote sur le verso de sa reliure, que W 483 a appartenu à une collection russe. La même considération pourrait donc s'appliquer à notre dogale.

consiglio et finalement *provveditore generale di terraferma*. Il mourut à Venise⁶.

Bien que, dans la *dogale*, Contarini soit désigné comme *Capitano di Candia* tout court, il appert du texte que sa juridiction, sauf quelques exceptions spécifiées, s'étendait sur toute l'île. Il était donc capitaine général⁷.

Notre document appartient à la classe des instructions détaillées que les fonctionnaires de la Sérénissime République recevaient avant de se rendre à leurs postes. Ces *commissioni*⁸ (*capitolari*) délimitaient exactement le pouvoir de ces fonctionnaires par rapport aux autres dignitaires de Venise qui se trouvaient aux même lieu; elles exposaient minutieusement les devoirs et les droits du magistrat, et établissaient des peines pour le cas de manquement aux obligations ou de transgression des droits. Elles réglait jusq'aux affaires de famille du fonctionnaire⁹.

Parmi les instructions données à Contarini, d'aucunes, surtout les extraits des décisions d'ordre général, prises par les différents organes du pouvoir central (*Maggior Consiglio*, *Conse-*

⁶) Pour la biographie de P. Contarini, cf. une brève notice de V. L. a z a r i dans E. A l b é r i, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, serie III, vol. III (Firenze, 1885), 212. Pour sa *relazione* de Constantinople (1583), cf. i b i d e m, pp. 213-250, et E. S p a g n i, *Una sultana veneziana*, «Nuovo Archivio Veneto», XIX (1900), 241-348, partic. pp. 302, 339-341. Pour d'autres données biographiques sur Contarini, qui me sont inaccessibles cf. G. S o r a n z o, *Bibliografia veneziana*, (Venise, 1885), nro 1715 et 4381 (?)

⁷) Cf. fols. 4; 5 (Contarini commandant-en-chef; délimitation de ses pouvoirs par rapport à ceux du Duca); 7 (les *feudatarii* de toute l'île dépendent de lui); fol. 3 (il nomme le capitaine de la citadelle à Candie); fol. 13 (il doit visiter toute l'île, un fois par an), etc. Sur le capitaine général, cf. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν* (1939), p. 12 et Σ π. Μ. Θ ε ο τ ὁ κ η, *Ἀποφάσεις μείζονος συμβουλίου Βενετίας 1255-1669* [= *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, vol. 1, 2 (1933)], passim, cf. index p. 270.

⁸) Cf. chap. XIV, fol. 10: *cosa alcuna la quale te sū prohibita per la tua commissione...*; chap. XLVIII, fol. 28v: *secondo che si contiene nella commissione tua*. Cf., aussi, la fin du chap. XIX, fol. 12.

⁹) Cf., là-dessus, un brève chapitre dans Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ*... pp. 13-14. Le *Capitularium capitaneorum* (de 1298/99), publié par E. G e r l a n d, *Das Archiv. des Herzogs von Kandia* (1899), pp. 100-102), est un ancêtre lointain de la présente *dogale*.

glio de Pregadi, Consiglio dei Dieci), se retrouvent dans les documents du même genre¹⁰. D'autres on trait à Crète, mais semblent, elles aussi, avoir été répétées dans d'autres dogali¹¹. Toutefois, certains chapitres de notre document, ou le choix de certaines décisions antérieures, peuvent avoir été dictés par les besoins du moment et par la situation particulière en Crète vers 1575, date de la dogale. Ce sont ces particularités possibles qui nous intéresseront surtout, dans la description de son contenu. Nous reproduirons aussi les titres de certains chapitres, pour faciliter une comparaison éventuelle.

* * *

fol. 2v *ALOYSIVS MOCENIGO : DEI GRATIA DVX VENETIARVM ETC COMMITTEMO*¹² à te nobel nostro Polo Contarini diletto, et fidel nostro, che in nome del saluator nostro Messer Jesu Christo, et de tutta la corte celeste uadi nostro solenne Capitaneo di Candia, oue debbi essercitar la capitanearia tua per la conseruation, et buon stato del Dominio nostro, sicome qui sotto per ordine si contiene, talmente diportandoti, come speramo, che tu possi da noi sempre esser laudato.

fol. 4 *Che il capitano habbi il cargo de soldati etc. || Capo . I.*¹³.

E ordinato per li consigli nostri, che tu sii capitaneo, et Gouernator de tutti li soldati nostri a piedi, et à cavallo, facendo ragion, et giustitia nelle cose ciuili, et criminali, si come meglio parerà alla tua descretion.

fol. 6 *Che la custodia della città appartiene al cap(itaneo). Capo . IIII*¹⁴.

¹⁰) Ces différentes *parti prese* de notre ms, disposées souvent dans l'ordre chronologique, concernent la juridiction du capitaine en matière criminelle, les bannis, les questions des finances, le maintien des fortifications, les mesures à prendre en cas de peste, etc.

¹¹) J'ai comparé les mss. W 482 (= Ricci, Census... I [1935], p. 854. nr. 544 : *dogale pour Vincenzo Molin*, date 1572); W 483 (= Ricci, ibidem, nr. 547 : *dogale pour le podestà de Vicenza*, date à corriger : 22 avril 1572), W 491 (= Ricci, ibidem, nr. 545 : *dogale pour un capitaine de Vicenza*, date : 1574), tous de la Walters Art Gallery.

¹²) Majuscules en or.

¹³) Les titres des chapitres, en encre rouge, sont de la main du scribe.

¹⁴) *Parte presa* du *Consiglio de Pregadi*, sans date.

- fol. 7 *Che bisognando far caualcar li feudatarii, etc. ciò aspetti et pertenghi al solo capitaneo. Capo . VI.*
Delli feudi dell'Isola di Candia ordinamo con li detti nostri consigli, et così uolemo, che sia osseruato, che tutte le cose, ch(e) appartengono alla mostra della guarnigione de tutta l'Isola, eccetto, che nella Cania, et Retimo, siano uedute per li Rettori nostri de quelli luoghi et oltra ciò e ordinato, ch(e) tutte le cose appartenenti à far caualcar li feudatarii dell'Isola, et far le caualcate, quando sia bisogno, aspetti a te solo.
- fol. 11 *Ordine circa li feudati. Capo . XVI.*
Che per l'auenire la comessione fatta per la rebellion de Candia sia totalmente annullata, et spirata, et da mò¹⁵ à dietro à tutti li feudati dell'Isola nostra di Candia sia fatta una comession tale cioè, ch(e) essi feudati giurino esser fedeli al Duce, et Dominio di Venetia, et siano tenuti obedire à tutti li comandamenti de esso serenissimo Duce di Venetia, et suoi consigli, à tutti li mandati del Duca, Capitaneo, et consiglieri nostri di Candia, et de tutti li altri ch(e) per il Dominio di Venetia saranno || deputati in quelle parti secondo che tocca cadauno delli predetti, et come è disposto per la forma delle commissioni, Dichiarando però, che li primi feudati dell'Isola de Candia possino uender et alienar le loro caualcarie et seruentarie, si come poteuano per auanti¹⁶.
- fol. 3v *Che ne feudati, ne suoi propinqui possono esser tollti a soldo publico, etc. Capo . XIX.*

¹⁵) Da mò, c. à d.: dès à présent.

¹⁶) Cette dernière stipulation semble aller à l'encontre des mesures prises par le fameux Jacques Foscarini, arrivé en Crète en 1574 comme *provveditore generale*. La défense de l'île, appuyée sur le système des *cavallerie* et *seruentarie* (fiefs fournissant des cavaliers et fantassins) se trouvait alors dans un état déplorable. Les *feudatarii* vendaient leurs fiefs aux personnes (surtout d'origine grecque) qui ne pouvaient pas être astreintes au service militaire. Foscarini fit dresser une liste de ces fiefs et défendit toute transmission de titres de propriété sans permission explicite du pouvoir. Les réformes de Foscarini n'ont pas survécu à son départ de Crète. Cf., cependant, notre *dogale*, chap. XLVI. Sur l'activité de Foscarini, cf. ses *Relazione* et *Ordini*, dans Z i n k e i s e n, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, IV (Στ. Εαυθουδιδου, 'Η Ένετοκρατία ἐν Κρήτη . . . pp. 125-128).

La miniature du ms W 484 de la Walters Art Gallery. Allégorie de Venise tendant la dogale à Paul Contarini.

Carte de la Crète qui précède la dogale du ms W 484 de la Walters Art Gallery.

Anchora farai osseruare la parte infrascritta del tenor, et continentia come qui sotto u(idelice)t.

Douendosi specialmente uigilare, che le bande de caualli, et pedoni, che deueno esser in Candia, siano ben fornite, et non siano bastardate per bene del stato nostro ;

fol. 12 *Anderà parte, che espressamente sia prohibito, che per l'auenire niuno Venetiano figliuolo di feudato, ne greco, ne cognato, ne fratello, ne propinquo ad alcuno feudato || possi per alcun modo esser tolto in Candia ouero nel Isola à soldo nostro, cosi da piedi, come da cavallo, et se tu trouerai alcuno che fusse stato tolto contra il presente ordine, ne messo alcuno in loco delli soprascritti, cosi da piedi, come da cavallo, tu li debbi cassare al tutto ; et le cose predette non possino esser reuocate, ne esser fatto gratia ad alcuno, ò altra declaratione, sotto pena de ducati cento à chi mettesse parte in contrario, et della presente nostra deliberatione sia dato notitia al Capitaneo nostro di Candia, che hora si ritroua nel quel Regimento, et posta nell'auenire nelle commissioni delli sui successori per sua intelligentia et osseruantia.*

fol. 12v *Della uisita, che ha da far il capitano*
fol. 13 *per l'Isola una uolta all'anno, etc. || con limitation della spesa Capo . XXI.*

fol. 13v *Una uolta all'anno sei obligato uisitar personalmente li luoghi notabili, città, et castelli della predetta nostra Isola, in quel modo, et sicome ti parera meglio, et più utile, et acciò che le spese ch(e) tu farai per causa di questa uisita ti siano limitate, perch(e) bisognerà, che tu honori quelli, ch(e) uengono teco, sia in tua libertà di spender delli danari della camera, al giorno per causa della ditta uia perperi dieci, et no(n) più à modo alcuno delli beni del publico, et quando tu anderà terrai modo, ch(e) la città de Candia sia ben fornita, ch(e) con la || Dio gratia non occorri alcun dubbio, raccomandando la custodia di Candia al Duca, et Consiglieri, come è giusto; et non possi menar teco se non una bandiera de caualli de soldati nostri, ne anco puoi star in detta caualcata, ouer uisita, più de XX. giorni à modo alcuno¹⁷.*

Che nelli trattati, che fussero fatti contra il buono stato de quella Isola, li proces-

¹⁷) Cf. ms W 491, fol 7v : *De veder il Territorio una uolta sola nel Reggimento.*

si siano trattati per tutto il regimento de quell' Isola nostra etc. Capo . XXII.

- fol. 14 *Che sia ordinato per dichiaratio || ne, ch(e) in caso, ch(e) fusse fatto, ouero trattato alcuna cosa in parole, et fatti contra il buon stato della nostra Isola di Candia, si per modo di ribellione, ò de tradimento, come d'ogn'altra cosa, per qualunque persona de qualunque conditione si sia, volemo per il bene delli fatti nostri, et acciò ch(e) si procedi con maturità, ch(e) tal fatti, et processi da esser formati, siano fatti per il Duca, Consiglieri, et Capitaneo insieme, ouero per la maggior parte de uoi, et se tra uoi fusse qualche differentia, uno delli camerlenghi di Candia entri per tessera nelle antedette differentie, et quello, ch(e) all' hora sara deliberato, et terminato per || la maggior parte sia fermo et si debba osseuar.*
- fol. 14v *Della mostra general etc. Capo . XXVIII.*
- fol. 17 *Et per maggior sicurtà dell'Isola nostra di Candia, et acciò ch(e) cadauno osseui quello, ch(e) è tenuto, tu sei obligato, et deui una uolta nel tempo del tuo Regimento far fare la mostra ge || neral delli feudati de Candia, la qual mostra sii computata in luogo de una delle mostre delle guarnigioni, li quali sono tenuti di mostrare talmente, che solamente si facino in dui anni cinque mostre delle sue guarnigioni, et una generale, sicome disopra e stato dello.*
- fol. 18 *Che in tempo di guerra per cose notabili si possi francar contadini et caetera. Capo . XXX.*
- fol. 18v *Per noi, et per li Consegli nostri è ordinato, che nell'auenire à tempo di guerra, che Dio non uogli, il Duca, Conseglieri et tu Capitaneo habbiate libertà per la maggior parte di uoi di francar quelli uillani, ch(e) à voi pareessero || degni per cose notabili, che hauessero fatto in honor del Dominio nostro, tanto delli uillani del commune, quanto di persone particolari, facendo satisfare de beni del Dominio per coloro, ch(e) francarete de persone priuate, secondo ui parerà esser giusto; et similmente se qualche contadino in tempo di pace manifestassero, ouero facessero cosa alcuna notabile per il ben del stato nostro possano esser fatti franchi secondo il modo predetto, et questo sia proclamato ogn'anno.*
- fol. 23v *Circa la recuperation dell'arsenal di Candia, etc. Capo . XXXX¹⁸.*

¹⁸) *Dante prima fu senato (=consiglio de Pregadi), sans date.*

- fol. 24v *Della elezione delli auogadori di Candia, Cap^o. XLI¹⁰.*
- fol. 26v *Che beni de latini no(n) possino esser trasferiti in greci etc. Cap^o. XLVI.*
- fol. 27 *Appresso osseruera i et farai osseruar occorrendo il caso nel tempo del tuo || Regimento la parte infrascritta. Che alcuno latino, il quale hauesse hauuto, ouero fusse per hauer nell' auenire dal nostro commun alcuna delli luoghi nostri dell'Isola, non ardisca, ouero pressuma, uender, donnar, impegnar, alienar, cambiar, affilar, ne premutar, ouero per alcun altro modo trasferir alcuno delli predetti luoghi ad alcun greco per alcun modo, ouer ingegno, et ch(e) alcun greco non possi à modo alcuno accettar la uendeda, ò compreda ò premutatione d'alcuno delli luoghi predetti, come di sopra, ne tener essi luogi ò usu fruttuali, sotto pena à quel latino, il loco del quale fusse stato transferito, come è detto di perder il feudo, ouero feudi, non intendendo || però, che siano in ciò compresi li contadini, ch(e) hauessero tolti de detti luoghi per lauorarli con le sue mani; et se sara accusator, che accusi alcun contrafacente all'ordine presente, habbi il terzo del ualor del luogo transferito, ouer altramente alienato, et il resto sia subito posto et confiscato nella sig(n)oria n(ost)ra.*
- fol. 28 *Che mancando caualli alli feudati, li possi esser concesso termine fino mesi quattro al più à rimetterli etc. Cap^o. XLVIII.*
- fol. 29v *Ordine circa alla prouision, che s'hauera da fare de frumenti etc. Cap^o. L^{to}.*
- fol. 32 *Ordine circa il tempo, che può li rettori di Candia ritornare à Uenetia, essendo iuⁱ giunti i sui successori, se ben non fussero finiti li dui anni, et caet. Cap^o. LII.*
- fol. 33v *Ordine da esser esseguito per il Regimento nel mancar delli Papa, ouer preti greci nelli cassali etc. || Cap^o. LV.*

¹⁰) *Parte presa du Maggior Consiglio, sans indication de date. I.e. texte de la dogale est une version abrégée, en italien, de la décision du Grand Conseil prise le 7 juin 1444. Cf. le texte latin dans Σπ. Μ. Θεοτόκου, Ἀποφάσεις . . . p. 172.*

Et per che li Papa sono stati gran causa della predition de quell'Isola, è stato dichiarito nel consiglio nostro de Dieci ch(e) se mancarà alcuno delli Papà che sono nelli casali per causa alcuna il Regimento habbia da prouedere che in quelli casali, nelli quali fussero più d'uno, ouer dui Papa, ne sia mandato un solo a quel casale ch(e) si ritrouasse senza Papa, acciò ch(e) in tutti li casali non sia più d'uno, ò dui Papa secondo la moltitudine del populo, ch(e) fusse nel casale; il che fatto, et regolato nel modo sudetto, se alcuno Papà mancasse cadauno ch(e) uoles-

fol. 34v || se esser consecrato Papà, sia obligato uenir à Uenetia con l(eter)e di quel Regimento, sotto la giuriditione del quale sarà la sua habitatione, che facciano fede al Dominio nostro della fidelità sua uerso la signoria nostra, et medesimamente del casale, nel qual sia mancato il Papà et hauendo licentia dal Dominio, et dalli capi del consiglio nostro di dieci, che per tempora saranno, possi andar à celebrar nell'Isola, et casale oue sarà mancato il Papa, come di sopra, et non altrimenti, et non sia permesso nell'auenire ch(e) alcuno esserciti da nuouo l'offitio di Papa, che no(n) habbia lettere del Dominio nostro con li capi del consiglio nostro di Dieci sotto pena de Ducati cento per cadauno d'essi, ||

fol. 35 la qual scodino li sindici, ouero Auogadori de commun; Item non possi per l'auenire alcun Papà de fuori dell'Isola uenir, à star et officiar nell'Isola sotto pena de perperi cento, e di star un' anno in prigione, et bando dell'Isola, la qual deliberatione ui com(m)ett'emo con il nostro consiglio de Dieci, ch(e) dobbiate osseruar et far, che sia osseruata, sotto pena à cadauno de uoi Rettori de ducati cento da esser scossi, ut supra²⁰.

²⁰) Dans sa *Risposta alla supplica del Rev. Marguni* (datée le 4 septembre 1585), Francesco Foscarini fait allusion au nombre maximum de deux prêtres par village. Il mentionne également les ordinations en masse qui ont eu lieu après le 31 mars 1570: «quanto l'anno 1570 ultimo marzo fu dato il possesso à Dionisio Stronghilo del vesscovato di Cerigo. . . in quella concessione fu detto, che si concedeva il possesso, afin che potesse consecrar preti, che riusciva tutto contrario alle antiche leggi et avvertimenti.... Il qual Stronghilo esegui così bene la licenza concessali, che fra Candia, Corfù e Zante empie ogni cosa de preti, tal che non uno o doi per casale, ma messe 15 e 20, et con infinito danno levando al servizio publico quelli che erano obligati... ha causato notabilissimi inconvenienti». Passage dans C. N. S a t h a s, *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, vol. V (1883), 72, 28 sqq.

Nous apprenons ainsi la raison des mesures restrictives prises par

fol. 35v *Che alcun Rettor dell' Isola non possa
comprar, ne uender, ne far comprar, ne far
uender caualli || et caetera Capº. LVI²¹.*

fol. 36 *Il modo d'eleggier il Duca et Capitaneo
di Candia et il loro salario. Capº. LVII²².*

*Per scrutinio del Consiglio nostro de Pregadi et per quattro
man d'elettione del maggior nostro consiglio siano eletti un Duca,
et un Capitaneo in Candia con salario de Ducati mille da soldi
cento et ventiquattro per Ducato per cadauno di loro all'anno, li
quali debbano star in detto Regimento anni dui p(er) cadauno, et
siano liberi, et assolti d'ogni angaria, et se fussero astretti à paga-
re cosa alcuna, si debba pagar in loco loro per il Dominio nostro.*

fol. 38v *Che sia cercato de man || tener la pace con
turchi, leuando l'occasioni, che potriano
romperla. Capº. LXI.*

fol. 39 *Sicome hai inteso la conclusione della pace et le conditioni de
quella, cosi debbi intender molto bene la ferma dispositione et
uoluntà nostra, che la si ma(n)tenghi et non s'interrompi per
colpa d'alcun Rettor nostro, ouero de nostri sudditi, come inter-
uene l'altra uolta, pur à più satisfattione nostra, et manco sua
escusatione, quando facesti altrimenti, hauemo deliberato de scri-
uer questo con il consiglio nostro de Pregadi, uolendo, et comman-
dandoui ch(e) || per quanto hauete cara la nostra gratia, honor,
facultà et uita propria, tutti uoi nostri Rettori uiciniate, et facia-
te uicinar amicheuolmenle con li sudditti del signor Turco, con
quiete et pacifica conseruatione, et non conse(n)tire per alcun
modo, che paleseme(n)te, ne occultamente, directe, uel indirecte
gli sia fatta offesa, ingiuria, ouer dano, et se alcuno le facesse,
hauendo uoi Rettori de cid alcun rechiamo, ouero per altro mo-
do notitia, ministratele summaria, et espedita ragione; che se al-
cuno schiauo mussulano, fusse fugito, et hauesse portato denari,
et robbe del patron, farete restituir se la persona de schiaui,
come la robba, in osseruantia delli capituli della pace predetta,*

l'administration vénitienne : chaque ordination enlevait un serf aux do-
maines d'état ou privés. Cf., sur ce problème, Στ. Ξ α υ θ ο υ δ ι δ ο υ,
'Η Ένετοκρατία ἐν Κρήτη... , pp. 161-162.

²¹) Une parte presa du *Maggior Consiglio*, sans date; elle ne figure
pas dans Σπ. Θ ε ο τ ό x η.

²²) Cf. Σπ. Θ ε ο τ ό x η, op. cit., p. 175 (Liber Regina, 2); pp. 106-
107 (Liber Fronesis, 16); p. 155 (Liber Leona, 1), etc. cf. index, p. 263.

- fol. 39v *et se per li nostri fussero rubbati, fatte restituire la robba et acramente punite li robatori, certificandossi, ch(e) si farete altri-
menti, faremo di fatto satisfar il Turco, ò Turchi danneggiati
della facultà, et beni uostri, et ui priueremo imediate di quel
Regimento, et d'ogn'altro officio, et benefitio nostro in uita uo-
stra acciò che siate essemplio à tutti li altri nostri Rettori, che
debbano obedir alli nostri commandamenti; et sia commesso que-
sto alli Auogadori nostri de commun che l'abbia ad eseguire et
non se li possi far gratia, ne metter di dar minor pena, sotto à*
fol. 40 *quella medesima pena, à || chi la facesse, ouero metesse; se uera-
mente non per causa vostra, ouero de sudditi nostri, sequisse qual-
ch(e) scandalo; ouero nouità, che speramo non sarà, se per uoi
non è data causa, et nascesse qualche differentia, ò per confini,
ò per altro, uoi però dal cauto uostro non uenite ad alcuna no-
uità, ma cercate con uia, et modo pacificar, et addattar le cose,
et non potendo ciò fare, dateci notitia aspettando senza alcun
mouimento nostra risposta, et commandamento; et queste nostre
lettere siano registrate nelle commissioni etc. à memoria de suc-
cessori, et caet(er)a²³.*
- fol. 48v *Che hebrei non possino hauer alcun ben
stabile. Cap^o. LXXI²⁴.*
- fol. 74v *Pena contra quelli che doppo condenna-
ti si fanno clerici, etc. Capitolo CII²⁵.*
- fol. 108v *Che nelle compagnie et guardie non pos-
si esser descritto alcuno del loco, ouero
in esso loco maritati etc. || Cap^o. CX²⁶.*

²³) Les pourparlers de paix séparée entre Venise et la Porte, entamés secrètement en septembre 1572, ont abouti en avril 1573. Ce n'est cependant qu'en août 1575 que furent remplies toutes les conditions de paix entre les deux puissances. Pour l'instruction analogue, enjoignant une conduite amicale envers l'ennemi d'hier, cf. lettre d'Alvise Mocenigo, datée le 4 avril 1573, au *podestà* et au capitaine de Verone. Elle concerne la libération de Mamut Bei, le dragomane. Texte dans «Nuovo Archivio Veneto», n.s., XXIV (1912), pp. 127-128.

²⁴) Cf. mss. W 482, fol. 68; W 483, fol. 66v; W 491, fol. 68. La mesure était générale. Pour les applications en Crète, cf. Joshua Starr, *Jewish Life in Crete under the Rule of Venice*, «Proceedings of the American Academy for Jewish Research», XII (1942), 85, note 77.

²⁵) Cf. ms. W 482, fol. 28v. Ce chapitre se rapporte donc surtout aux prêtres catholiques.

²⁶) Décision du *Conseglio de Pregadi*, du 7 septembre 1543. Tel a

fol. 131 *Che si debba tenir destinto conto de danari ma(n) dati in Candia per fare provision di biaue et quello mandare de tempo in tempo all' offitio de proueditori sopra le fortezze, et caet(er)a. Capo. CXXIII²⁷.*

fol. 131v *Hai da sapere, che essendo sta mandato nell'Isola de Candia ducati uintimille per il bisogno, che essa haueua de biaue, li quali in tanti cehini furono despensati alli Rettori nostri dell'Isola predetta nel modo infrascritto, u(idelice)t;*

Per Candia, et suo territorio ducati nouemille

Per Cania, et suo territorio ducati cinque mille.

Per Retimo, et suo territorio ducati tremille.

Per Sitia, et suo territorio ducati tremille.

Con commissione ad essi Rettori d'usar ogni diligentia in mandar à comprar biaue per quelle scale, che meglio à loro parerà, et con quel più auantaggio, che sarà possibile da esser uenduto per souenir li populi à pretio che sia conueniente con tenir
 fol. 132 *conto destinto, et particular del costo, et uendita sopradetta; || ne possano essi Rettori, et successori toccar il tratto d'esse biaue per spender in altro sotto pena di furanti, ma solamente debbano con li ditti danari et con li altri che si troveranno hauer per conto d'esso deposito de biaue comprar de tempo in tempo biaue per conto de quei populi, douendo mandar essi Rettori di mano in mano alli Prouedatori sopra le fortezze la copia del conto che aueranno tenuto de essi danari, et biaue.... et la presente parte per*
 fol. 132v *quel tanto || che aspetta alli Rettori dell'Isola de Candia, sia posta nelle Commissioni de tutti li Rettori d'essa Isola, et registrata in quelle cancellarie.*

(De la main du secrétaire:) *Jurasti honorem, et proficuum Domini nostri, eundo, stando et redeundo.*

fol. 204 *Datt(um) in n(ost)ro ducali palatio die [XV] Aprilis Indict(ionis) III m d Lxxv/.*

été le princepe général de l'administration vénitienne; la même *parte presa* est répétée dans mss. W 482, fol. 103 sq.; W 491, fol. 114 sq. Pour une décision antérieure semblable, relative à Crète, cf. Σπ. Θεοτόξη, p. 176.

²⁷⁾ Sur les *proueditori supra le fortezze*, cf. Andrea da Mosto, *Archivio di Stato de Venezia...*, Bibliothèque des «Annales Institutorum», vol. V (1937), p. 190.

Monogramme et signature: *Aloy(siu)s Zambertu)s*²⁸ *secretariu)s*.

fol. 204v

Note, d'une autre main, sur le montant du salaire de Contarini (6200 sous par an), celui de son secrétaire, et de deux *cavallari* (messagers?); sur la remise des comptes après son retour à Venise, et sur les impôts à déclarer²⁹.

* * *

La dogale, bien que document insignifiant, confirme en certains points notre idée sur les préoccupations de l'administration vénitienne au lendemain de Lepanto. Pour Crète, elles se résument en trois points : renforcement du système de défense, en état de décomposition ; politique d'économies ; soumission économique et culturelle de l'élément grec, pour autant qu'il reste fidèle à ses traditions; ce troisième point étant étroitement lié aux deux premiers.

IHOR SEVCENKO

²⁸) Le même Zamberti signe, en qualité du secrétaire du doge, les *dogali* W 482, W 483, W 491. Le ms W 483 en fait mention sur fol. 155v : *fidelissimo secretario nostro Alvise Zamberti*.

²⁹) Le même Agostin Sp.(...)/li signe les notes analogues dans mss. W 482, W 483, W 491.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΠΡΟΣ ΤΙΤΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Μολονότι τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐγράφησαν πρὸς ἐξυπηρετήσιν τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ ὀργανωτικῶν ἀναγκῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν Κοινοτήτων, ἐνίοτε περιέχουν καὶ ἱστορικὰς πληροφορίες περὶ τῶν χωρῶν μετὰ τῶν ὁποίων συνδέονται καθ' οἶον δῆποτε τρόπον. Εἰκόνα τινὰ περὶ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατούσης καταστάσεως, σύμφωνα πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν πηγῶν, σχηματίζομεν ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα περιέχει ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή.

Α΄.

Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα τῶν λεγομένων Ποιμαντορικῶν Ἐπιστολῶν (Α΄ καὶ Β΄ πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Τίτον). Ὑπάρχει σοβαρὰ διαφωνία ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα τῶν ἐπιστολῶν τούτων, συνεπῶς καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον συγγραφῆς. Πολλοὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐρμηνευτῶν δέχονται ὅτι αἱ Ἐπιστολαί, ὑπὸ τὴν παρούσαν αὐτῶν μορφήν, συνεγράφησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰῶνος ἢ βραδύτερον, ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Παύλου, βάσει δὲ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Πολλοὶ ἔξ αὐτῶν πάλιν θεωροῦν τὰς Ἐπιστολάς ὡς ἐπεξεργασίας συντόμων συμβουλευτικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Τιμόθεον καὶ Τίτον, αἱ ὁποῖαι τώρα εἶναι ἐνσωματωμέναι ἐν αὐταῖς¹.

Ἀντιθέτως, οἱ Ὀρθόδοξοι, οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ πολλοὶ τῶν Προτεσταντῶν Ἐρμηνευτῶν παραδέχονται, ὅτι αἱ Ἐπιστολαὶ προέρχονται ἀπὸ τοῦ Παύλου, ἐξηγοῦν δὲ τὴν διαφορὰν ὕφους καὶ θέματος αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφησαν καὶ τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκουν².

¹) Τὴν ἀποψιν ταύτην βλ. ἰδίως ἐν N ä g e l i, Der Wortschatz des Apostels Paulus, Göttingen 1905, M o f f a t t, Introduction to the New Testament, New York 1911, H a r r i s s o n, The Problem of the Pastoral Epistles, 1922.

²) Βλ. τὴν ἀποψιν ταύτην ἐν T h. Z a h n, Einleitung in das Neue Testament, Leipzig 1897 ἔξ., P. T o r n, Über die Sprache in den Pastoral Briefe, «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», 1918, σ. 225 ἔξ. καὶ μερικῶς ἐν W. L. o c k, The Pastoral Epistles, New York, 1924.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἔκτος ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην, σημειοῦται δὲ μόνον ὅτι πεποίθησις τοῦ συγγραφέως αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή, ὁμοῦ μετὰ τῶν πρὸς Τιμόθεον, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ὡς τοιαύτη ἐξετάζεται ἐνιαῦθα.

Σκοπὸς τῆς Ἐπιστολῆς εἶναι νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς Ἐκκλησιαστικῆς, οἰκογενειακῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐσταθείας. Αἱ διδόμεναι συστάσεις ἀποβλέπουν ἰδίως εἰς τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς ἡγέτας αὐτῆς. Διαφέρει κατὰ τοῦτο ἡ Ἐπιστολή ἀπὸ τῶν πρὸς Τιμόθεον, αἵτινες τονίζουν τὰ καθήκοντα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων κυρίως.

Β΄.

Ἄν ἔχομεν ἀκριβῆ μαρτυρίαν περὶ τοῦ πότε ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐν Κρήτῃ καὶ ἐγκατέστησεν ἐν τῇ νήσῳ τὸν Τίτον πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου. Ὅτε ὁ Ἀπόστολος ὠδηγεῖτο ὑπὸ συνοδείαν εἰς Ρώμην, περὶ τὸ 60 μ.Χ., διῆλθε διὰ τῶν νοτίων παραλίων τῆς Κρήτης, παρέμεινε δέ, λόγῳ θαλασσοταραχῆς, ἡμέρας τινὰς ἐν τῇ πόλει Κ α λ ο ἰ Λ ι μ ἔ ν ε ς⁵⁾. Ἐὰν καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων δὲν ἀναφέρουν ὅτι ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τότε εἰργάσθη διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Πάντως, ἡ βραχεῖα ἐργασία αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιφέρει σοβαρὰ ἀποτελέσματα, ὁ δὲ Τίτος δὲν ἀναφέρεται συνοδεύων τὸν Παῦλον κατὰ τὸ ταξίδιον τοῦτο. Συνεπῶς ἄλλη ἦτο ἡ εὐκαιρία, καθ' ἣν ὁ Ἀπόστολος μετέβη εἰς Κρήτην. Συνήθως ἡ μετάβασίς του τοποθετεῖται εἰς τὴν τετάρτην ἱεραποστολικὴν περιοδείαν, μετὰ τὴν ἀπόλυσίν του ἀπὸ τῶν πρώτων δεσμῶν, περὶ τὸ 62-63. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θάνατος τοῦ Παύλου θεωρεῖται ὡς ἐπισυμβὰς κατὰ τὸ ἔτος 64, ἡ Ἐπιστολή πρὸς Τίτον πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὴν νήσον. Τοῦτο ὅμως δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐν τῇ Ἐπιστολῇ εὐρισκόμενα στοιχεῖα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο εὐρῶς διαδεδομένος ἐν τῇ νήσῳ⁶⁾ καὶ ὀλόκληροι οἰκογένειαι εἶχον πιστεύσει⁷⁾. Τοῦτο βεβαίως ἀπῆναι πολὺν χρόνον. Καὶ εἶναι μὲν πιθανὸν ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον εἶχε γίνεαι γνωστὸν ἐν Κρήτῃ καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεως τοῦ Παύλου, ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς νήσου, οἵτινες ἦσαν παρόντες κατὰ τὴν Πεντηκοστήν⁸⁾,

⁵⁾ Πράξ. κζ', 8 ἐξ.

⁶⁾ «κατὰ πόλιν», Τίτ. α', 5.

⁷⁾ α', 11.

⁸⁾ Πράξ. β', 11.

ἀλλ' οἱ γενόμενοι Χριστιανοὶ ἔδει νὰ ἦσαν ἐλλιπῶς κατηχημένοι καὶ ἀνοργάνωτοι, διότι ἄλλως ὁ Παῦλος, μὴ συνηθίζων νὰ οἰκοδομῇ ὅπου ἄλλοι ἐθεμελίωσαν⁷, δὲν θὰ μετέβαινεν ἐκεῖ. Οὕτω φαίνεται πιθανωτέρα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Παῦλος ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον ἐνωρίτερον⁸. Ἐκ τῆς Ἐφέσου, ἣν ὁ Ἀπόστολος εἶχε καταστήσει ἱεραποστολικὸν κέντρον ἐπὶ ἔτη, συχνάκις ἐπεσκέπτετο ἄλλας περιοχάς. Κατὰ τὸ ὄβ ἀπέστειλε τὸν Τίτον εἰς Κόρινθον, αὐτὸς δὲ μετέβη εἰς Κρήτην πιθανῶς, ἔνθα συνήνησεν αὐτὸν ὁ Τίτος μετὰ τὸ πέρας τῆς εἰς Κόρινθον ἀποστολῆς. Ὁ Παῦλος, κηρύξας ἐπὶ τινὰς μῆνας, ἀνεχώρησεν, ἄρῃσεν ὅμως τὸν Τίτον πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ κηρύγματος.

Εἰς τὴν Ἐπιστολὴν ἐλάχισται πληροφορίαι δίδονται περὶ τοῦ Τίτου, ἀλλ' οὔτε ἄλλοθεν γνωρίζομεν πολλὰ περὶ αὐτοῦ. Αἱ πράξεις δὲν μνημονεύουν αὐτόν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ὑπὸ τινων ἐκ τῆς πιθανότητος ὅτι ἦτο συγγενῆς ἢ ἀδελφὸς τοῦ Λουκᾶ, συγγραφέως τῶν Πράξεων⁹. Κατήγετο ἐξ οἰκογενείας Ἑθνικῶν, ἐγένετο δὲ χριστιανὸς κατὰ τὴν πρώτην ἀποστολικὴν ὁδοιπορίαν τοῦ Παύλου ἐν Ἰκονίῳ¹⁰. Κατὰ πρῶτον μνημονεύεται ὡς συνοδὸς τοῦ Παύλου κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτοῦ ἐξ Ἀντιοχείας εἰς Ἱερουσόλυμα¹¹. Ἐκτοτε ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παύλου διὰ σοβαρὰς ἀποστολὰς εἰς Κόρινθον, πρὸς συλλογὴν ἐράνων¹² καὶ πρὸς τακτοποίησιν τῆς πειθαρχίας ἐν τῇ Χριστιανικῇ Κοινότητι Κορίνθου¹³, εἰς Κρήτην, εἰς Δαλματίαν. Ἦτο ἰκανώτατος συνεργάτης τοῦ Παύλου¹⁴, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε τὸ αὐτὸ πνεῦμα¹⁵ καὶ ὑπὸ τοῦ ὁποίου καλεῖται «ἀδελφός»¹⁶.

Ἡ εἰς Κρήτην ἀποστολὴ τοῦ Τίτου ἦτο προσωρινή, ἀλλ' οὗτος παρέμεινε, συμφώνως πρὸς τὴν χρονολογίαν ἣν ἠκολουθήσαμεν, τοῦλάχιστον 6 ἢ 7 ἔτη. Ὁ Παῦλος, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν αὐτοῦ ἐκ τῶν πρώτων δεσμῶν, ἔγραψε τὴν παροῦσαν ἐπιστολὴν, καθ' ὃν χρόνον εὗρίσκετο εἰς περιοδείαν¹⁷. Πιθανῶς διέβαινε τὴν Μακεδονίαν, ἐφ'

⁷) Ρωμ. ιε', 20.

⁸) Βλ. R. Falconer, *The Pastoral Letters*, Oxford 1937, σ. 25.

⁹) Βλ. Ramsay, *St. Paul the Traveler and the Roman Citizen*, σ. 284. Souter, ἐν «*Expositor Times*», March 1917.

¹⁰) Βλ. Πράξεις Παύλου καὶ Θεόκλητος, κ. 2.

¹¹) Γαλ. κεφ. β'.

¹²) Β' Κορ. η', 6-10.

¹³) Β' Κορ. η', 16.

¹⁴) Β' Κορ. η', 23.

¹⁵) Β' Κορ. ιβ', 18.

¹⁶) Β' Κορ. β', 13.

¹⁷) «οἱ μετ' ἐμοῦ πάντες», Τίτ. γ' 5.

ὅσον ἐσκέπτετο νὰ παραχειμάση εἰς Νικόπολιν, ἔνθα προσεκάλει καὶ τὸν Γίτον¹⁸. Ὑπεδείχθη ὅτι ὁ Τίτος εἶχε προηγουμένως ζητήσῃ δι' ἐπιστολῆς του ὁδηγίαν περὶ τοῦ ἔργου του, ἡ δὲ παροῦσα Ἐπιστολὴ εἶναι ἀπάντησις τοῦ Παύλου¹⁹. Ἐκ Νικοπόλεως ὁ Τίτος ἐστάλη εἰς Δαλματίαν²⁰, πέραν δὲ τούτου δὲν ὑπάρχουν ἀκριβεῖς ἱστορικαὶ πληροφορίαι. Ὁ Εὐσέβιος²¹ ὀνομάζει αὐτὸν Ἐπίσκοπον Κρήτης καὶ ἴσως ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἐπέστρεψεν ἐκ Δαλματίας καὶ παρέμεινε μονίμως ἐν τῇ νήσῳ²².

Τὴν θέσιν τοῦ Τίτου κατέλαβεν ἐν Κρήτῃ ὁ Ἀρτεμῆς²³ ἢ ὁ Τυχικός²⁴.

Γ'.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὄργάνωσις ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἐπιστολῇ ἔχει ἴδιον χαρακτῆρα. Συνήθως οἱ Ἐπίσκοποι εἶχον τὴν ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἐποπτείαν ἐπὶ μιᾷ πόλεως, βραδύτερον δέ, ὅταν ἡ νέα θρησκεία διεδίδετο καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον, ἡ ἐξουσία των ἐπεξετείνετο καὶ ἐκεῖ. Παραδείγματα περὶ τῆς ἐξουσίας Ἐπισκόπου μιᾷ πόλεως ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν Κοινοτήτων ἄλλων πόλεων δὲν ἔχομεν τόσον ἐνωρίς, πλὴν τὸ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Αἴγυπτος ὁλόκληρος ἀπετέλει μίαν μόνον διοικητικὴν περιφέρειαν καὶ μία μόνον πόλις αὐτῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια, εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ὡς «πόλις». Συνεπῶς ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ χώρᾳ ὑπῆρχεν εἰς μόνον ἐπίσκοπος, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὑφ' ὃν ὑπήγοντο οἱ Χριστιανοὶ ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων. Περὶ τὸ 200 ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Δημήτριος ἐγκαθίδρυσεν ἄλλους τρεῖς ἐπισκόπους ἐν Αἰγύπτῳ.

Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη καὶ ἐν Κρήτῃ, ἥτις γειννιάζει καὶ ἀνέκαθεν εἶχε συχνὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Τίτος, ἐγκατασταθεὶς ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Κρήτης Γορτύνη, εἶχε τὴν ἐποπτείαν ἐφ' ὅλων τῶν Χριστιανικῶν Κοινοτήτων τῆς νήσου: «*Τούτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα . . . καταστήσης κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους*»²⁵. Βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ Τίτος ὡς ἔχων εὐρύτεραν ἐξου-

¹⁸) Τίτ. γ', 12.

¹⁹) Βλ. Ζ a h n, ἔργ. μν., I, 430.

²⁰) Β' Τιμ. δ', 10.

²¹) Ἐκκλ. Ἱστορία, III, 4.

²²) Ἡ μνήμη αὐτοῦ ἑορτάζεται ἐν μὲν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐκκλησίαις κατὰ τὴν 25 Αὐγούστου, ἐν δὲ τῇ Δυτικῇ κατὰ τὴν 4 Ἰανουαρίου.

²³) Οὐδὲν εἶναι γνωστὸν περὶ αὐτοῦ ἄλλοθεν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

²⁴) Βλ. εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ καὶ ἐν Ἐφεσ. στ', 21, Κολ. δ' 7.

²⁵) Τίτ. α', 5.

σίαν τῆς τοῦ Ἐπισκόπου, ὡς προσωπικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ Παύλου, ἀλλ' ἐν τῇ Ἐπιστολῇ δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἔργων του ἢ ἐγκαθίδρουσις ἐπισκόπων. Μόνον πρεσβυτέρους ἐγκαθιστᾷ εἰς τὰς πόλεις, ἔχει δηλαδὴ ἐξουσίαν ἐπισκόπου, δικαίως δὲ ὁ Εὐσέβιος ὡς τοιοῦτον ἐξέλαβεν αὐτόν. Ἡ προσωρινὴ κατ' ἀρχὰς παραμονὴ του ἐν Κρήτῃ συνεχίσθη ἐπὶ πολὺ, ἴσως δὲ ἔγινε μόνιμος μετὰ τὴν ἐκ Δαλματίας ἐπιστροφήν.

Ἐν Κρήτῃ, λοιπόν, συναντῶμεν μίαν μόνον Ἐπισκοπὴν, τὴν τῆς Γορτύνης, βραδύτερον δὲ προσετέθη καὶ ἡ τῆς Κνωσοῦ²⁶.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἐταράχθη πολὺ ἐνωρὶς ὑπὸ αἵρέσεων²⁷. Ὁ ὅρος «αἰρετικὸς» δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὴν τεχνικὴν σημασίαν, καθ' ἣν ὑποδηλοῖ τὸν ἀσπαζόμενον διδασκαλίαν ἀντικειμένην εἰς τὸ Θεολογικὸν σύστημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (αἵρεσις, αἱρετικὸς) σημαίνει τὸν ὁπαδὸν ἢ συνήθως τὸν ἀρχηγὸν ὁμάδος διασπώσης τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὸν σχισματικόν²⁸.

Οἱ αἱρετικοὶ τῆς Κρήτης ἦσαν Ἰουδαῖοι²⁹, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἐὰν ἐπέμενον εἰς τὴν περιτομήν, ὡς οἱ φαρισαῖοι Ἰουδαιοχριστιανοὶ τῆς Γαλατίας, ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, ἦσαν τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων μετὰ τῶν «αἱρετικῶν» τῶν Κολοσσῶν, τηροῦντες τὰς νομιμίας, διακρίνοντες τροφὰς κλπ.³⁰ φαίνεται δὲ ὅτι αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ εὔρον πολὺ ἔδαφος ἐν Κρήτῃ³¹.

Δ'.

Ἡ διαρροῦθμισις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὁργανώσεως ἐν Κρήτῃ συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς νήσου ἐκ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς. Ἐκ τῶν πολλῶν πόλεων τῆς νήσου³² σπουδαῖαι ἦσαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν αἱ Κνωσός, Γορτύνη, Κυδωνία καὶ Λύκτος. Οἱ κάτοικοι τῶν πλείστων ἔξ αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Κνωσοῦ, ἀντέστησαν ἐρωμένως κατὰ τῶν Ῥωμαίων, ὅτε οὗτοι, ἀπὸ τοῦ 69 π.χ., εἰσέβαλον εἰς τὴν νῆσον³³. Ἀντιθέτως ἡ Γορτύνη ἐτήρησε

²⁶) Ὁ Κορίνθου Διονύσιος ἔγραψεν ἐπιστολάς πρὸς τοὺς δύο Ἐπισκόπους Κρήτης, κατὰ τὸ 170: Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 23, V, 7.

²⁷) Τίτ. α', 10, α', 14, γ', 9-10.

²⁸) Ὡς ἐν Κορ. α', 10, 11, ια', 19.

²⁹) «οἱ ἐκ τῆς περιτομῆς», α', 10, «Ἰουδαίκοις μύθοις», α', 14, «γενεαλογίας... μάχας νομικὰς», γ', 9.

³⁰) Βλ. H o r t, Judaistic Christianity, σ. 116 κ.εξ.

³¹) «οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσι», α' 11.

³²) Ἦδη ὁ Ὁ μ η ρ ος καλεῖ τὴν Κρήτην «ἐκατόμπολιν», Ἰλ. Β, 649.

³³) Κατὰ τὸ 69 π.Χ. εἰσέβαλεν εἰς τὴν νῆσον ὁ Πραιτώρ Ἀντώνιος, ἀπο-

μᾶλλον φιλικὴν στάσιν πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἴσως ἕξ ἐπιρροῆς καὶ τῶν πολυαριθμῶν ἐν αὐτῇ Ἰουδαίων, διὰ τοῦτο δὲ οἱ Ῥωμαῖοι τὴν μὲν Κνωσὸν κατέστρεψαν, ἐγκαταστήσαντες ἐν αὐτῇ ἀποικίαν Ῥωμαϊκὴν⁸⁴, τὴν δὲ Γορτύνην ἐξύψωσαν εἰς πρωτεύουσαν τῆς νήσου⁸⁵. Ἦδη ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτῃ κεντρικὴ διοίκησις, πρώτην δὲ φερόμενον τὴν ἐμφανίζεται τὸ ἀξίωμα τῶν «Κρηταρχῶν»⁸⁶. Τὸ Κ ο ι ν ὸ ν τ ὴ ν Κ ρ η τ ῶ ν συνεδριάζει ἔκτοτε ἐν Γορτύνη, ὡς δεικνύουσι σωζόμενα νομίσματα⁸⁷. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ πόλις αὕτη ἐπεσκίασεν ὅλας τὰς ἄλλας, αἱ ὅποια περιέπεσαν εἰς παρακμὴν. Αὐτὸς ἦτο ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ὁ Ἐπίσκοπος Γορτύνης εἶχε δικαιοδοσίαν ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων, ὡς εἶχε καὶ ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῆς νήσου.

Ἡ κατάστασις ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου ἦτο εἰρηνικὴ, διὰ τοῦτο δέ, κατὰ τὴν νέαν διαίρεσιν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Κράτους, ἐδόθη διοικητικῶς εἰς τὴν Γερουσίαν. Ἐκτοτε ἀπετέλει μίαν ἐπαρχίαν μετὰ τῆς Κυρηναϊκῆς. Ἡ ἡσυχία ὅμως εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἁπλοῶς καὶ προσωρινῶς. Μολοντί ἡ νῆσος δὲν περιεπλάκη εἰς μεγάλους ἐξωτερικοὺς πολέμους, ἐπὶ χίλια ἔτη μετὰ τὴν Δωρικὴν κατὰκτησιν, συχνάκις ἐταράσσετο ὑπὸ ἐμφυλίων διενέξεων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν πλεῖστοι συγγραφεῖς⁸⁸. Ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἤρχισαν καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐισβολαί, αἱ δὲ πόλεις τῆς νήσου συνῆπτον πολιτικῶς ἐπαφὰς μετὰ διαφόρων ἄλλων ἑλληνικῶν Πολιτειῶν (Μακεδόνων, Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας κλπ.). Παρὰ τὴν ἐπὶ τῆς νήσου ἐπιδόθησαν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος⁸⁹, εἰς σημεῖον ὥστε ὅλοι οἱ σύγχρονοι στρατοὶ παρὰ τὴν Μεσόγειον περιελάμ-

τυχῶν, λόγῳ τῆς σκληρᾶς ἀνιστάσεως τῶν Κρητῶν ὁ σταλεῖς ὅμως κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος Κ. Μ έ τ ε λ λ ο ς ὁ Κ ρ η τ ι κ ὁ ς, καταλαβὼν τὴν νῆσον, προσήρτησε αὐτὴν εἰς τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος (βλ. Δ ί ω ν ὁ Κ ά σ σ ι ο ς, XXXVI, 1 ἐξ., L i v i u s, Epit., C.).

⁸⁴) *Colonia Julia Nobilis Cnosus*.

⁸⁵) Βλ. συντόμως ἐν Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1909, σ. 62.

⁸⁶) Βλ. M. van der M i j s b r u g g e, *The Cretan Koinon*, New York 1931, σ. 71.

⁸⁷) Βλ. J. N. S v o r o n o s, *Numismatique de la Crète ancienne*, Bacon 1890, I, σ. 349, 351.

⁸⁸) Βλ. Π ο λ υ β ῖ ο υ, VI, 46 : *στάσεις, φόνους καὶ πολέμους ἐμφυλίου ἀναστρεφόμενους*. Σ τ ρ ά β ν ο ς, Γεωγραφ., X, 478, (περὶ Κνωσοῦ καὶ Γορτύνης): *συμπράττουσαί τε γὰρ ἀλλήλαις ἅπαντας ὑπηκόους εἶχον αὐταὶ τοὺς ἄλλους, στασιάσασι τε διέστησαν τὰ κατὰ τὴν νῆσον*, Ἀ ρ ῖ σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Πολιτικά, 1212 b, κ.ά. Ἐπιγραφή τις (*Inscr. Cret. I, 13*) ἀναφέρει τοιαύτην διένεξιν ἐκ συνοριακῶν διαφορῶν πόλεων.

⁸⁹) Βλ. Ἰ ω σ ή π ο υ, Ἀρχαιολ., XIII, 4, 3, T i t. L i v. XLIV, 45.

βανον Κρήτας μισθοφόρους, ἰδίως δὲ σφενδονήτας κοὶ τοξότας. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὰς πολεμικὰς περιπετείας, ὅταν δὲ ἀνεφάνη ἡ πειρατεία τῶν Κιλικίων, ἣτις διετάραξε τὴν ἀσφάλειαν ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ παρημποδίσε μεγάλας τὰς ναυτικὰς κινήσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους, οἱ Κρήτες ὑπεβοήθησαν αὐτὴν καὶ ἡ νῆσος κατέστη κέντρον τῶν πειρατῶν⁴⁰. Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν Κρητῶν εἰς τὴν πειρατείαν συνετέλεσε κατὰ πολὺ ἡ αἰξίσις τῆς δυνάμεως τῆς Ρόδου, τῆς ὁποίας ὁ ἐμπορικὸς στόλος ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ κατὰ τὸν β' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα⁴¹. Ὁ στόλος τῶν Κρητῶν ἐμειώθη πολὺ, ἡ δὲ διατροφή τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τῆς νήσου κατέστη δύσκολος. Διέξοδος εἰς τὸ πρόβλημα ἐδόθη διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν πειρατείαν.

Τὸ μαχητικὸν πνεῦμα τῶν Κρητῶν δυσκόλως ἠνείχετο ξένους ζυγούς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, τοῦτο δὲ συνέβη καὶ κατὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν κυριαρχίαν. Ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ εὐρίσκομεν ἀπηχήσεις τῆς πρὸς τὰς περιπετείας καὶ τὰς στάσεις ροπῆς τῶν Κρητῶν. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ :

« Ὑπομίμησθε αὐτοὺς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν⁴², πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν εἰοίμους εἶναι, μηδένα βλάπτειν, ἀμάχους εἶναι, ἐπεικεῖς, πᾶσαν ἐπιδεικνυμένους πραΰτητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους »⁴³.

Τὰ πρὸς τὴν Πολιτείαν καθήκοντα τῶν μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητος τονίζονται ἐπίσης ἐν Ῥωμ. ιγ', 1 ἔξ., Α' Τιμ. β', 1 ἔξ., Α' Πέτρο. γ', 8 ἔξ. Τὸ ἀνωτέρω ὅμως χωρίον τοῦ Παύλου εἶναι χαρακτηριστικώτερον καὶ διὰ τὸ ὕφος καὶ διὰ τὰς χρησιμοποιουμένας εἰδικὰς ἐκφράσεις, ἐφαρμόζεται δὲ καλῶς εἰς τοὺς Κρήτας.

Τάσεις στασιαστικὰς φαίνεται ὅτι εἶχον καὶ οἱ δοῦλοι⁴⁴, εἰς τοὺς ὁποίους παλαιότερον οἱ Κρήτες ἀπηγόρευον τὴν χρῆσιν ὄπλων καὶ τὴν γύμνασιν⁴⁵. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τῶν παλαιῶν περιοίκων, οἵτινες ἤδη εἶχον ἐξισωθῆ κοινωνικῶς πρὸς τοὺς Δωριεῖς, ἀποκτήσαντες διὰ τοῦ ἐμπορίου περιουσίας, ἀλλὰ περὶ τῶν ἐξ αἰχμαλώτων δού-

⁴⁰) Βλ. *The Cambridge Ancient History*, VIII, σ. 145, 291, 625 ἔξ. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐπέσπευσε τὴν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων κατάληψιν τῆς νήσου.

⁴¹) Ἰδίως μετὰ τὸν πόλεμον Κρητῶν καὶ Ροδίων κατὰ τὸ 155 π.Χ.

⁴²) Ἡ πειθαρχία αὕτη πιθανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν καταβολὴν τῶν φόρων, ὡς ὁ L o c k, ἐν ἔργ. μν., ἐν στίχῳ, ὑποδεικνύει.

⁴³) γ', 1 ἔξ. Βλ. καὶ α', 10, « ἀνυπότακτοι ».

⁴⁴) β', 9.

⁴⁵) Βλ. Ἀριστοτέλους, 1264α.

λων, τοὺς ὁποίους οἱ Κοῦτες στρατιῶται ἔφερον ἀπὸ τῶν πολέμων ἢ οἱ ἔμποροι ἠγόραζον.

Ε΄.

Ἡ πρὸς Τίτον εἶναι ἡ μόνη Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ἐν ἣ οὗτος διακρίνει τέσσαρας τάξεις ἀνθρώπων κατὰ φύλον καὶ ἡλικίαν: *προσβύτας, προσβύτιδας, νεωτέρους, νέας*⁴⁶. Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὴν αὐστηριὰν διάκρισιν τῶν ἡλικιῶν ἐν ταῖς Λαοικαῖς Πολιτείαις, εἰς τὰς ὁποίας ἀνῆκον καὶ αἱ Κορητικαί. Ἐν Γορτύνη οἱ «*νέοι*» ἢ «*νεώτεροι*» ἦσαν ὠργανωμένοι εἰς τάξιν μὲ ἰδίους νόμους, φέρουσαν τὸ ὄνομα «*νεότας*»⁴⁷.

Σημασίαν ἔχουν αἱ πρὸς τὰς γυναῖκας διδόμεναι συμβουλαί, διὰ τὰς ὁποίας χορηγοῦνται ἐπίθετα μὴ ἀπαντῶντα ἀλλαγῶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, συνεπῶς δὲ ἐκλεγέντα ἐκ προθέσεως διὰ τὴν παροῦσαν περίστασιν (*φίλανδροι, φιλότεκνοι, οἰκουργοί*). Αἱ γυναῖκες ἐν τῇ ἐλληνοιστικῇ κοινωνίᾳ εἶχον πολλὴν ἐλευθερίαν. Τὸ γενικὸν ρεῦμα τῆς χειραφετήσεως ἀσφαλῶς εἰσῆλθε καὶ εἰς Κορίνθον, λόγῳ τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας τῆς νήσου μετ' ἄλλων περιοχῶν. Αἱ γυναῖκες ἐξήρχοντο τοῦ οἴκου συχνάκις, ἤρχοντο εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ ἐπεσκέπτοντο συγγενεῖς καὶ φίλας, μετὰ τῶν ὁποίων συνέπινον κατὰ κόρον. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ εἰς αὐτὰς νὰ εἶναι *σώφροτες καὶ ἱεροσχεπεῖς*, «*μηδὲ οἴνω πολλῶ δεδουλωμένοι*»⁴⁸. Παράλληλως δὲ νὰ εἶναι *οἰκουργοί*, παραμένουσαι ἐν τῷ οἴκῳ καὶ περιποιούμεναι αὐτόν.

Ἐν Κορίνθῳ ἦτο ἀνεπτυγμένος ὁ παιδικὸς ἔρωσ. Ὁ Πλάτων⁴⁹ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁰ ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἄνδρες ἀπέφευγον τὴν πρὸς τὰς γυναῖκας συνουσίαν πρὸς πρόληψιν τῆς πολυτεκνίας καὶ τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τοῦτο δὲ προεβλέπετο καὶ νομοθετικῶς. Εἶναι φυσικὸν ὅτι τὸ μέτρον τοῦτο διέθετε τὰς γυναῖκας δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἄνδρας· αἱ γυναῖκες δὲν ἦσαν φίλανδροι. Ἴσως ὑπῆρχον καὶ τάσεις ἐγκαταλείψεως τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν χάριν θρησκευτικωτέρας ζωῆς κατὰ μόνας· οὕτως ἐξηγεῖ ὁ Χρυσόστομος τὴν φράσιν «*ὑποτασσομένης τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν*»⁵¹.

⁴⁶) β', 2 ἔξ. Αἱ λέξεις *προσβύται* καὶ *προσβύτιδες* δὲν δηλοῦν πολιτικά ἢ ἐκκλ. ἀξιώματα.

⁴⁷) Βλ. M. M u t t e l s e e, Zur Verfassungsgeschichte Kretas in Zeitalter des Hellenismus, Glückstadt-Hamburg 1925, σ. 23 ἔξ.

⁴⁸) β', 4.

⁴⁹) Νόμοι, 838 E.

⁵⁰) Πολιτικά, 1272a (βλ. Β. Δ α ο ὕ ρ δ α, «Κρητικά Χρονικά», Γ', 1948, σ. 391, 407 ἔξ.).

⁵¹) β', 5.

Καὶ μεταγενεστέρως παρουσιάζονται ἴχνη κινήσεως κατὰ τοῦ γάμου ἐν Κρήτῃ, μεταξὺ Χριστιανικῶν κύκλων, τὰ ὁποῖα δι' ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς Κρητὰς Ἐπισκόπους κατεπολέμησε Διογύσιος ὁ Κορινθιοῦς⁵². Ὁ Παῦλος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰς τάσεις ταύτας καὶ συνιστᾷ εἰς τὰς γυναῖκας τῆς Κρήτης νὰ εἶναι φίλανδροι καὶ φιλότεκνοι⁵³.

ΣΤ'.

Ἡ Ἐπιστολὴ δίδει περισσότερα στοιχεῖα περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ὡς βάσις τῆς γνώμης αὐτοῦ τίθεται ὁ στίχος τοῦ Ἐπιμενίδου :

*Κρητες ἀεὶ ψεύσται, θηρία κακά, γαστέρες ἀογαί*⁵⁴.

Ἐκ τῶν διδομένων ὅμως συμβουλῶν δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν καὶ ἄλλας ἐκφράσεις ὡς ἀναφερομένας εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν :

«*Μὴ αὐθάδη, μὴ ὄργιλον, μὴ πάροιον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ*»⁵⁵, «*ἀνυπότακτοι, ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται*»⁵⁶, «*ἀπειθεῖς... δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόρῳ διάγοντες, στυγητοί, μισοῦντες ἀλλήλους*»⁵⁷.

Οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι συμφωνοῦν καὶ πρὸς τὰς ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφορίας. Βλ. ἰδίως Πολύβιον, «ὁ περὶ τὴν αἰσχροκερδειαν καὶ πλεονεξίαν τρόπος οὕτως ἐπιχωριάζει ὥστε παρὰ μόνοις Κρηταῖσιν τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων μὴδὲν αἰσχρὸν ὄν νομίζεσθαι κέρδος»⁵⁸, «καὶ μὴν οὔτε κατ' ἰδίαν ἦθη δολιώτερα τῶν Κρηταίων εὔροισις ἄν, πλὴν τελεείως ὀλίγων, οὔτε κατὰ κοινὸν ἐπιβολὰς ἀνωτέρας»⁵⁹, Πλούταρχον, «*τοῖς χρήμασιν ὅπως κηρίοις μέλισσαι προσλιπαροῦντες*»⁶⁰. Tit. Livius, «*Cretenses spem pecuniae secuti*»⁶¹.

⁵²) Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. 4, 23, 5, 7. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 144, σημ. Τοιοῦται τάσεις εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ (Κλήμης Ἀλέξ. Στρωμ., 3, 9, 64). Ἡ φράσις «*μῆσ γυναικὸς ἀνήρ*» σημαίνει πιθανὸν οὖν ὁ πρεσβύτερος δὲν πρέπει νὰ ἔχη νυμφευθῆ δις.

⁵³) Αἱ λέξεις, ἐκ τῶν σπανίως χρησιμοποιουμένων, ἀπαντοῦν καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Περγάμου, τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ., (A. Deissman, *Biblische Studien*, 6, 255): «*τῇ γλυκυτότῃ γυναικί, φιλάνδρῳ καὶ φιλοτέκνῳ, συμβιωσάσῃ ἔτη λ'*».

⁵⁴) Βλ. καὶ Ἡσιόδου, Θεογονία, 26 ἔξ.

«*ποιμένες ἀγραυλοὶ, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον, ἴθμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*».

⁵⁵) α', 7.

⁵⁶) α', 10.

⁵⁷) γ', 3.

⁵⁸) VI, 46.

⁵⁹) VI, 47, βλ. καὶ VIII, 21, VIII, 18 κλπ.

⁶⁰) Αἰμίλιος 23.

Ἡ περὶ τῶν Κρητῶν γνώμη τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὴν σημασίαν ἣν προσέλαβε τὸ ρῆμα *κηριζέειν* (= ψεύδεσθαι, ἀπατᾶν)⁶².

Ἄνταπεκρίνετο ὅμως ἡ κρίσις αὕτη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸν ἀληθῆ χαρακτήρα τῶν Κρητῶν; Οἱ ἀνωτέρω ἀναφερόμενοι συγγραφεῖς δὲν εἶχον μελετήσει τὰ κρητικά ἤθη ἐπιτοπίως, εἰς τὰς κρίσεις δὲ αὐτῶν ἢ δεικνύουν ἐπιρροὴν τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων τῆς ἐποχῆς⁶³ ἢ ἐκφράζουν τὴν κοινὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες πάλιν δὲν ἐγνώρισαν τοὺς Κρητας εἰς τὰς καλυτέρας αὐτῶν ἐκδηλώσεις. Ὡς ἐλέχθη ἤδη, πολυάριθμοι Κρητες ὑπηρέτουν ὡς μισθοφόροι τῶν ξένων στρατῶν. Τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα, ὅταν ἀκολουθῆται διὰ καθαρῶς κερδοσκοπικοὺς λόγους, ἀναμφιβόλως ἀλλοιώνει τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς μισθοφόρους τούτους ἐγνώριζον κυρίως οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἐκ τῆς ἀγάπης δὲ αὐτῶν πρὸς πλουτισμὸν παρήχθη ἡ ἐντύπωσις περὶ ψευδολογίας καὶ αἰσχροκερδείας ὄλων τῶν Κρητῶν, τῶν ὁποίων γνήσιοι ἐκπρόσωποι ἐθεωρήθησαν οἱ μισθοφόροι.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν μισθοφόρων ἐπὶ τῶν λοιπῶν κατοίκων τῆς νήσου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ πλήρως τὸν αὐστηρὸν Δωρικὸν χαρακτήρα τῶν Κρητῶν. Ὅτι ὅμως ἐγένετο ἀλλοίωσις τις, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Τοῦτο συνέβη εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Συντελεσται τῆς ἀλλοιώσεως ταύτης, πλὴν ἄλλων, ἦσαν καὶ οἱ πολλοὶ φυγάδες καὶ ἵπποτοι, οἵτινες εὕρισκον καταφύγιον εἰς τὴν νῆσον λόγῳ τῆς ἀπομονώσεως αὐτῆς⁶⁴.

Ἡ εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσις τῶν Κρητῶν ἐνίσχυσε τὴν περὶ αἰσχροκερδείας ἀντίληψιν. Τὸ ἐμπόριον ὑπεβηθεῖτο ὑπὸ τῆς πατροπαράδοτου ἀγάπης αὐτῶν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τῆς τακτικῆς ἐπικοινωνίας, ἣν εἶχεν ἡ νῆσος μετ' ἄλλων ἐπαρχιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία διηκούλυε καὶ τὴν μετανάστευσιν τῶν Κρητῶν καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἀλλ' ἰδίως εἰς Αἴγυπτον, ἐνθα ἔζων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν πολλοὶ Κρητες πάροικοι, ἀποτελοῦντες τὰ «*πολιτεύματα*» Κρητῶν⁶⁵. Ἰδέαν περὶ τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης λαμβάνομεν καὶ ἐκ τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς: Ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήμα-

⁶¹) XLIV, 45.

⁶²) Λεξικὸν Ἡ σ υ χ ί ο υ.

⁶³) Ὁ Πολύβιος, π.χ., προσερχόμενος ἐκ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, ἦτο πολιτικῶς τεταγμένος κατὰ τῶν Κρητῶν, οἵτινες εἶχον ἐπαφὴν πρὸς τὴν Αἰτωκὴν Συμπολιτείαν, καὶ ὑπὲρ τῶν Ροδίων.

⁶⁴) T a c e t u s, Ann., IV, 21.

⁶⁵) Βλ. Pap. Tebt., 32, 9, 17.

τος ὁ Ἄρτεμας ἢ ὁ Τυχιὸς πρόκειται νὰ σταλῇ εἰς τὴν νῆσον, ὁ Ζηνᾶς⁶⁶ καὶ ὁ Ἀπολλῶς⁶⁷ θὰ διέλθουν ἐκεῖθεν, ὁ δὲ Τίτος προσκαλεῖται νὰ ἔλθῃ εἰς Νικόπολιν, ἕως μὲσω Ζακύνθου.

Τέλος ἡ γνώμη αὕτη ἐνισχύθη καὶ ὑπὸ τῆς συμμετοχῆς Κρητῶν τινῶν εἰς τὴν πειρατείαν.

Ὁ Παῦλος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐν τῷ στίχῳ τοῦ Ἐπιμενίδου λεγομένων: «*ἡ μαρτυρία αὕτη ἐστὶν ἀληθής*»⁶⁸. Εἶχε σχηματίσει ὁ Ἀπόστολος τὴν κρίσιν ταύτην ἐπιτοπίως; Ἐλέχθη ὅτι ἡ ἐν Κρήτῃ παραμονὴ αὐτοῦ ἦτο σύντομος, ἡ δὲ μόρφωσις ἀκριβοῦς γνώμης περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων ἦτο δύσκολος. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Παῦλος ἐγνώρισε Κρήτας μισθοφόρους, κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας συλλήψεις αὐτοῦ, καὶ ἐμπόρους, ἢ συμπεριφορὰ τῶν ὁμοίων ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ ἐκφρασθῇ οὕτως. Πάντως, ὁ ἠθικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἐπιστολῆς ἐπέτρεπεν εἰς τὸν Ἀπόστολον νὰ χρησιμοποιήσῃ τοιοῦτον τόνον· ἔργον αὐτοῦ ἦτο νὰ φέρῃ εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν τοὺς ἠθικῶς παραπαιόντας.

Δίδεται πολλὴ σημασία εἰς τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ στίχου. Πολλοὶ ἐρευνηταὶ θεωροῦν αὐτὸν ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ. Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης φρονεῖ ὅτι ὁ στίχος δὲν θὰ εἶχεν ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν ἀκόμη καὶ ἂν ἀνῆκεν εἰς τὸν Κρητὰ Ἐπιμενίδην. Ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τετραστίχου ἐκ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων ἐν Πράξ. ιζ' 28, Τίτ. α', 12 καὶ ἐν τῷ Ὑπομνήματι τοῦ I s h o' d a d⁶⁹, καθίσταται προφανὲς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἐσκόπευε νὰ καυτηριάσῃ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν συγκεκριμένην αὐτῶν προᾶξιν, καθ' ἣν ἀνεκίρουν τὸν Δία ἄνθρωπον καὶ ἐδείκνυον τὸν τάφον αὐτοῦ. Ἡ θεότης τῶν Αἰγαίων κατοίκων τῆς νήσου (Ρέα,

⁶⁶) Ὑπό τινων θεωρεῖται ὡς Ἰουδαῖος νομοδιδάσκαλος, πιθανώτερον ὅμως πρόκειται περὶ Ρωμαίου νομικοῦ.

⁶⁷) Ἰουδαῖος λόγιος ἐξ Ἀλεξανδρείας, κηρύξας ἐν Ἐφέσῳ, Κορίνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ· βλ. Πράξ. ιη', 24 ἐξ., Α' Κορ. α', 2, γ', 22.

⁶⁸) α', 13.

⁶⁹) Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ τετραστίχου ὑπὸ τοῦ R. H a r r i s (ἐν G i b s o n, I s h o' d a d, H o v a e S e m i t i c a e, X, C. X I I I), ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τύμβον διεκτίησαντο σέθεν, κύδιστε, μέγιστε,
Κρήτες αἰεὶ ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀγαί.
Ἄλλὰ σὺ γ' οὐ θάνεις, ἐσσηκας γὰρ ζωὸς αἰεὶ
ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα ἡδὲ καὶ ἔομεν.*

Βλ. καὶ Π. Χρήστου, Ὁ Ἄπ. Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου, «Κρητικά Χρονικά», Α' 1949, σ. 119 ἐξ.

μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Δ ι ο ς) ἦτο ἔκφρασις τοῦ πνεύματος τῆς φύσεως, ὅπως δὲ ἡ φύσις φθίνει καὶ ἀναγεννᾶται, οὕτω καὶ ἡ θεότης ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται. Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ Θεοῦ διεσώθη ἐν Κρήτῃ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ παρὸν ὅμως τετράστιχον παρουσιάζει ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης περὶ Θεοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ περὶ τοῦ Διός, δυνάμεθα δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ νέα ἀντίληψις εἶχε τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸν βαθὺν θρησκευτικὸν ἀναμορφωτὴν Ἐπιμενίδην.

Ἐπομένως ὁ στίχος οὗτος δὲν εἶναι προῖον τῆς περὶ τοῦ κρητικοῦ χαρακτήρος γνώμης τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἀλλ' αἰτία διαμορφώσασα ἐν μέρει τὴν γνώμην ταύτην⁷⁰.

Περὶ σφόδρα ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ τῆς Ἐπιστολῆς, ὡς οἱ περὶ τοῦ φιλεριστικοῦ καὶ ὀργίλου πνεύματος τῶν Κρητῶν καὶ τῆς πρὸς τὴν οἰνοποισίαν⁷¹ κλίσεως αὐτῶν.

Ἡ φράσις «καλῶν ἔργων προϊστασθαι»⁷² ὑποδεικνύει τὴν ἀπασχόλησιν εἰς τίμια ἐπαγγέλματα καὶ ὑπαινίσσεται τὰς ἀπασχολήσεις τῶν πειρατῶν καὶ τῶν ἀισχροκερδῶν ἐμπόρων.

Ζ'.

Ἡ Ἐπιστολὴ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξίν ἰσχυρᾶς Ἰουδαϊκῆς μειονότητος ἐν Κρήτῃ⁷³. Ὁ Τάκιος⁷⁴ λέγει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι κατήγοντο ἐκ Κρήτης, λαβόντες τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐκ τοῦ ὄρους Ἰδη. Ἡ γνώμη αὕτη βεβαίως προέρχεται ἐκ συγχύσεως τῶν Φιλιστῶν-Κεφθορείμ, οἵτινες πιθανώτατα ἦσαν ἐκ τῶν Προελλήνων κατοίκων τῆς νήσου, πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἰουδαῖοι ἐγκατεστάθησαν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. Ὄταν Πτολεμαῖος ὁ Σωτὴρ κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ 320, ἐξηνάγκασε πολλοὺς Ἰουδαίους εἰς μετανάστευσιν, μέρος δὲ αὐτῶν ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτῃ. Ἐν Γορτύνη ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ Ἰουδαϊκὴ παροικία⁷⁵, πρὸς προστάσιαν τῆς ὁποίας Σίμων ὁ Μακκαβαῖος ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἐπιτυχῶν ὑπόσχεσιν αὐτῶν⁷⁶.

⁷⁰) Βλ. παράλληλον ἐπιρροὴν τοῦ στίχου τοῦ Βιργιλίου

Timco Danaos et dona ferentes.

⁷¹) Ὁ Κρητικὸς οἶνος ἦτο περίφημος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα· βλ. J u n e - n a l i s, Sat. 14, 270. Ὡς ἐλέχθη ἤδη καὶ αἱ γυναῖκες ἐπέδιδοντο εἰς ὑπερβολικὴν οἰνοποισίαν.

⁷²) γ', 14

⁷³) α', 10, 14, γ', 9.

⁷⁴) Hist. V, 2.

⁷⁵) Βλ. Α' Μακκ. ιε', 23, ι', 62, Φίλωνος, Πρεσβεία πρὸς Γάϊον, 36.

⁷⁶) Α' Μακκ. ιε', 23.

Βραδύτερον ὁ Ψευδαλέξανδρος, ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶναι υἱὸς Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, κατὰ μετάβασίν του εἰς Ρώμην, διῆλθεν ἐκ Κρήτης καὶ ἐπεβλήθη ἐπὶ τῶν ἐκεῖ πολυαρίθμων Ἰουδαίων, παρὰ τῶν ὁποίων ἀπέσπασε μεγάλα χρηματικά ποσά⁷⁷. Ἰουδαῖοι τῆς Κρήτης ἀναφέρονται ὡς παρόντες κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς⁷⁸.

Πόσον δυναμικὴ ἦτο ἡ ἐν Κρήτῃ Ἰουδαϊκὴ κοινότης δεικνύει διήγησις τις παρὰ τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ἱστορικῷ Σωκράτει⁷⁹, φαίνεται ὅμως σαφῶς καὶ ἐκ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Τίτον. Οἱ Ἰουδαῖοι εἶχον κατορθώσει νὰ συνταράξουν τὴν χριστιανικὴν κοινότητα καὶ εἶχον ἐπιρραΐσει καὶ διαιρέσει πολλὰς οἰκογενεῖας⁸⁰.

Η'.

Ἐλαχίστους μόνον ὑπαινιγμούς εὐρίσκομεν περὶ θεωρητικῶν ἐνασχολήσεων τῶν Κρητῶν. Αἱ συζητήσεις περὶ διακρίσεως τροφῶν εἰς καθαρὰς καὶ ἀκαθάρτους ἀναφέρονται ἀσφαλῶς εἰς τοὺς Ἰουδαίους τῆς νήσου⁸¹. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει πιθανῶς καὶ διὰ τὸ λεγόμενον περὶ γενεαλογίῶν⁸². Οἱ Ἰουδαῖοι ἱκανοποιοῦν τὴν ἐθνικὴν τῶν ὑπερηφάνειαν τονίζοντες τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν τοῦ ἔθνους τῶν καὶ καταρτίζοντες γενεαλογίας⁸³.

Περὶ ὑπάρξεως σταϊκῶν τάσεων ἐν Κρήτῃ δυνάμεθα πιθανῶς νὰ ὑποθέσωμεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Παύλου χρήσεως λέξεων σπανιώτατα ἀπαντωσῶν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, ὡς εὐσέβεια, εὐσεβεῖς, ἐπιείκεια, σάφρων, σωφροσύνη, φιλάνθρωπία, ἀγαθός, συνείδησις. Ὁ Παῦλος δίδει χριστιανικὴν ἔννοιαν εἰς τοὺς στωϊκοὺς τούτους ὄρους.

ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

⁷⁷) Ἰωσήπου, Ἀρχαιολογία, XVII, 12. 1, Περὶ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου, II, 7. 1.

⁷⁸) Πράξ. β', 11.

⁷⁹) VII, 38.

⁸⁰) α', 11.

⁸¹) α', 15.

⁸²) γ', 9.

⁸³) Πρβλ. Φίλωνος, Περὶ βίου Μωσέως, II, 8, Ματθ. α', 1 ἔξ. Λουκ. γ', 23 ἔξ. Βλ. Hort, ἔργ. μν., σ. 135. Καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ ἐχρησιμοποιοῦν γενεαλογίας, κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῆς ἱστορίας τῶν ἀποικιῶν ἰδίως (βλ. Πόλυβιος, Ἱστορία, IX, 1. 4).

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΥΠΟΔΟΣ
ΕΠΙ ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ *

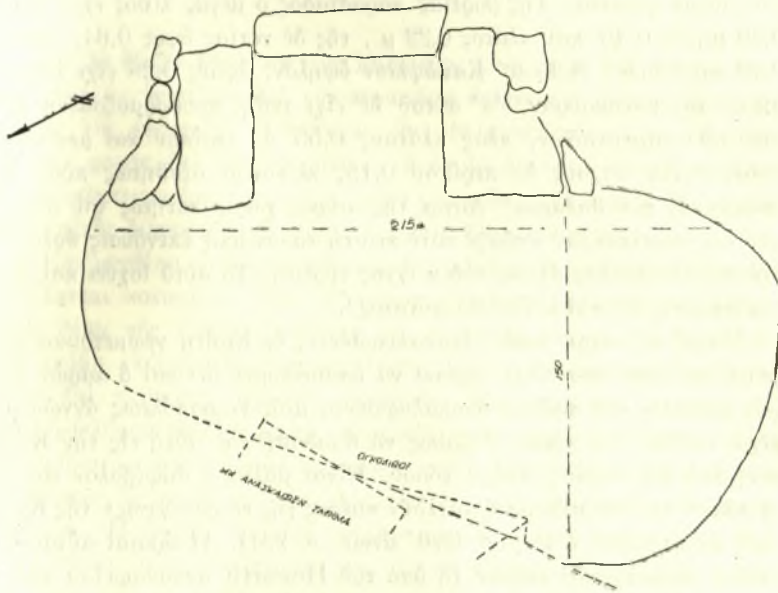
Ἐφορμὴν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην παρέσχεν ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ γεωμετρικῶν ὀστράκων, τὰ ὅποια ἀπέδωσε λαξευτὸς θαλαμοῦς τάφος, ἀνασκαφεὶς ὑπ' ἐμοῦ τὸν παρελθόντα χειμῶνα. Ὁ τάφος κεῖται εἰς τὰ σύνορα ἀμπέλου καὶ ἀγροῦ, εἰς ἀπόστασιν χιλίων περίπου μέτρων πρὸς δυσμὰς τῆς λεωφόρου, ἡ ὁποία ἄγει ἀπὸ Ἡρακλείου εἰς Κνωσόν, πλησίον τοῦ κτήματος Νικολετιάκη ἔναντι τοῦ προαστείου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου. Ἐνδείξεις ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀπετέλουν εἰς μέγας πελεκητὸς ὀγκόλιθος, μήκους καὶ πλάτους 0,61 καὶ ὕψους 0,40 μ., κείμενος ἔντὸς τῆς ἀμπέλου, ἡ παρουσία ἀφθόνων ὀστράκων εἰς τὴν περιοχὴν, ὡς καὶ ἀρχαῖος ἀναλημματικὸς τοῖχος βαίνων ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τοῦ ὀγκόλιθου τούτου.

Ἡ ἔρευνα ἀρχαιολογικῆ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸν ὀγκόλιθον τμήματος τῆς ἀμπέλου κατέδειξεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ θαλάμου τάφου συληθέντος, διότι τὸ ἐξαγόμενον χῶμα ἦτο πλήρες ὀστράκων. Φαίνεται ὅτι ὁ θάλαμος ἐσυλήθη ἐκ τῶν ἄνω, ἀφοῦ ἡ πλᾶξ ἡ κλειούσα τὴν εἴσοδον εὐρέθη εἰς τὴν θέσιν της, πιθανῶς δὲ ἡ ὀροφή εἶχε καταρρεύσει ἤδη ὅταν ἔγινεν ἡ σύλησις. Οἱ συλήσαντες τὸν τάφον, ἀφοῦ ἔσκαψαν μέχρι τοῦ δαπέδου, ἔρριψαν τὸ ἐξαχθὲν χῶμα καὶ θραύσματα τῶν ἀνευρεθέντων ἀγγείων, ὁμοῦ μετὰ νεωτέρων ἀπορριμάτων, ἔντὸς τοῦ θαλάμου πληρώσαντες οὕτω ἐκ νέου αὐτόν· ἄλλα τεμάχια κατεσπάρησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας· διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀγγείων, τὸν ὅποιον δηλοῦν τὰ ἐν τῷ τάφῳ εὐρεθέντα ποικιλώτατα ὄστρακα, ὀλίγα μόνον εἶναι πιθανὸν ὅτι δύνανται νὰ

*) Ἐὐχαριστῶ θερμῶς τὸν σεβαστόν μοι κ. Νικόλαον Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ἐπέστησε τὴν προσοχὴν μου ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς ἐμφανίσεως τοῦ θέματος τοῦ πολυπόδου ἐπὶ τῶν παρόντων εὐρημάτων καὶ ἡ μετὰ τοῦ ὁποίου συζήτησις με διεφώτισε εἰς πλείστα σημεῖα τῆς ἐργασίας μου, ὡς καὶ διότι μοὶ ἐπέτρεψε τὴν δημοσίευσιν ἀντικειμένων τινῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

Προετίμησα τὸν ὄρον «*πρωτοελληνικός*» ὡς καλύπτοντα καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴν καὶ τὴν γεωμετρικὴν καὶ τὴν ἀνατολίτιζουσαν περιόδον, καὶ διότι πιστεύω ὅτι ἀνταποκρίνεται καλύτερον εἰς τὰ πράγματα, ἀφοῦ ὁ γεωμετρικὸς χαρακτήρ τῶν κρητικῶν προϊόντων τῆς γεωμετρικῆς περιόδου εἶναι συχνὰ ἀμφισβητήσιμος. Τοὺς ὄρους *early greek* ἢ *early hellenic* χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ Payne, ὁ Doro Levi κ.ά.

ἀνασυγκροτηθῶν. Πιθανῶς τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸν δρόμον, διότι καὶ εἰς τὸ πληροῦν αὐτὸν χῶμα ἀνεῦρον ὄστρακα. Οὕτω κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου ἀνευρίσκοντο εἰς διάφορα ὕψη. Πιθανῶς ἀσύλητον παρέμεινε τὸ τμήμα ὑποκάτω δύο ὀγκολίθων ἀνευρεθέντων ἐντὸς τοῦ θαλάμου εἰς ὕψος τι ὑπὲρ τὸ δάπεδον, καὶ μετὰ τῶν ὁποίων ὁ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀπετέλει ἓν σύνολον ἐξαχθεῖς ἐκεῖθεν ὑπὸ τῶν γεωργούντων. Τὸ τμήμα τοῦτο δὲν ἀνεσκάφη. Αἱ διαστάσεις τούτων εἶναι τοῦ μὲν ὑπερκειμένου $0,50 \times 0,50 \times 0,44$ μ., τοῦ

Εἰκ. 1.—Κάτοψις τοῦ τάφου.

δὲ ὑπὸ τούτων εὑρισκομένου καὶ ὄρατοῦ μόνου κατὰ μίαν πλευρὰν $0,66 \times 0,47$ μ. Τέταρτος ὀγκολίθος ἔκειτο ἐπὶ τοῦ δαπέδου διαστάσεων $0,47 \times 0,55 \times 0,26$ μ. Πιθανῶς οἱ ὀγκολίθοι οὗτοι ἀπετέλουν, εἰς τὴν ἀρχικὴν θέσιν των πρὸ τῆς καταρρέυσεως τῆς ὄροφῆς τοῦ θαλάμου, «σῆμα» ὑψούμενον ἐπὶ τοῦ τάφου. Ἴσως παράλληλον ἔχομεν εἰς τοὺς ὀγκολίθους, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Evans (παρὰ P a y n e, Early greek vases from Knossos, B.S.A. XXIX, σ. 225) προκειμένου περὶ τῶν ἀνασκαφέντων ὑπ' αὐτοῦ δύο γεωμετρικῶν τάφων τῆς Κνωσοῦ.

Ὁ τάφος, πεταλοειδοῦς περίπου σχήματος, ἔχει μεγίστην διάμετρον κατὰ τὸ ἀνασκαφέν τμήμα 2,15 μ. Τὸ δάπεδον εὑρίσκεται εἰς βάθος 2,65 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἡ εἴσοδος, κειμένη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν εὐθεῖαν περίπου πλευρὰν τοῦ θαλάμου,

ἀποτελείται ἐκ δύο παραστάδων, ὧν ἑκατέρα σύγκειται ἐξ ἑνὸς μεγάλου ἀδρῶς πελεκητοῦ λίθου καὶ ἀριθμοῦ τινος μικρῶν ἀργῶν λίθων ἄνευ πηλοῦ, διὰ τῶν ὁποίων πληροῦται τὸ κενὸν μεταξὺ τοῦ μεγάλου λίθου καὶ τῆς ἐκ στερεοῦ κούσκουρα παρειᾶς τῆς εἰσόδου. Τὸ ὕψος τῶν παραστάδων μέχρι τῆς ὀροφῆς τοῦ θαλάμου κατὰ τὴν εἴσοδον συνεπληροῦτο δι' ἀργῶν μικρῶν λίθων, ἐκ τῶν ὁποίων δύο εὐρέθησαν κατὰ χώραν, ἐνῶ ἄλλοι παρασυρθέντες κατὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ὀροφῆς καὶ κινηθέντες ὑπὸ τῶν συλητῶν ἦσαν ἐντὸς τοῦ πληροῦντος τὸν τάφον χώματος. Τῆς βορείας παραστάδος ὁ μέγας λίθος ἔχει ὕψος 0,59 μῆκος 0,46 καὶ πλάτος 0,22 μ., τῆς δὲ νοτίας ὕψος 0,64, μῆκος 0,49 καὶ πλάτος 0,35 μ. Κατώφλιον ὑψηλόν, ὕψους 0,28 εἶχε λαξευθῆ εἰς τὸν κούσκουραν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ εἶχε τεθῆ, προσορροζομένη μεταξὺ τῶν παραστάδων, πλάξ πλάτους 0,55 μ. περίπου καὶ μεγίστου ὕψους 0,70, πάχους δὲ περίπου 0,15, κλίνουσα αἰσθητῶς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου. Λόγω τῆς μικρᾶς χωρητικότητος τοῦ θαλάμου δὲν πιστεύω ὅτι ὑπῆρξε ποτὲ κτιστὴ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις θολωτῆ τούτου, τῆς ὁποίας ἄλλως οὐδὲν ἴχνος εὐρέθη. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν δρόμον, ὁ ὁποῖος ἦτο βραχύτατος¹.

¹ Ἄφοῦ οἱ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντες ἐν Κρήτῃ γεωμετρικοὶ τάφοι εἶναι κατὰ συστάδας, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ ὁ παρῶν τάφος ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον ἀνακαλυφθέντα μιᾶς νεκροπόλεως ἀγνώστου μέχρι τοῦδε. Δὲν πρέπει βεβαίως νὰ ἀποδοθῆ καὶ αὐτὴ εἰς τὴν Κνωσόν, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀπέχει τόσον. Εἶναι μάλιστα ἀμφίβολον καὶ ἂν οἱ τάφοι τῆς Φορτέτσας ἀποτελοῦν «μέρος τῆς νεκροπόλεως» τῆς Κνωσοῦ, ὡς πιστεύει ὁ Payne (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 231), Αἱ ἀραιοὶ αὗται συστάδες γεωμετρικῶν τάφων (ἢ ὑπὸ τοῦ Hogarth ἀνασκαφεῖσα καὶ ἢ ὑπὸ τοῦ Evans καὶ τοῦ Payne, παρὰ τὴν Ζαφὲρ Παπούραν κείμεναι, ἢ τῆς Φορτέτσας, ἢ ἐναντι τῆς Ταβέρνας Λουκᾶ παρὰ τὴν Κνωσόν, ἢ τῶν τεσσάρων πρωτογεωμετρικῶν τάφων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ ἢ συστάς τάφων τοῦ κτήματος Χατζάκη εἰς Τεκέν, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ ὁ ἀνασκαφεὶς αὐτόθι ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος καὶ μὴ δημοσιευθεὶς, φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν μᾶλλον εἰς μίαν ἀραιοὶν κατὰ «κώμας» κατοί-

¹) Τὰς αὐτὰς περίπου διαστάσεις ὡς πρὸς τὴν χωρητικότητα τοῦ θαλάμου, τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου καὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἐμφανίζει ὁ ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος γεωμετρικὸς τάφος τῶν Ἁγίων Παρασκευῶν Ἡρακλείου («Ἀρχ. Ἐφημ.» 1945-47 σ. 47 κ.ἐξ.), ἐνθα ὁμως τὸ κατώφλιον ἀπετελεῖτο ἐκ λίθων. Περὶ τοῦ ἀτροφικοῦ τοῦ δρόμου βλ. αὐτόθι σ. 73 σημ. 5 καὶ σ. 74 σημ. 1. Περὶ τῆς μικρᾶς εἰσόδου καὶ τοῦ βραχέος δρόμου τῶν πρωτογεωμετρικῶν τάφων τῆς Κρήτης ἐν γένει βλ. P e n d l e b u r y, *The Archaeology of Crete*, σ. 307).

κησιν τῆς περιοχῆς. Θὰ ἦτο δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν ὅτι μία πρωτοελληνικὴ πόλις ἐν Κρήτῃ ἐξετείνετο εἰς τὴν ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν καλύπτουν αἱ ἀνωτέρω ταφαί, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑψωμένα σημεῖα τόσοσιν πρόσφορα δι' ἰδρυσιν μικρῶν συνοικισμῶν, ὡς τὰ σημερινὰ προάστεια τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τῆς Φορτέτσας καὶ τοῦ Ἀτσαλένιου, κατρώθησαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων². Ὁμοίως ἄλλωστε ἐγκαταστάσεις «κωμηδόν» βλέπομεν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀρχάδων^{2α}.

Δὲν θὰ ἤξιζεν ἴσως νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος περὶ τοῦ τάφου τούτου, εἰμὴ ὡς ἐνδείξεως διὰ τὴν περαιτέρω ἀνίχνευσιν μιᾶς νέας νεκροπόλεως τῆς περιοχῆς Ἡρακλείου, ἃν δὲν συνέπιπτε νὰ εὑρεθῇ διὰ πρότην φοράν ἐπὶ τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα ὁ τάφος οὗτος ἀπέδωσε, ἢ καταπληκτικωτέρα τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐπιβιώσεων τῆς κρητομυκηναϊκῆς διακοσμητικῆς εἰς τὴν πρωτοελληνικὴν τέχνην.

Ἐπὶ μεγάλου τμήματος καλύμματος κάλπης τεφροδόχου, ὅπερ περιγράφεται κατωτέρω, εἶναι ἐξωγραφημένον τὸ χαρακτηριστικώτερον ἴσως θέμα τῆς ὑστερας φάσεως τῆς μινωικῆς τέχνης : ὁ ὀκτάπους. Εἰς ἀκόμη πλήρης ὀκτάπους καὶ ἕτερος ἑλλιπῆς εὑρέθησαν ἐξωγραφημένοι ἐπὶ τμήματος ἀγγείου, τὸ ὁποῖον ἐκοσμεῖτο, ὡς φαίνεται, δι' ἐνὸς ὀλοκλήρου «διαζώματος» ὀκταπόδων εἰς μικρὰν κλίμακα. Ἀλλὰ τὰ εὐρήματα συνεχίσθησαν περαιτέρω : ἡ ἐκπληκτικὴ αὕτη παρατήρησις ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν μιᾶς σειρᾶς ὁμοίων παραστάσεων. Πράγματι θὰ ἦτο περιέργον ἂν εἰς τὰ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ὁμοία ποδὸς τὰ ὀστράκα μας πρωτοελληνικὰ ἀγγεῖα τῶν τάφων τῆς Κνωσοῦ, τὰ ἐκδεδομένα ὑπὸ τοῦ Payne, (ἐνθ' ἄνωτ.), καὶ εἰς ἐκεῖνα τῶν τάφων τῆς Φορτέτσας, τὰ εὑρεθέντα ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ πολέμου καὶ μὴ ἐκδοθέντα ἀκόμη, τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἀπήντα οὔτε μίαν φοράν. Ἐξ ἄλλου ἡ γνωστὴ ἰκανότης τοῦ Payne, ὁ ὁποῖος οὐδένα λόγον κάμνει περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πολύποδος εἰς τὰ ἀγγεῖά του, δυσκόλως ἐπέτρεπε νὰ σκεφθῇ τις ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶχε διαφύγει τὴν προσοχὴν του. Ἐν τούτοις ἐκ τῆς ἐπανεξετάσεως τῶν κεραμικῶν προῖ-

²) Ἡ ἀπὸ τῆς μινωικῆς ἐποχῆς κατοίκησις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἀποδεικνύεται διὰ τῆς ἐσχάτως γενομένης ἀνακαλύψεως ἐνὸς ΥΜΙβ καθέτου τάφου περιέχοντος ἐνδιαφέροντα ὄπλα ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ σημερινοῦ συνοικισμοῦ. Μία ΥΜΙΙΙ λάρναξ ἀνεκαλύφθη ἐπίσης ἐσχάτως εἰς τὴν θέσιν ἄλλου μινωικοῦ συνοικισμοῦ εἰς τὸ σημερινὸν προάστιον Μασταμπᾶ. Βεβαίως δὲν ἀνήκουν καὶ οἱ ταφαὶ αὗται εἰς τὴν Κνωσόν.

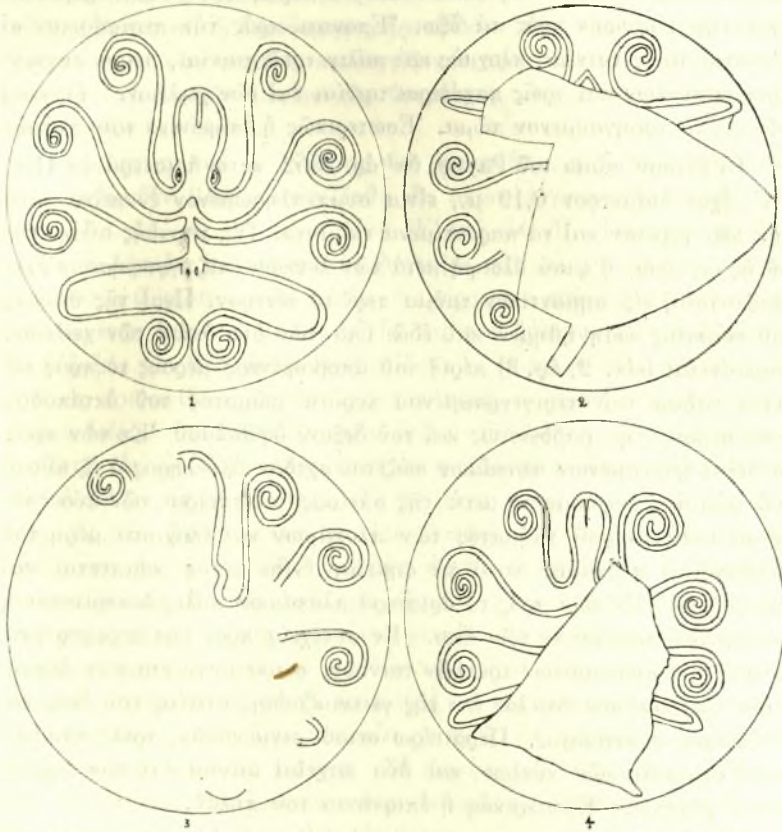
^{2α}) Doro L e v i, Annuario, X-XII, σ. 17.

όντων τούτων, τὰ ὅποια ἀπόκρινται νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου, προέκυψεν ἀνά ἓν δεῖγμα παραστάσεως τοῦ ὀκτάποδος ἐπὶ δύο πωμάτων καλπῶν προερχομένων ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Hogarth ἀνακαφέντων γεωμετρικῶν τάφων παρὰ τὴν Κνωσὸν τὸ 1900, ἔν δὲ ἐπὶ ὁμοίου καλύμματος ἐκ Φορτέτσας. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν καλυμμάτων καλπῶν, ἅτινα ἀναφέρει ἡ Μ. Hartley (B. S. A. XXXI, 1930-1, σ. 82) δύνανται νὰ ἀνευρεθοῦν παραστάσεις τοῦ ὀκτάποδος.

Πραγματευόμενος τὰ «*lids of ovoid pithoi*» ἐν σ. 246 τῆς μελέτης του ὁ Payne, λέγει, ὅτι «δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθῆ μετὰ αὐτὰ κεχωρισμένως». Παρετήρησε τὴν χρῆσιν τῆς light on dark τεχνικῆς ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ λέγει ὅτι «συνήθως ἔχουν ἀπλᾶ θέματα συγκεντρικῶν κύκλων, γλωσσῶν κλπ.». Ὡς «μίαν τῶν ἐκπληκτικωτέρων ἐπιβιώσεων ἢ ἀναβιώσεων τῆς μινωικῆς διακοσμητικῆς» ἐπὶ τῆς Κρήτης χαρακτηρίζει μόνον τὴν σειρὰν δίσκων τοῦ Πίν. XIX, 3, εἰς τὴν σ. 244. Οὐδὲν ἐπίσης λέγει ὁ F. B. Welch, ἐν B. S. A. VI, σ. 85, ἔνθα ἠσχολήθη δι' ὀλίγων μετὰ τὰ εὑρήματα τοῦ Hogarth. Ὅμοίως ἡ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ξανθουδίδου γενομένη περιγραφή τῶν πωμάτων ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου οὐδὲν περὶ ὀκταπόδων ἀναφέρει. Τὸ ὅτι τὸ σημαντικὸν τοῦτο θέμα διέλαθε τὴν προσοχὴν δύναται πιθανῶς ν' ἀποδοθῆ εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅτι — καὶ τοῦτο εἶναι διδακτικόν — τὸ θέμα ἦτο τελείως ἄηθες προκειμένου περὶ κεραμεικῆς, διὰ τὴν ὁποίαν πάντες ἔχομεν σχεδὸν ἀ priori μορφώσει τὴν γνώμην, ὅτι εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι γεωμετρικὴ ἢ ἀνατολίζουσα καὶ οὐδὲν ἄλλο.

Γὰ ἀντικείμενα, περὶ ὧν πρόκειται ἔχουν ὡς ἀκολούθως : Τὸ ὑπ' ἐμοῦ εὑρεθὲν, ἀρ. τοῦ Μουσείου 9467, ἄνω ἀριστερὰ ἐν Πίν. ΙΔ' συνεκολλήθη ἐκ δύο τεμαχίων, τῶν περὶ τὴν κορυφὴν θολωτοῦ πώματος κάλπης μετὰ μικροῦ μέρους τῶν χειλέων. Διάμετρος 0,16 μ. Περὶ τὸ κέντρον, ὀριζόμενος κύκλῳ ὑπὸ τριῶν ταινιῶν, ὀκτάπους ἐξωγραφημένος διὰ λευκοῦ ἀραιοῦ χρώματος ἐπὶ καστανοφαίῳ ἐπιχρίσματος, ὡς καὶ ἅπαντα ἡ διακόσμησις (εἰκ. 2 ἀρ. 1)· οὗτος ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς κυρίου σώματος, δηλουμένου μόνον διὰ τοῦ περιγράμματος, ὑπερσυνεχιζόμενον σχηματίζει τοὺς δύο πρώτους πλοκάμους, σπειρουμένους συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν κατὰ τὰ ἄκρα. Κατὰ τὰ σημεῖα ἐνάρξεως τῶν πλοκάμων προσετέθη ἐκατέρωθεν ἀνά ἓν μικρὸν ἡμικύκλιον, στιχθὲν εἰς τὸ κέντρον, ἵνα δηλωθῆ ὁ ὀφθαλμὸς. Μικρὰ γραπτὴ ράβδωσις διήκει μέχρι τινὸς κατὰ μῆκος διὰ μέσου τοῦ σώματος τούτου. Τελείως χωριστὰ ἐξωγραφήθη ἓν στέλεχος κατὰ τὴν νοητὴν προέκτασιν τῆς ράβδωσις, ἀπολήγον εἰς τι θέμα, ἐξαφανισθὲν λόγῳ ἀπολεπίσεως τοῦ

ἐπιχρίσματος. Ἐκ τοῦ στελέχους τούτου ἐκφύονται συμμετρικῶς περι-
που ἀνά τρεῖς πλόκαμοι ἑκατέρωθεν, σπειρούμενοι κατὰ τὰ ἄκρα. Οἱ
δύο τελευταῖοι, μακρότεροι ὄντες, ἀφοῦ προσεγγίσουν τὴν ἔσωτερικὴν
ταινίαν τοῦ πλαισίου στρέφονται καὶ σπειροῦνται πλησίον ἀλλήλων,
πρὸ τῆς ἀπολήξεως τοῦ κεντρικοῦ στελέχους. Πέραν τῶν τριῶν ταινιῶν

Εἰκ. 2.—Παραστάσεις πολυπόδων ἐπὶ πομάτων γεωμετρικῶν καλπῶν.

πρὸς τὴν περιφέρειαν διαδοχικῶς : πλοχμός, τρεῖς ταινίαι, σειρὰ σι-
γμοειδῶν, τρεῖς ταινίαι, σειρὰ συγκεντρικῶν κύκλων, πλατεῖα ταινία.
Ἐσωτερικῶς ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ὄχρου πηλοῦ.

Τὸ ἐν ἑκ τῶν καλυμμάτων τοῦ Payne ὑπ' ἀρ. 2350, ἄνω δεξιὰ ἐν
Πίν. ΙΔ', διαμ. 0,165 μ., εἶναι συμπληρωμένον διὰ γύψου κατὰ
σημαντικὸν μέρος περὶ τὸ κέντρον. Ἐπὶ τῶν δηλουμένων χειλέων
φέρει δύο ὀπὰς, πιθανῶς χρησιμευούσας ποτε πρὸς ἀνάρτησιν τοῦ πώ-
ματος, ἐξ ὧν δύναται τις νὰ εἰκάζῃ τὴν θέσιν, καθ' ἣν δέον νὰ νοηθῇ

ή παραστάσις, καὶ ἡ ὁποία ἐτηρήθη ἐν τῇ φωτογραφίᾳ καὶ τῷ σχεδίῳ (εἰκ. 2 ἄρ. 2). Ἀμυδρῶς διακρίνονται ἐκ τῶν ἀριστερὰ τοῦ σώματος πλοκάμων τρεῖς σπείραι καὶ εἰς σχεδὸν πλήρης πλόκαμος, ἐκ δὲ τῶν δύο ἐμπροσθίων ἀμρότεραι αἱ σπείραι καὶ σχεδὸν πλήρης ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ πλόκαμος, ὡς καὶ τὸ καμπτόμενον τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ. Μεταξὺ τῶν γειτνιαζουσῶν τούτων σπειρῶν διακρίνεται τρίγωνον, ἔχον τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ ἔξω. Ἔπονται πρὸς τὴν περιφέρειαν αἱ γνωσταὶ τρεῖς ταινίαι, πλοχμὸς καὶ πάλιν τρεῖς ταινίαι, σειρὰ συγκεντρικῶν κύκλων καὶ τρεῖς παχύτεραι ταινίαι ἐπὶ τῶν χειλέων. Τεχνικὴ οἷα εἰς τὸ προηγούμενον πῶμα. Ἐσωτερικῶς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ.

Τὸ ἕτερον πῶμα τοῦ Payne, ὑπ' ἄρ. 2352, κάτω ἀριστερὰ ἐν Πίν. ΙΔ', ἔχον διάμετρον 0,19 μ., εἶναι συμπληρωμένον ἐν μέρει κατὰ τὴν περιφέρειαν καὶ τὰ παρακείμενα τμήματα. Τῆς τεχνικῆς οὐσῆς τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω, ἡ φαῖα ἀλοιφή μετὰ τῶν λευκῶν ἐπιζωγραφίσεων ἔχει ἐξαφανισθῆ εἰς σημαντικὸν τμήμα περὶ τὸ κέντρον. Περὶ τῆς θέσεως τοῦ πώματος ὠδηγήθημεν καὶ ἐδῶ ὑπὸ τῶν δύο ὀπῶν τῶν χειλέων. Διακρίνεται (εἰκ. 2, ἄρ. 3) περίξ τοῦ ἀποβαφέντος μέρους τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ τμήμα τοῦ περιγεγραμμένου κυρίου σώματος τοῦ ὀκτάποδος μετὰ μέρους τῆς ραβδώσεως καὶ τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἐκ τῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐκφυομένων πλοκάμων σώζεται σχεδὸν ὀλόκληρος ὁ ἔξ αὐτοῦ τοῦ σώματος ἐκφυόμενος μετὰ τῆς σπείρας, αἱ σπείραι τῶν δύο ἐπομένων μετὰ μικροῦ τμήματος τῶν πλοκάμων καὶ ἐλάχιστα μέρη τοῦ ἐμπροσθίου πλοκάμου κατὰ τὰ σημεῖα, ἔνθα οὗτος κάμπτεται καὶ σπειροῦται. Ἐκ τῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ πλοκάμων μόλις διακρίνεται ἡ σπείρα τοῦ πρώτου ἐκ τῶν ἄνω. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν περιφέρειαν, μεταξὺ δύο συστημάτων τριπλῶν ταινιῶν, σειρὰ συγκεντρικῶν ἡμικυκλίων ἔρειδομένων ἐναλλάξ ἐπὶ τῆς γειτνιαζούσης ταινίας τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου συστήματος. Περαιτέρω σειρὰ σιγμοειδῶν, τρεῖς ταινίαι, σειρὰ συγκεντρικῶν κύκλων, καὶ δύο παχεῖαι ταινίαι ἐπὶ τῶν δηλουμένων χειλέων. Ἐσωτερικῶς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ.

Τὸ τέταρτον πῶμα, καταγραφὴν ὑπ' ἄρ. 9466, κάτω δεξιὰ ἐν Πίν. ΙΔ', εἶναι ὅμοιον πρὸς τὰ προηγούμενα κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνικὴν μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι τὸ χρῶμα, πυκνότερον ἐνταῦθα, ἐσώθη ἱκανοποιητικῶς. Εἶναι συμπληρωμένον κατὰ μικρὸν τμήμα τῆς περιφερείας καὶ ἕτερον τμήμα κατὰ τὸ κέντρον, ἔνθα ὁ ὀκτάπους. Ὡς εἰς τὸ προηγούμενον πῶμα αἱ ὀπαὶ ἀναρτήσεως εἶναι κατὰ τὴν πλευρὰν, ἔνθα τὸ κύριον σῶμα τοῦ ὀκτάποδος (εἰκ. 2, ἄρ. 4). Τοῦτο σώζεται ὀλόκληρον, ἄνευ δηλώσεως ὀφθαλμῶν, ἀλλὰ μετὰ τῆς γνωστῆς ραβδώσεως, ὡς καὶ μέγα μέρος τῶν πλοκάμων καὶ τῶν σπειρῶν. Τὸ κεντρικὸν στέλεχος καὶ αἱ πρὸ αὐτοῦ πλησίον ἀλλήλων σπειρούμεναι

ἔλικες ἐλλείπουν, τοῦ τμήματος τούτου ὄντος συμπληρωμένου. Ἡ περὶ τὸν ὀκτάποδα διακόσμησης τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας εἶναι διάφορος τῆς τῶν προηγουμένων καλυμμάτων, συνισταμένη ἀποκλειστικῶς ἐκ πέντε συστημάτων τριπλῶν ταινιῶν, πυκνῶς ραβδουμένων διὰ σειρᾶς καθέτων μικρῶν γραμμῶν. Παχεῖα ταινία κατὰ τὰ χεῖλη. Τὸ παχὺ τοῦ χρώματος καὶ ἡ διακόσμησης προσδίδουν εἰς τὸ πᾶμα χαρακτηῖρα ἀρχαικώτερον τῶν λοιπῶν, προσεγγίζοντα πρὸς τὰ λίαν πρῶιμα ἀνέκδοτα καλύμματα τῶν τάφων τῆς Φορτέσας, μετὰ τὰς λευκὰς παραστάσεις πτηνῶν ἐπὶ φαιοῦ.

Τὸ τεμάχιον τοῦ διαζώματος τῶν ὀκταπόδων, περὶ οὗ ἐγένετο λόγος, ἀριθμηθὲν 9468, ἀποτελέσθη ἐκ τριῶν συγκολληθέντων ὀστράκων (Πίν. ΙΔ' εἰς τὸ μέσον, Πίν. ΙΕ' καὶ εἰκ. 3). Φέρει ἓνα σχεδὸν πλήρη ὀκτάποδα μετὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν τῶν πλοκάμων, ὡς εἰς τὰ ἀνωτέρω καλύμματα, τὴν αὐτὴν διαμόρφωσιν τοῦ κυρίως σώματος, ραβδουμένου ἐπίσης, καὶ τὴν αὐτὴν περίπου δῆλωσιν τῶν ὀφθαλμῶν. Αἱ ἐνάρξεις τῶν πλοκάμων σχηματίζουν τὸ γνωστὸν στέλεχος, ἀποληγόν εἰς τριγωνίδιον μετὰ τὴν κορυφὴν πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ὀκτάποδος. Τμήμα ἐτέρου ὀκτάποδος σφίζεται δεξιὰ τοῦ πρώτου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου χωρίζεται δι' ἀριθμοῦ τινος καθέτων ραβδώσεων, δίκην «τριγλύφου» ἐπαναλαμβανομένων ἀριστερά. Τὸ διάζωμα τοῦτο καὶ αἱ ταινίαι ὑπ' αὐτό, ὡς καὶ αἱ δύο λεπταὶ ταινίαι ἀνωθεν, ἐξωγραφῆθησαν διὰ τῆς λευκῆς ἐπὶ φαιοῦ τεχνικῆς ἀκριβῶς ὡς εἰς τὰ πᾶματα. Ἡ ὑψηλότερον κειμένη παράστασις τοῦ ραμφίζοντος ὄφιν πτηνοῦ, καὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸ μικροτέρου πτηνοῦ, τμήμα ὑπερκειμένου πτηνοφόρου διαζώματος, ὡς καὶ αἱ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ραβδώσεις καὶ αἱ δύο πλατεῖαι ταινίαι κάτωθεν, ἐγένοντο διὰ φαιοῦ χρώματος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πηλοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τεχνικῶν ἀπαντᾷ, ὡς γνωστόν, εἰς πλεῖστα σύγχρονα προϊόντα ἐκ Κρήτης. Ἡ παράστασις τοῦ πτηνοῦ διδάσκει περὶ τῆς θέσεως τῆς ζωφόρου τῶν ὀκταπόδων, νοουμένων μετὰ τὸ κυρίως σῶμα πρὸς τὰ ἄνω. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ τὸ προερχόμενον ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου πᾶμα, ἀνῆκον πιθανώτατα εἰς τὸ αὐτό, ἔξ οὗ τὸ ὄστρακον, ἀγγεῖον, ἀπεικονίσθη εἰς τὴν φωτογραφίαν καὶ τὸ σχεδιάσμα μετὰ τὸν ὀκτάποδα εἰς τὴν θέσιν αὐτήν.

Ἡ σημασία τῆς διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίσεως ἐνὸς τυπικοῦ μινωικοῦ θέματος μὴ ἀπαντῶντος, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς τοὺς σύγχρονους ἀνατολικούς κύκλους³, ἐπὶ πρωτοελληνικῶν ἀγγείων ἐκ Κρή-

³) Ὅτι τὸ θέμα δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν σύγχρονον Ἀνατολὴν καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἐκεῖθεν, πιστεύει, ὡς μοι εἶπεν, καὶ ὁ κ. D. Levi.

της δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παροραθῆ. Προωθεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ ἐπίμαχον ζήτημα τῶν ἐπιβιώσεων τοῦ παλαιοῦ μινωικοῦ κόσμου ἐπὶ τῆς νήσου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἄλλ' εὐρισκόμεθα πράγματι πρὸ μιᾶς τοιαύτης ἐπιβιώσεως, καὶ τίνι τρόπῳ ἄραγε ἐπεβίωσε τὸ θέμα ; Ὡς σοβαρώτατον

Εἰκ. 3.—Γεμάχιον κάπτης με παραστάσεις πολύποδος.

ἐμπόδιον ἔναντι τῆς ἀπόψεως τῶν ἐπιβιώσεων προβάλλεται συνήθως ἡ πρωτογεωμετρικὴ καλουμένη «περίοδος». Ὅτι ἡ «περίοδος» αὕτη, τοῦλάχιστον διὰ τὴν Κρήτην, δὲν ἀποτελεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα χάσμα, ὅτι συνάπτεται καὶ πρὸς τὰ ἄνω καὶ πρὸς τὰ κάτω ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς συνεχείας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου, καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου π ρ ω τ ο γ ε ω μ ε τ ρ ι κ ὸς συνεχῶς εὐρύνεται, θὰ δειχθῆ κατωτέρω. Πιστεύω ὅτι ἐν τῇ ἀλύσει τῶν ἐπιβιώσεων δύναται νὰ εὑρεθοῦν σχεδὸν πάντοτε καὶ οἱ πρωτογεωμετρικοὶ κρίκοι καὶ ἐν προκειμένῳ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῆ ὅτι εἰς τὰ ἐκ Spring Chamber τῆς Κνωσοῦ εὐρήματα, τὰ ἀποδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Evans εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν, καὶ συγκεκριμένως ἐπὶ τοῦ πηλίνου ναί-

σκου μὲ τὴν θεάν, ἀπαντᾷ τὸ κληθὲν «*octopus and pillar pattern*»⁴, ὅπερ προφανῶς συνεχίζει τὸν ἐπὶ τῆς ΥΜΙΙΙ καὶ ὑπομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς ἐκφυλισμὸν τοῦ θέματος τοῦ ὀκτάποδος. Ἐπομένως ἂν αἱ ἡμέτεραι παραστάσεις δὲν δύνανται νὰ συναφθοῦν πρὸς τὰ τελευταῖα ἐξελικτικὰ στάδια τῆς μινωικῆς ἀγγειογραφίας — ὡς θὰ ἦτο φυσικὸν προκειμένου περὶ συνεχοῦς ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἀναπαραγωγῆς τοῦ θέματος—ἡ αἰτία δὲν εἶναι ὅτι παρεμβάλλεται ἡ πρωτογεωμετρικὴ «περίοδος», ἀλλ' ὅτι ὁ τρόπος ἀντιλήψεως καὶ ἐκτελέσεως τοῦ θέματος εἶναι ἐνταῦθα τελείως διάφορος ἢ κατὰ τὰ στάδια ἐκεῖνα.

Διὰ τὸν ἐν γένει ἐκφυλισμὸν τοῦ θέματος κατὰ τὴν τελευταίαν μυκηναϊκὴν περίοδον δύνανται τις νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν, ἂν ρίψῃ ἐν βλέμμα εἰς Evans, P. of M. IV, σ. 310 καὶ ἐξῆς, καὶ Pendlebury, The Archaeology of Crete, σ. 246, πίν. 43, ἐνθα χαρακτηριστικὰ τινὰ δείγματα τοῦ θέματος ἐκ τῆς ΥΜΙΙΙ ἀγγειογραφίας⁵. Ὁ ὑπ' ἀρ. 1 ὀκτάπους ἔχει τρία ζεύγη πλοκάμων, ἐν μέρει μόνον ἐφωδιασμένων μὲ μυζητήρας καὶ σῶμα διαιρούμενον εἰς δύο μέλη, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ δὲν ἐξέχουν, ἀλλὰ δηλοῦνται δι' ἐξηρημένων κύκλων ἐντὸς τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀνωτέρου μέλους. Τὰ 2, 3, 4 ἀπέχουν τῶν ἡμετέρων ἀκόμη περισσότερον : οὕτω τὸ 2 ἔχει μόνον δύο ζεύγη φυσικῶν πως πλοκάμων καὶ δύο ἐσχηματοποιημένων εἰς βρόχους. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ 4 εἶναι καθαρῶς κοσμήματα, μὲ δέκα τὸ πρῶτον πλοκάμους, πλήρη παραπληρωματικῶν καὶ μόνον τὰ γωνιώδη θέματα ἄνω καὶ κάτω τοῦ φέροντος τοὺς ὀφθαλμοὺς σώματος εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 4 ἐνθυμίζουσι ἴσως τὸ τριγωνίδιον τῶν ἰδικῶν μας. Τὸν ἐκφυλισμὸν τοῦ θέματος ἀναπτύσσει καὶ ἡ εἰδικῶς ἀσχοληθεῖσα μὲ τὴν παράστασιν τῶν ζώων κατὰ τὴν μινωικὴν ἐποχὴν Μ. Ουλίε⁶, ἥτις θεωρεῖ τὴν παράστασιν τοῦ ζώου μὲ ὀκτὼ πλοκάμους ὡς χαρακτηριστικὴν τῆς καλῆς ἐποχῆς^{6α}. Διὰ τὸν ἐπὶ ΥΜΙΙΙ κρητικῶν λαρνάκων ἐκφυλισμὸν, ἀναφέρω τὴν παράστασιν σαρκοφάγου ἐκ τοῦ τάφου Β τῶν Μουλιανῶν⁷, ἐνθα ἐκ τοῦ πολύποδος ἀπέμειναν μόνον οἱ πλόκαμοι ἐκτεινόμε-

⁴) Evans, P. of M. IV, σ. 352 εἰκ. 296.

⁵) Ταῦτα ἀναλύονται αὐτόθι σ. 247.

⁶) Les animaux dans la peinture de la Crète préhellénique, σ. 105 κ. ἐξ.· σχετικαὶ εἰκόνες ἐν σ. 107, 111.

^{6α}) Χαρακτηριστικὰ δείγματα μυκηναϊκῶν χρόνων βλ. καὶ παρὰ Furumark, The Mycenaean Pottery, 1941, εἰκ. 48 καὶ 49, ἀναλυόμενα αὐτόθι, σ. 302 κ.ἐξ. Τὸν τρόπον ἐκφύσεως τῶν πλοκάμων ἐξ ἐνὸς καθέτου στελέχους ἀνάγει εἰς μυκηναϊκὴν Ἴββ ἀνάπτυξιν. Τινὰ τῶν φυτικῶν θεμάτων τῆς εἰκ. 44 εἶναι μᾶλλον λίαν ἐκφυλισμένα παραστάσεις τοῦ ὀκτάποδος.

⁷) Ξανθοῦ διδης, Α. Ε. 1904,

μενοι ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς λάρνακος, καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 7623 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεριαπέτρου μὲ ὀκτάποδα διμερῆ, ἔχοντα δύο ζεύγη ἀτερωμένων πλοκάμων, ἀλλὰ καὶ τρεῖς κεραίας, ὧν αἱ ἀκραῖαι κάμπτονται ἔναντι ἀλλήλων σχηματίζουσαι τρίγωνον. Ἐκ τῶν ὑψηλῶν μυκηναϊκῶν κυλίκων ἢ κύλιξ ἐκ Ζυγουριῶν⁸ φέρει ὀκτάποδα ἔχοντα ἀντὶ ὀφθαλμῶν δύο κύκλους ἐκατέρωθεν γραμμῆς δηλούσης τὸ σῶμα καὶ πλοκάμους, πλὴν δύο, ἀτροφικούς. Ἄλλα παρόμοια δείγματα, ἐκ Ρόδου, εἰς «Annuario» VI-VII σ. 228, εἰκ. 145, ὅπου ὁ ὀκτάπους ἔχει κόσμημα ἀνάλογόν πως πρὸς τὸ τριγωνίδιον τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ δύο μόνον γνησίους πλοκάμους, καὶ ἀπεσπασμένους ὀφθαλμούς· ἐπίσης αὐτόθι σ. 155 εἰκ. 79, ἐνθα ἀρκούντως ὁμοιον εἶναι τὸ σῶμα, φέρον μάλιστα τὴν χαρακτηριστικὴν ράβδωσιν, καὶ μικρὰν κεραίαν κατὰ τὴν θέσιν τοῦ τριγωνιδίου, ἀλλὰ μὲ δύο ζεύγη πλοκάμων μόνον, ὡς συνήθως εἰς τὴν τάξιν ταύτην. Δύο ζεύγη πλοκάμων, ἀλλὰ σαφῶς δηλούμενον τρίγωνον, μὲ κορυφὴν πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐπὶ τούτου ἓνα ὀφθαλμὸν φέρει ὁ ὀκτάπους ἑτέρας κύλικος⁹. Εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν ἀνήκουν δείγματα¹⁰ μὲ ἓνα ὀφθαλμὸν καὶ τρεῖς μικρὰς κεραίας εἰς τὴν θέσιν τοῦ τριγώνου, μὲ μίαν κεραίαν καὶ ἐξηρημένην κυματοειδῆ ράβδωσιν¹¹, ὡς καὶ ὁ ὀκτάπους τῆς κύλικος ἐκ Κουρίου τῆς Κύπρου¹² μὲ τοὺς ἀπεσπασμένους ὀφθαλμοὺς ἐκατέρωθεν τοῦ ἀμυγδαλοειδοῦς σώματος καὶ τὰς καμπυλωμένας κεραίας εἰς τὴν θέσιν τοῦ τριγώνου^{12α}. Ἐκ τοῦ κύκλου τῆς Παλαιστίνης ἀναφέρω ἓν παλαιότερον ἀσφαλῶς τῶν μνημονευθέντων, ἀλλὰ διαφόρου ἐπίσης τεχνολογίας τῶν ἡμετέρων παράδειγμα ἐπὶ ὀστράκου ἐκ Gezer¹³ καὶ ἓν «φιλισταϊκόν»¹⁴, πιθανῶς ἀποτελοῦν τὸ ἔσχατον τοῦ σχηματικοῦ ἐκφυλισμοῦ τοῦ θέματος.

Συνοψίζων τὰ ἐκ τῆς συγκρίσεως πορίσματα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι, ἂν ὠρισμένοι λεπτομέρειαι τῶν παραστάσεών μας, ὡς σπανίως τὸ

⁸) Ch a r b o n n e a u x, L'art égéen, Πίν. LXIII, ἄνω δεξιά.

⁹) Παρὰ B o s s e r t, Alt Kreta, 1923, σ. 197 εἰκ. 270.

¹⁰) F u r t w ä n g l e r - L ö s c h k e, Mykenische Vasen, 1886, Atlas Πίν. II, 16.

¹¹) Αὐτόθι, πίν. VIII.

¹²) E v a n s, P. of M., IV, σ. 370, εἰκ. 309d.

^{12α}) Ἄλλα δείγματα κυπριακῆς κεραμεικῆς ὑστεροελλαδικῶν χρόνων, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ τινες παραστάσεις τοῦ ὀκτάποδος, βλ. παρὰ G j e r s t a d, Studies on prehistoric Cyprus, σ. 212-216. Ἐπίσης E x c a v a t i o n s i n C y p r u s, 1900, εἰκ. 68, 1091, εἰκ. 73, 965, εἰκ. 71, 1149 καὶ, εἰκ. 128, ἐνθα ἀπαντᾷ τὸ στέλεχος.

¹³) F i m m e n, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 98, εἰκ. 81.

¹⁴) Α ὐ τ ὅ θ ι, σ. 196, εἰκ. 189, ἄνω δεξιά.

ᾠοειδῆς σῶμα καὶ ἡ ράβδωσις, καὶ συχνὰ τὸ τριγωνίδιον, ἀπαντοῦν εἰς τὸν κύκλον τῆς παρακμῆς — τὸ τελευταῖον ὑπὸ διάφορα σχήματα, ὡς μία, δύο ἢ τρεῖς κεραταί, εὐθεῖαι ἢ καμπυλούμεναι, ὡς ἀμυγδαλοειδῆς ἀπόφυσις καὶ ὡς τρίγωνον μὲ τὴν κορυφὴν σχεδὸν πάντοτε πρὸς τὰ ἔξω — ὅμως ὁ ἀριθμὸς, ἡ διάταξις καὶ τὸ σχῆμα τῶν πλοκάμων, ἢ ἀντίληψις τοῦ θέματος ὡς ζῶντος ὄργανισμοῦ, κινουμένου ἄλλοτε ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω (ὅπερ οὐδέποτε συμβαίνει εἰς τὸν κύκλον τῆς σχηματοποιήσεως) καὶ ἄλλοτε ἀντιστρόφως, ὀριστικῶς ἀπομακρύνουν τοὺς ὀκτάποδας τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τῶν ΥΜΙΙΙ καὶ ὑπομυκηναϊκῶν προδρόμων των.

Ἴνα ἀνεύρωμεν ἐπὶ ἀγγείων ὀπωσδήποτε συγγενεῖς παραστάσεις πρέπει, παραδόξως, νὰ ἀνατρέξωμεν πολὺ ὑψηλά. Συμμετρικὴ εἰς τρία ζεύγη διάταξις τῶν πλοκάμων εὐρίσκεται ἤδη εἰς τὸ «ἀγγεῖον τοῦ ὀκτάποδος» ἐκ τοῦ σπηλαίου τῶν Καμαρῶν¹⁵, τέσσαρα δὲ συμμετρικὰ ζεύγη ἔχει ἕτερος μεσομινωικὸς ὀκτάπους ἐπὶ ἀνεκδότου ἀγγείου ἐκ Φαιστοῦ τῆς ἀνασκαφῆς Βαπτι, ὅπου ἀπαντᾷ καὶ ὁ μακρυνὸς πρόδρομος τοῦ τριγωνιδίου, κατὰ καμαραϊκὴν τεχνοτροπίαν, ἐκφύων θυσάνους. Ἡ πρὸς τὰ κάτω διεύθυνσις τοῦ ζώου, ἢ αὐτὴ διαμόρφωσις τοῦ σώματος εἰς ἓνα ὄγκον καὶ ἡ διαστολὴ τῶν ὀφθαλμῶν παρατηρεῖται ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν πίθον ἐκ Παχειάμμου¹⁶. Ὁ τύπος τῶν γνωστῶν ἀγγείων τῶν Γουρνιῶν¹⁷ καὶ Παλαικάστρου¹⁸ δὲν εἶναι τελείως διάφορος, καίτοι ἐξόχως φυσιοκρατικὸς : ἡ κυρία διαφορὰ τούτων καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων παραστάσεων πρὸς τὰς ἡμετέρας ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οἱ πλόκαμοι δὲν φύονται εἰς τὰ δείγματα αὐτὰ ἐξ ἑνὸς διακρινομένου καθέτου στελέχους, καὶ ἐπίσης εἰς τὸ ὅτι συμπλέκονται καὶ φέρουν μυζητήρας.

Ἄλλ' ἢ σαφῆς καὶ συμμετρικὴ διάταξις καὶ σπείρωσις τεσσάρων συνήθως ζευγῶν πλοκάμων, συχνὰ μάλιστα ἄνευ μυζητήρων, ἐκατέρωθεν τοῦ σώματος εὐρίσκεται τὸ πρῶτον εἰς τοὺς ὀκτάποδας τῶν ἀνακτορικῶν ἀμφορέων¹⁹ καὶ συγχρόνων ἀντικειμένων ἐξ ἄλλης ὕλης. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3881 ἀμφορεὺς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, προερχόμενος ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ Ἱεροσολύμων²⁰ ἔχει ὀκτάποδα, μὴ εἰκονιζόμενον ἐν τῇ μνημονευομένῃ δημοσιεύσει, παρουσιάζοντα πλὴν τῶν

¹⁵) Evans, P. of M., I, 1, εἰκ. 186 f.

¹⁶) Seager, The cemetery of Pachyammos, pl. XIII, κάτω.

¹⁷) Gourنيا, pl. H.

¹⁸) Bossert, Alt Kreta, 1923, σ. 120.

¹⁹) Evans, P. of M., IV, σ. 305 κ.έξ.

²⁰) Ἐνθ' ἀν. σ. 308 εἰκ. 243.

άνωτέρω καὶ χαρακτηριστικὸν καρδιόσχημον κόσμημα, πιθανῶς ὑπὸ δύο κεραιῶν σχηματιζόμενον, μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὸ ζῶον ὡς τὸ τριγωνίδιον παρ' ἡμῖν. Εἰς τοὺς ὀκτάποδας δύο ἄλλων ἀνακτορικῶν ἀμφορέων καὶ μιᾶς πρόχου ἐκ Φυλακωπῆς ²¹, τὰ ζεύγη τῶν πλοκάμων, φυόμενα ἐκ σημείων κειμένων διαδοχικῶς εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ σώματος, ἀποτελοῦν κατὰ τὰς ἐνάρξεις των παρόμοιόν τι πρὸς τὸ στέλεχος τῶν ἡμετέρων.

Τὴν κάμψιν καὶ σπείρωσιν τῶν δύο ἐμπροσθίων πλοκάμων πρὸ τοῦ ζώου δεικνύει ὁ ὀκτάπους τοῦ δευτέρου ὡς καὶ ἄλλον ἀνακτορικοῦ ἀμφορέως ²² καὶ μικροῦ ἀγγείου συγχρόνου ²³. Ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν ὅμως τοῦ σώματος, οἱ ὀκτάποδες τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ ἔχουν συχνὰ τοῦτο διμερῆς μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπὶ τοῦ ἐμπροσθίου μέρους.

Εἰς τὸν ἀνακτορικὸν τύπον τοῦ ὀκτάποδος ἀνάγεται ὁ γραπτὸς ὀκτάπους τοῦ δαπέδου τῆς Τύρινθος, ἔνθα μάλιστα οἱ ὀκτῶ πλόκαμοι ἐκφύονται συμμετρικῶς ἐκ παχείας προεκτάσεως τοῦ κυρίου σώματος ²⁴.

Ἐκ τῶν λιθίνων ἀντικειμένων μὲ παραστάσεις τοῦ ὀκτάποδος σύγχρονον εἶναι τὸ βάρος ἐκ πορφυρίτου ²⁵, μὲ ὁμοιοτάτην πρὸς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις διαμόρφωσιν τοῦ σώματος, ἀκραίους ὀφθαλμοὺς δηλούμενους διὰ δακτυλίου καὶ ἐντὸς τούτου κύκλου καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀρκούντως συμμετρικὴν διάταξιν καὶ διάπλασιν τῶν πλοκάμων, κατὰ συγγενῆ τρόπον ἐκφυομένων, ἀλλ' ἄνευ τριγώνου ἢ μικρῶν κεραιῶν, ὧν τὴν θέσιν καταλαμβάνει ἡ ὀπή. Παλαιότερα καὶ τελείως φυσιολογικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ζώου ἐπὶ τεμαχίου ρυτοῦ ἐκ στεατίτου ²⁶. Συγγενέστατος ὅμως εἶναι ὁ ὀκτάπους λιθίνου ἀγγείου ἐκ Μυκητῶν ²⁷, ἔνθα ἀπαντᾷ τὸ ἐνιαῖον σῶμα, ραβδούμενον μάλιστα, καὶ ἡ συμμετρικὴ διάταξις τεσσάρων ζευγῶν πλοκάμων, ὡς καὶ ὁ ἐπὶ σφραγίδος ὀκτάπους ²⁸ μὲ τέσσαρα συμμετρικὰ ζεύγη πλοκάμων καὶ

²¹) P. of M., IV σ. 280, εἰκ. 215 καὶ εἰκ. 240 καὶ J.H.S. XXIV, πίν. XII.

²²) P. of M. IV, σ. 309, εἰκ. 244.

²³) Ἐνθ' ἄνωτ., IV, σ. 362, εἰκ. 302 β.

²⁴) B o s s e r t, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 157, εἰκ. 210b. Συχνὰ εἰς τὴν τοιχογραφίαν εἶναι παραστάσεις καὶ ἄλλων θαλασσιῶν θεμάτων, ὡς ναυτίλων. P. of M., IV, σ. 891 καὶ AE 1887, Πίν. 12.

²⁵) B o s s e r t, ἔνθ' ἄνωτ. εἰκ. 98.

²⁶) P. of M., II, σ. 503, εἰκ. 307.

²⁷) A.E. 1888, πίν. 7, 1.

²⁸) B o s s e r t, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 224, εἰκ. 315.

τροεὶς κεραίας, ἀλλὰ μὲ διάφορον διαμόρφωσιν σώματος καὶ θέσιν ὀφθαλμῶν.

Ἡ ἐν τῇ μεταλλουργίᾳ παράστασις τοῦ ὀκτάποδος εἶναι συχνοτάτη ἐν τῷ ΥΜ κόσμῳ καὶ ἄρχεται λίαν πρωίμως. Τελείως φυσιοκρατικῆς ἀντιλήψεως εἶναι ὁ ὀκτάπους τῆς περὶ τὸ 1500 χρονολογουμένης φιάλης τῶν Δενδρῶν²⁹, ὡς καὶ ὁ ὀκτάπους τῆς χαλκῆς ὑδρίας ἐκ Κύπρου³⁰. Ἰσχυρότατα ὅμως ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἡμετέρας εἶναι ἄλλαι παραστάσεις, ὡς ἡ ἐπὶ χρυσοῦ δισκίου ἐκ τοῦ βου καθέτου τάφου τοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν³¹, καὶ μάλιστα ἑτέρα χρυσῆ παράστασις ἐκ καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν ἐπίσης³², ἐνθα ὁ ὀκτάπους παρουσιάζει τὴν γνωστὴν ἡμῖν διαμόρφωσιν τοῦ σώματος, τὴν ἐξόγκωσιν τῶν ὀφθαλμῶν, τὴν συμμετρικὴν διάταξιν καὶ σπείρωσιν περὶ τὸ σῶμα τεσσάρων ζευγῶν πλοκάμων (πλὴν τῶν ἐμπροσθίων, οἱ ὁποῖοι σπειροῦνται ἀπ' εὐθείας, χωρὶς νὰ κάμπτονται).

Ἀρκεύοντως φυσιοκρατικὰ εἶναι δύο ἄλλα δείγματα³³ τῆς αὐτῆς πρὸς τὰ ἀνωτέρω προελεύσεως, ὧν τὸ πρῶτον ἐν τούτοις παρουσιάζει τοὺς πρὸς τὰ ἀριστερὰ πλοκάμους διατεταγμένους ἀκριβῶς ὡς εἰς τὰ ἡμέτερα καὶ καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον ἐκφρομένους, ὡς καὶ τὴν αὐτὴν διάπλασιν τοῦ σώματος καὶ τῶν ὀφθαλμῶν. Νεώτεροι, ἀσφαλῶς ΥΜΙΙΙ χρόνων εἶναι χρυσαὶ παραστάσεις ζευγῶν ναυτίλων παρεχόντων ἐνίοτε «ἐντύπωσιν πολυπόδων»³⁴, ἀπαντῶσαι σχεδὸν ἐφ' ὀλοκλήρῳ τοῦ πεδίου ἐξαπλώσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ³⁵. Εἶναι πιθανόν ὅτι καὶ ἡ παραγωγή ὁμοίων παραστάσεων πολυπόδων δὲν ἔπαυσε³⁶. Συμφυροδὸν ἴσως τῶν δύο θεμάτων ὑποδηλοῖ εἰς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις τὸ μὴ κλειόμενον περίγραμμα τοῦ σώματος, ἀποτελοῦντος τὸ κενὸν μεταξὺ τῶν δύο ὀστρέων, τῶν ἀκραιῶν σπειρῶν τούτων ἐκληφθεισῶν ὡς ὀφθαλμῶν.

Ἡ ἐπὶ λίθου καὶ μετάλλου παράστασις τοῦ πολυπόδος, κατὰ τρόπον συγγενῆ πρὸς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις, ἔχει σημασίαν διὰ τὸ

²⁹) P e r s s o n, The Royal Tomb at Dendra near Midea, πίν. X.

³⁰) E v a n s, P. of M., σ. 653, εἰκ. 418.

³¹) B o s s e r t, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 312, ἄνω μέσον.

³²) A ὕ τ ὄ θ ι, εἰκ. 311.

³³) A ὕ τ ὄ θ ι, εἰκ. 310 a καὶ b.

³⁴) E v a n s, Prehist. Tombs of Knossos, σ. 131, εἰκ. 119.

³⁵) Mon. Ant. XIV, πίν. III, ἐκ Καλυβίων Catalogue of the Jewellery of the Br. Mus., πίν. VIII, 793, ἐξ Ἰαλυσοῦ A.E. 1888, πίν. 9, ἐκ Μυκηνῶν A.E. 1906, πίν. 14, ἐνθα ὁμοίαι παραστάσεις ἱπποκάμπης, ἐκ Βόλου B.C.H. 1904, σ. 384, ἐξ Ἀργους. E v a n s, ἐνθ' ἄνωτ., ἐκ Ζαφέφ Παπούρας.

³⁶) Πβλ. ἀνέκδοτον διάδημα χρυσοῦν τῆς Συλλογῆς Γεαμαλάκη.

ἀπασχολοῦν ἡμᾶς πρόβλημα τῆς ὁδοῦ, δι' ἧς τὸ θέμα ἐπανεμφανίζεται, καθ' ὅσον τοιαῦτα ἀντικείμενα ἠδύναντο νὰ διατηρηθοῦν ἐπὶ μακρότατον χρονικὸν διάστημα καὶ νὰ ἀποτελέσουν πηγὴν ἐμπνεύσεως διὰ καλλιτέχνας νεωτέρων ἐποχῶν. Αἱ γεωμετρικῶν χρόνων παραστάσεις τοῦ δικτάποδος βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συναφθοῦν πρὸς ὅμοια δείγματα ἐπὶ κεραμικῶν προϊόντων τόσοσ ἀπομεμακρυσμένης ἐποχῆς, ὅσον ἡ ΥΜΠ, παρὰ τὴν ἀναλογίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν πρὸς αὐτὰ: δύνανται ὅμως νὰ συναφθοῦν πρὸς παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ θέματος ἐπὶ ΥΜΠ καὶ ΙΙΙ λιθίνων ἢ μεταλλικῶν ἀντικειμένων, ἀποτελούντων ἐν Κρῆτῃ κειμήλια ἢ καὶ τυχαίως ἀνευρισκομένων κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Διότι, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι σήμερον, μετὰ παρέλευσιν χιλιετηρίδων, συνηθέστατον εἶναι τὸ φαινόμενον ἐν Κρήτῃ χωρικῶν διατηρούντων μικρὰς συλλογὰς ἐκ τυχαίων εἰδημάτων, πλὴν τῶν ἀποκρυπτομένων καὶ φυγαδευομένων, δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν πόσον πυκνὴ ἦτο ἡ παρουσία μινωικῶν ἀντικειμένων ὀλίγους μόνον αἰῶνας μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συνηθεστάτης, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατὰ τοὺς πρωτοελληνικοὺς χρόνους ἐπαναχρησιμοποιήσεως ΥΜ τάφων — πιθανῶς ἀνηκόντων εἰς τὰ ἴδια ἔστω ἐξελληνισθέντα γένη — ὡς καὶ διὰ τῆς ἐπίσης συνήθους συλήσεως, ἦτο δυνατὴ ἡ ἐπαφὴ πρὸς παντὸς εἴδους καὶ κεραμικὰ ἀκόμη προϊόντα τοῦ παλαιοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου. Ὅμοίως, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀρχιτεκτονικά τινα ἔργα ὑφίσταντο ἀκόμη, ἔστω εἰς κατάστασιν ἐρειπίων παρουσιάζοντα ἔτι δείγματα τοῦ διακοσμητικοῦ πνεύματος τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου διὰ σωζομένων μερῶν γραπτῆς διακοσμῆσεως. Πάντα τὰ λείψανα ταῦτα τῆς προηγηθείσης περιόδου ἀπετέλουν ἰσχυρότατον «περιβάλλον» διὰ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῆς Κρήτης, καὶ τοῦτο θὰ ἦρκει διὰ τὴν ἐξήγησιν πλείστων φαινομένων ἀναβιώσεως τῆς μινωικῆς τέχνης, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἤθελε διαπιστωθῆ ἐν χάσμα εἰς τὴν παράδοσιν, ἦτοι εἰς τὴν συνεχῆ παραγωγὴν ὁμοίων προϊόντων ἀπὸ τῆς μιᾶς περιόδου εἰς τὴν ἑτέραν. Εἶναι γνωστὸν ὅτι κυρίως πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν μεταλλουργίαν ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεως κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἀπέβλεψεν ὁ πρῶτος ὑπέρμαχος τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιβιώσεως S a m W i d e⁹⁷.

Πρὸς τὰ προϊόντα ταῦτα ἠδύναντο νὰ στρέφονται οἱ κρηῖτες καλλιτέχνη τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ἅπαξ ἀναζωογονηθείσης τῆς καλ-

⁹⁷) «Athen. Mitteilungen» 1897, XXII, σ. 236, 243 κ.ἄ. καὶ Geometrische Vasen aus Griechenland, σ. 10.

λιτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς νήσου, μετὰ τὴν περίοδον τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας καὶ τῆς πτωχῆς τέχνης, τὴν ὁποίαν ἀναμφιβόλως ἐπέφερον ἡ ἐγκατάστασις τοῦ ἐπήλυδος ἐθνικοῦ στοιχείου^{37α}.

³⁷ Ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν καὶ τὴν πιθανότητα συνεχοῦς ἐπιβιώσεως τοῦ θέματος διὰ τῆς μεταλλουργίας³⁸. Ἐν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῶν ἀρχῶν τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς κατεσκευάζοντο πράγματι ἐν Κρήτῃ ἔργα, ὡς οἱ τρίποδες τοῦ Βροκάστρου καὶ τῆς Κνωσοῦ³⁹, πιστοποιουμένης οὕτω τῆς λειτουργίας ἐκμαίων τιῶν χαλκοουργικῶν ἐργαστηρίων, δημιουργούντων ἐπὶ μινωικῶν παραδόσεων, καὶ ἀφοῦ ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς περιοχῆς τῆς Κνωσοῦ προέρχονται λαμπρὰ δείγματα χρυσοχοϊκῆς, ὡς τὰ εὐρήματα τοῦ Τεκέ, μεταξὺ τῶν ὁποίων μυκηναϊκῆς ἐμφανίσεως πτηνά⁴⁰, διατὶ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ἐπὶ τῆς μεταλλουργικῆς παραγωγῆς ἐμμονὴν τοῦ θέματος τοῦ πολύποδος καὶ ἄλλων ἴσως ἀκόμη, ἀπὸ τῶν ΥΜΙΙΙ χρόνων καὶ ἐντεῦθεν; Ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ θέματος ἦτο ἄλλως εὐκόλος, συνισταμένη εἰς τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν μητρῶν, αἱ ὁποῖαι ἠδύναντο νὰ ἀνήκουν καὶ εἰς παλαιότερους χρόνους⁴¹, καίτοι ἢ διὰ μόνου τοῦ περιγράμματος δῆλωσις τοῦ σώματος καὶ ἢ δι' ἀπλῆς γραμμῆς ἀνευ ἐσωτερικοῦ ἐκτέλεσις τῶν πλοκάμων μᾶς ἄγει ἴσως πρὸς μίαν ἐκκρουστον παράστασιν ὡς αἱ ΥΜΙΙΙ τῆς Ζαφῆρ Παπούρας⁴².

⁴⁰ Ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μεμονωμένης, τυχαίας ἐμφανίσεως τοῦ θέματος, ἀλλὰ περὶ παραδόσεως καλυπτούσης χρονικόν τι διάστημα, δεικνύει ἡ χρονικὴ ἀπόστασις μεταξὺ ἐνὸς τῶν πωμάτων καὶ τῶν ὑπολοίπων, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος. Θὰ ἦτο λίαν ἐνδιαφέρουσα ἡ ἔρευνα καὶ ἐπὶ τῶν προϊόντων ἄλλων ἐργαστηρίων τῆς νήσου. Οὕτω

^{37α}) Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πιστεύω πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ἡ ἐπανεμφάνισις τῶν μινωταύρων καὶ λαβυρίνθων ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἑλληνικῆς περιόδου. Οὕτω φρονεῖ ὁ Evans: P. of M., I, σ. 359.

³⁸) Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπὶ τῆς τέχνης ταύτης τὰ θέματα τοῦ θαλασσοῦ ρυθμοῦ δὲν ἠκολούθησαν ἐκφυλιστικὴν ἐξέλιξιν.

³⁹) Τῆς ἐντοπίου παραγωγῆς τούτων ὑπερημύνη ἐσχάτως ὁ Doro Levi, «Κρητ. Χρον.», Δ', I, σ. 185.

⁴⁰) Σύντομος ἔκθεσις ὑπὸ T. J. D u n b a b i n, J. H. S. LXIV, σ. 84 κ.ἑξ.

⁴¹) Ὡς ἡ παρὰ F u r t w ä n g l e r - L ö s c h c k e, Myk. Vasen, σ. 34, εἰκ. 22.

⁴²) Θὰ ἦτο τολμηρὸν βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῆ τις, ὅτι πρόκειται περὶ ἀναβιώσεως τῆς διὰ λευκοῦ περιγράμματος δηλώσεως τῶν σωμάτων, ἧτις ἀπαντᾷ εἰς τὸν ΜΜΙΙΙ πίθον τῶν δελφίνων ἐκ Πσχυάμμου, E v a n s, P. of M. I, 608, εἰκ. 447a, καίτοι ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ αὐτή.

ἐπὶ κάλπης ἐξ Ἀρκάδων⁴³ εὐρισκόμεθα πιθανῶς πρὸ δείγματος παραλλήλου ἐπιβιώσεως τοῦ θέματος καὶ μάλιστα διὰ συνεχοῦς παραγωγῆς ἐπὶ τῆς κερραμεικῆς, διότι τὸ δείγμα τοῦτο συνάπτεται βεβαίως πρὸς τὰς ἐκφυλιστικὰς μυκηναϊκὰς ἐξελίξεις, ὡς παρουσιάζον σῶμα ἐκ δύο ἀμυγδαλοειδῶν τμημάτων καὶ δύο ζεύγη πλοκάμων. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆσις καὶ ἐνταῦθα τοῦ λευκοῦ καίτοι ἔλλειψίσης τῆς τεχνικῆς τοῦ περιγράμματος.

Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι προκειμένου περὶ θέματος, ὡς τὸ παρόν, ὀφείλει τις, ἐφ' ὅσον δὲν δέχεται τὴν ἐξ Ἀνατολῆς ἐπάνοδον, νὰ ἀποκλείσῃ τὴν δυνατότητα τῆς ἐπανόδου ταύτης. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης μου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς προσιτῆς εἰς ἐμὲ βιβλιογραφίας, οὐδὲν στοιχεῖον προέκυψε ὑποδηλοῦν τὴν κατὰ τόσον νεωτέρους χρόνους ἐμμονὴν τοῦ θέματος εἰς τὴν Ἀνατολήν. Εἰς τὰς ἀνατολικὰς περιοχάς, αἱ ὁποῖαι ἐμυκηναΐσαν, καὶ αἱ ὁποῖαι μάλιστα πιστεύεται ὅτι ἐμυκηναΐσαν ἐπὶ μακρότερον χρονικὸν διάστημα ἢ ἡ μητρικὴ γῆ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ⁴⁴, ἢ κατ' εὐθείαν ἀναπαραγωγὴ τοῦ θέματος ἐπὶ τῆς κερραμεικῆς κατέληξεν ἀσφαλῶς εἰς πλήρη ἐκφυλισμὸν καὶ κατ' οὐσίαν διάλυσιν τούτου, καὶ μάλιστα ἤδη πρὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 1ης γιλιετηρίδος, μὴ εὐοδομένης οὕτω τῆς ὑποθέσεως περὶ ἐκεῖθεν προελεύσεως τοῦ παρόντος τύπου. Δὲν δύναται ὅμως νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανότης παραλλήλου πρὸς τὴν ἐν Κρήτῃ ἐμμονῆς τοῦ θέματος διὰ τῆς μεταλλουργίας. Θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐν γένει σημασίας τῆς Κύπρου διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης, ζήτημα ἀποτελοῦν τὴν ἑτέραν ὄψιν τοῦ προβλήματος τῆς μεγαλυτέρας ἢ μικροτέρας ἐπιβιώσεως τῶν μινωικῶν θεμάτων ἐπὶ τῆς νήσου.

Ἐκ τῶν λοιπῶν δημοσιευομένων δοτράκων καὶ τμημάτων ἀγγείων (Πίν. ΙΣΤ') ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ βαθμιδωτὸν κάλυμμα κάλπης, διακοσμούμενον διὰ τῆς λεγομένης Schalenpalmette, ἐνθα ὅμως ὑπάρχουν μόνον αἱ δύο ἀντίνωτοι διπλαῖ σπεῖραι καὶ ἀνὰ μία ὁμάς συγκεντρικῶν ἡμικυκλίων ἑκατέρωθεν, συνδεομένων διὰ ραβδώσεων⁴⁵.

⁴³) Doro L e v i, Annuario, X-XII, σ. 403, εἰκ. 519.

⁴⁴) Μόνον περὶ τῆς Κύπρου δύναται κυρίως νὰ γίνῃ λόγος, καθ' ὅσον ἡ αἰγαιακὴ Συρία καὶ ἡ «φιλισταϊκὴ» Παλαιστίνη ἐξηφανίσθησαν ἑνωρῆς.

⁴⁵) Περὶ τοῦ θέματος, γνωστοῦ καὶ ἄλλοθεν, τὸ ὅποῖον ὁ S. W i d e (Ath. Mitt. 1897, XXII, σ. 243) ὀνομάζει Doppelspiralen καὶ ἀνάγει ἐπίσης εἰς τὴν μυκηναϊκὴν χρυσοχοίαν, βλ. τελευταίως «Κρητικὰ Χρονικά» Δ', I, σ. 145 καὶ σημ. 28.

Τὸ αὐτὸ πῶμα κοσμεῖται καὶ διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος, οὗ ἕκαστη φολὶς φέρει στιγμὴν. Πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸ γνωστὸν μυκηναϊκὸν κόσμημα ⁴⁶.

Ἐνδείξεις περὶ τῆς παρουσίας ψευδοστόμων πρωτογεωμετρικῶν ἀμφορέων ἐν τῷ τάφῳ παρέχει τὸ τεμάχιον μετὰ τῆς ὀπῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως ἐκ τριγώνων διηρημένων εἰς τετραγωνίδια (ἄνω, τρίτον ἐκ δεξιῶν).

Ἐν ἄλλο τεμάχιον ἀποτελεῖ τὸν λαιμὸν καὶ μέρος τοῦ σώματος φλασκίου μὲ ἀμφίπλευρον διακόσμησιν. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πλοχμὸς ὁ ὁποῖος εἶχε θεωρηθῆ μυκηναϊκὸς ὑπὸ τοῦ Sam Wide ⁴⁷, ὑπὸ δὲ τοῦ Buschor ⁴⁸ τυπικῶς ἀνατολικός, ὅστις μάλιστα ἐπίστευε ὅτι καὶ ἡ συνηθεσιότης εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἀγγειογραφίαν τῆς Κρήτης σειρὰ σιγμοειδῶν προῆλθεν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ἢ ἀνατολιζούσης μεταλλουργίας. Κατὰ τὸν Droop ⁴⁹ ὁ πλοχμὸς παντοῦ ἄλλοι π λ ἦ ν τ ῆ ς Κ ρ ἦ τ η ς θὰ ἰδύνατο νὰ θεωρηθῆ ἐπὶ ἀγγείων γεωμετρικῆς ἐμφανίσεως ὡς βέβαιον δεῖγμα ὀψίμου ἐποχῆς. Φαίνεται ὅτι ὁ Payne ⁵⁰ ἐπεκτείνει τὸν κανόνα καὶ διὰ τὴν Κρήτην παρατηρῶν ἐν τούτοις τὴν ἐπὶ πρωτογεωμετρικῶν προϊόντων ἐμφάνισιν τοῦ θέματος δὲν ἀποκλείει τὴν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν του, περιέλαβε δὲ τοῦτο καὶ εἰς τὸν πίνακα τῶν πρωτογεωμετρικῶν μοτίβων (εἰκ. 32). Τὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ἀγγείου νεωστὶ ἀποκτηθείσης σαφῶς πρωτογεωμετρικῆς ὁμάδος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ θέματος ζευγῶν κρίνων καθέτως ἐκφυομένων καὶ συγκλινόντων πρὸς ἄλληλα ⁵¹, προέρχονται τὰ ἀπαντῶντα ἐν ταῦθα ζεύγη ὀριζοντίων ἀντιμετώπων κρίνων ἐκατέρωθεν σταυροῦ ἐγγεγραμμένου εἰς τετραγωνίδιον. Λίαν ὅμοιον εἶναι τὸ ἐπὶ κυλινδρικής μυκηναϊκῆς κάλπης ἐκ Παλαικάστρου ⁵².

Τὰ φυτικά καὶ καμπυλόγραμμα ἐν γένει θέματα θεωροῦνται καὶ διὰ τὴν Κρήτην ἀκόμη ὡς προϊόντα ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων. Λὲν ἀρκεῖ ὅμως μόνον ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἐκ τινος διακοσμήσεως καὶ ἡ πρὸς τὰ καμπύλα σχήματα προτίμησις της, ἵνα χαρακτηρησθῆ

⁴⁶) Π.χ. ἐπὶ πυξίδος B.S.A. Suppl. I, 1, 1923, σ. 95.

⁴⁷) Geom. Vasen aus Griechenland, σ. 16.

⁴⁸) Griech. Vasenmalerei, 1925, σ. 43.

⁴⁹) Geometric pottery from Crete, B.S.A. XII, σ. 41.

⁵⁰) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 258.

⁵¹) Πβλ. F u r t w ä n g l e r - L o e s c h c k e, Myk. Vasen, πίν. V.

⁵²) B.S.A. Suppl. I, 1, 1923, πίν. XXIII, c. Πρβλ. καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 5349 μυκηναϊκὸν ἀμφορέα, τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας.

αὕτη ἀνατολίζουσα. Ἀντιθέτως, παρὰ τὴν ἐν γένει ὁμοίαν ἐντύπωσιν, ἢν παρέχουν, πρὸς τὴν νὰ γίνεται σαφὴς διάκρισις, μεταξύ ἐπιβιοτύων μυκηναϊκῶν καὶ γνησίως ἀνατολιζόντων θεμάτων, ἥτοι εἰσαγομένων διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν τέχνην τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸ τέλος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἢ ἐπανερχομένων εἰς αὐτὴν κατόπιν διαστήματός τινος πραγματικῆς ἀπουσίας⁵³. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ὁ βεβαίως πολὺ νεώτερος ἀνθρωπόμορφος ἀρύβαλλος τοῦ Βερολίνου⁵⁴ ἐμφανίζει ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τῶν «ἀντιμετώπων κρίνων», παρέχων διὰ τοῦτο ἀκόμη ἐντονωτέραν ἀνατολικὴν ἐντύπωσιν. Ἐν ὅμως ἐν Κρήτῃ εὐρίσκομεν τὰ ἀπλούστερα τῶν ὡς ἀνατολιζόντων θεωρουμένων θεμάτων εἰς σύνολα εὐρημάτων παλαιότερα ἢ τὰ ἐξειλιγμένα, τί ἄλλο σημαίνει τοῦτο, εἰμὴ τὴν ἐπιτόπου ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος; Διότι εἰσαγόμενα θέματα δὲν ἦτο ἀσφαλῶς ἀνάγκη νὰ εἰσάγονται κατὰ τάξιν ἐκ τῶν ἀπλουστέρων πρὸς τὰ πολυπλοκώτερα. Ἐπὶ τῶν παρόντων δοτράκων ἀπαντᾷ ἐπίσης μία σύνθεσις τοῦ θέματος τῶν κρίνων «ἀνατολικῆς» ἐμφανίσεως, περιοριζομένη ἐκατέρωθεν ὑπὸ συστημάτων καθέτων καὶ τεμνομένων. Πιστεύω ὅτι τοιαῦται συνθέσεις εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργοῦνται αὐθορμήτως ὁποῦδήποτε καὶ ὁποτεδήποτε, ἀφοῦ εἶναι ἀκόμη συνήθεις εἰς ἀναριθμήτους ποικιλίας ἐπὶ τῆς συγχρόνου λαϊκῆς ὑφαντικῆς τῆς Κρήτης.

Οὐχ ἦττον δύναται νὰ ἀναχθῆ τὸ τετράφυλλον εἰς μυκηναϊκοὺς τύπους⁵⁵ διὰ μέσου τῶν πρωτογεωμετρικῶν, ἀφοῦ ἀπαντᾷ ἐπὶ καλᾶθου τῆς μνημονευθείσης πρωτογεωμετρικῆς ομάδος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Δὲν εὐσταθεῖ λοιπὸν ἡ γνώμη τοῦ Payne ὅτι τὸ φύλλον ἐμφανίζεται μόνον κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον⁵⁶.

Ὁ ἄβαξ ζατρικίου μᾶς φέρει ἐπίσης εἰς τὸν μυκηναϊκὸν κόσμον ὡς καὶ ἡ ἐναλλάξ ἀντίθετος διάταξις τῶν συγκεντρικῶν ἡμικυκλίων τοῦ πάματος 2352⁵⁷.

⁵³) Δὲν προτίθεται νὰ ἀμφισβητήσω τὴν πιθανότητα τῆς ἤδη κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους εἰσόδου ἀνατολικῶν θεμάτων, τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ Demargne' πρόκειται μόνον περὶ τῆς ἔκτοτε συνεχούς ἐπὶ τῆς Κρήτης ἐπιβίωσης αὐτῶν.

⁵⁴) A.M. 1897, XXII, πίν. VI. Γνωρίζω καὶ μυκηναϊκὰς ἀναλόγους συνθέσεις τοῦ θέματος τῶν κρίνων, π.χ. F u r t w. - L o e s c h c k e, ἐνθ' ἄνωτ., Πίν. XXXVI, 377.

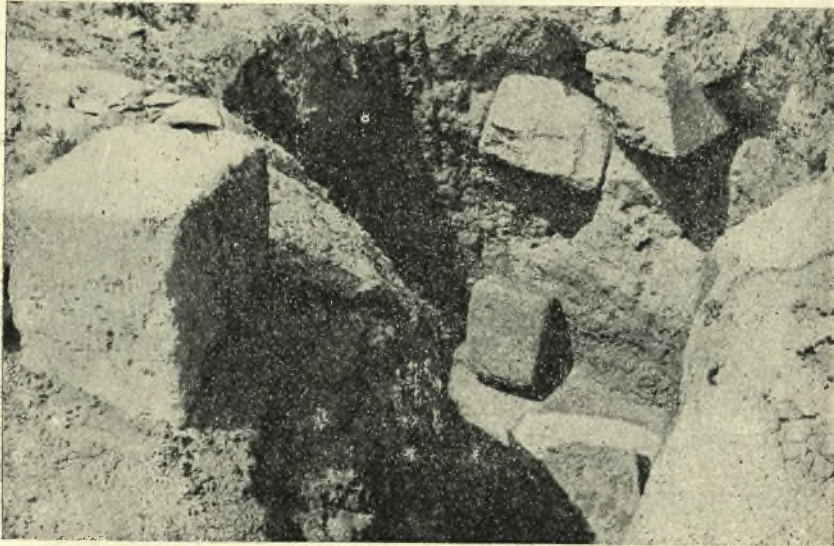
⁵⁵) Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων κυλινδρικήν κάλπην ἐκ Παλαικάστρου B.S.A. Suppl. I, 1, 1923, Πίν. XXIII, b, ἐνθα τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ γωνιῶν, ὡς καὶ ἐδῶ.

⁵⁶) Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 274.

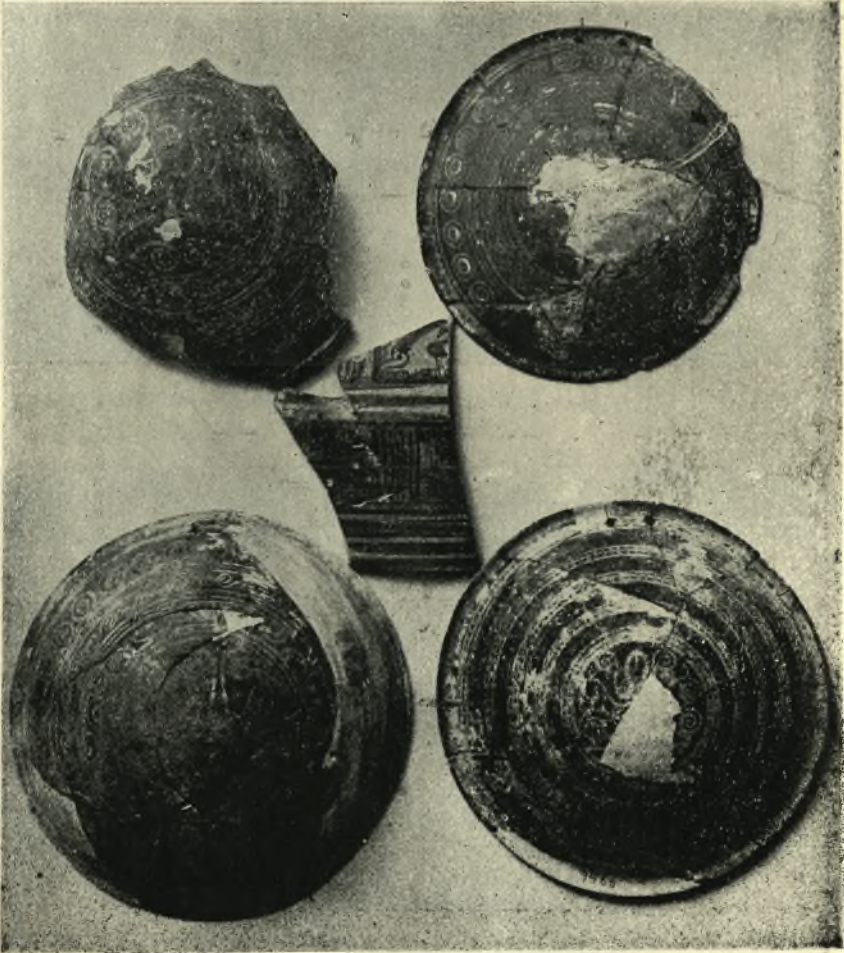
⁵⁷) Πρβλ. P e n d l e b u r y, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 43.

1. Τὸ ἀνασκαφέν τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου.

2. Οἱ ἐντὸς τοῦ θαλάμου ὀγκόλιθοι καὶ ὁ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἔδαφους.

Πώματα καλπῶν καὶ τεμάχιον μετὰ παραστάσεων πολύποδος

Τεμάχιον κάλλης μετὰ παραστάσεων πολύποδος.

Τεμάχια γεωμετρικῶν ἀγγείων.

Ἐπί δύο ὀστράκων προερχομένων ἐκ πολυχρωμικῶν καλπῶν, ἀποτελουσῶν πάντως μειονότητα, ὡς φαίνεται, καὶ μεταξὺ τοῦ ἀρχικοῦ περιεχομένου τοῦ τάφου, ἀπαντᾷ κόσμησις ἐρυθρὰ, μὲ μέλαν πλαίσισιον, ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, εἰς τὴν μίαν περιπτώσιν «κρίνων», εἰς δὲ τὴν ἑτέραν καθέτων γραμμῶν.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ πῶμα μετὰ λαβῆς εἰς σχῆμα κεφαλῆς ζώου καὶ τὰ ἀγγείδια, ἅτινα ἀπετέλουν λαβὰς καλυμμάτων, ὡς καὶ τινὰ σχεδὸν πλήρη κρατηρίδια τοῦ γνωστοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τύπου καὶ ἄλλα εἰς τεμάχια.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἐντὸς τοῦ θαλάμου ἀνακάλυψις ὄχι μόνον τεμαχίων χονδροῦ μεγάλου πίθου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων σαφῶς ἀνηκόντων εἰς πηλίνην σαρκοφάγον ἢ κιβώτιον. Πιθανῶς εὗρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ἀκόμη περιπτώσεως ἐπαναχρησιμοποίησεως μινωικοῦ τάφου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκεν ἡ σαρκοφάγος, κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους καὶ ἐντεῦθεν, ἢ περὶ μιᾶς ἀρχικῆς ὑπομινωικῆς ταφῆς ἐντὸς λάρνακος⁵⁸. Ὁ ἀνασκαφεὶς τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1940 τάφος τοῦ Τεκῆ ἀπεδείχθη ὁμοίως ὡς ἀναγόμενος εἰς τὴν μινωικὴν ἐποχὴν, ἀφοῦ ἀπέδωσε τεμάχια λαρνάκων καὶ ζευγὸς κεράτων⁵⁹. Ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆσις λαρνάκων ἢ οἰκιακῶν πηλίνων κιβωτίων ὡς τροφοδῶχων ἀγγείων κατὰ τοὺς μεταβατικούς χρόνους δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀπίθανος. Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ὄστᾶ ἔφερον ἴχνη καύσεως. Πάντως ἡ διαμόρφωσις τῆς εἰσόδου δὲν δύναται νὰ εἶναι παλαιότερα τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Χαλκᾶ τινὰ τεμάχια καὶ ἓν ξίφος σιδηρῶν εἰς κακὴν κατάστασιν ὡς καὶ σιδηρᾶ πόρπη ἀνευρέθησαν ἐπίσης.

Ἀνώτατον ὄριον χρονολογικῶς ἀποτελοῦν (ἀφοῦ περὶ τῆς λάρνακος δὲν δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν σαφῆ γνώμην) τὰ πρωτογεωμετρικὰ κρατηρίδια καὶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορεὺς⁶⁰, ὡς καὶ τὸ σιδηρῶν ξίφος καὶ ἡ πόρπη, τῆς παρουσίας ὅπλων ἀποτελούσης ἔνδειξιν προιμότητος. Κατώτατον ὄριον παρέχει ἡ ἀραιὰ ἐμφάνισις πολυχρῶμων καλπῶν καὶ ἡ ἀπουσία πρωτοκορινθιακῆς κεραμεικῆς. Πιστεύω ὅτι αἱ ἔνδειξεις αὗται ἄγουν εἰς χρόνους μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 8ου.

⁵⁸) Μινωικὸς καὶ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν ἐπαναχρησιμοποιηθέντας θεωρεῖ τοὺς τάφους τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὴν Ζαφῆρ Παπούραν ὁ P a y n e, ἔνθ' ἄνωτ., 225.

⁵⁹) D u n b a b i n, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 84. Περὶ τοῦ ὅτι οἱ πλείστοι πρωτογεωμετρικοὶ λαξευτοὶ θαλαμῶτοι τάφοι ἀνάγονται εἰς τὴν ΥΜΙΙΙ βλ. P e n d l. σ. 308. Ἐπίσης πρβλ. E v a n s, Prehist. Tombs of Knossos, σ. 184.

⁶⁰) Τὸ φέρον τὴν ὀπὴν τεμάχιον, καίτοι καλῆς τεχνικῆς, πρέπει ἴσως νὰ

Πιστεύω ὅτι δυνάμεθα τώρα, κατόπιν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πολυπόδου ἐπὶ τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν μυκηναϊκὴν καταγωγὴν καὶ τῶν λοιπῶν θεμάτων, ἅτινα ἀψηχόλησαν ἡμᾶς ἐνταῦθα⁶¹, καὶ νὰ πεισθῶμεν ὀριστικῶς ὅτι ἡ πρωτοελληνικὴ τέχνη τῆς Κρήτης δὲν «μυκηναΐζει διότι ἀνατολίζει»⁶², ἀλλ' ὅτι ὄντως μυκηναΐζει. Τινὰ τῶν θεμάτων τούτων ἠντλήθησαν ἐκ τῶν λειψάνων τοῦ μινωικοῦ κόσμου, ἄλλα ὅμως ἐπεβίωσαν διὰ συνεχοῦς ἀναπαραγωγῆς: εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ὀφείλει τις βεβαίως νὰ ἀνεύρη τοὺς συνδετικούς κρίκους. Αἱ ὡς ἐκ θαύματος «ἀναβιώσεις», ὀφειλόμενα δῆθεν εἰς ὄρισμένην ψυχολογικὴν διάθεσιν τῶν κατοίκων τῆς γῆσου, ἐμμένουσαν ἐν λανθανούσῃ καταστάσει ἀπὸ τῶν μινωικῶν μέχρι τῶν ἑλληνικῶν χρόνων, δὲν εἶναι πιστευταί⁶³.

Νομίζω ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠρνεῖτο τις ὅτι ὁ πρωτογεωμετρισμὸς ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐν τῶν ὑπομυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων, παράγον πτωχὴν διακόσμησην δι' ἐπιλογῆς ὀρισμένων μυκηναϊκῶν θεμάτων, ὅτι ἀποτελεῖ ρ υ θ μ ὄ ν κ α ἰ ὄ χ ι π ε ρ ἰ ὀ δ ο ν⁶⁴ καὶ θὰ ἐπέμενε νὰ θεωρῇ τὴν πρωτογεωμετρικὴν τέχνην ὡς ἀντιπροσωπεύουσαν ὀρισμένην περίοδον, σαφῶς ἀποχωρίζουσαν τὴν γεωμετρικὴν ἀπὸ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς, καὶ τότε ἀκόμη, λέγω, θὰ ἠδύναντο νὰ ἀνευρεθῶν διὰ μέσου καὶ τῆς περιόδου ταύτης οἱ κρίκοι οἱ ἐρημνεύοντες πλεῖστα φαινόμενα ἐπιβιώσεως⁶⁵. Ὁ ὅρος «πρωτογεωμετρικός», ὡς τὸν ἀντιλαμβανόμεθα συνήθως, ἀποτελεῖ συμβατικὸν σχῆμα ταγέως διασπώμενον μόλις ἕξετάσῃ τις ἐκ τοῦ πλησίον τὰ ἀντικείμενα. Εἶδομεν τὴν ἐπὶ πρωτογεωμετρικῆς κεραμεικῆς ἐμφάνισιν τοῦ πλοχοῦ καὶ τοῦ τετραφύλλου, ἡ δὲ καταπληκτικότερα ἐπιβιώσις μυκηναϊκῶν θεμάτων ἐπὶ τῆς κεραμεικῆς ταύτης εἶναι ἐν βουκράνιον, ἀπαντῶν ἐπὶ ἀγγείου τῆς γνωστῆς ομάδος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

ἀποδοθῆ εἰς πρωτογεωμετρικούς χρόνους, ἀφοῦ τὰ γεωμετρικά δείγματα τοῦ εἶδους τούτου ἀμφισβητοῦνται ἀκόμη. Περὶ ἑνὸς δείγματος ἐκ Λασιθίου, βλ. παρὰ P e n d l e b u r g y, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 319.

⁶¹) Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῆ ὁ φυλλωτὸς ρόδαξ, ἡ σειρὰ δισκίων, αἱ ἐπάλληλοι σειραὶ τεθλασμένων κ.ἄ.

⁶²) D e m a r g n e, La Crète dédalique, σ. 179· πρβλ. καὶ σ. 241.

⁶³) Οὕτω π.χ. πιστεύει ἡ H a r t l e y, Early greek vases from Crete, B.S.A. XXXI, σ. 60: εἰς «resurrection of minoan taste», προκειμένου περὶ τῆς κνωσιακῆς πολυχρωμίας.

⁶⁴) D e s b o r o u g h, B.S.A. XLIII, σ. 261.

⁶⁵) Ὁ P e n d l e b u r g y, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 308, φαίνεται θεωρῶν πρωτογεωμετρικὴν καὶ ὑπομυκηναϊκὴν ὡς φάσεις τῆς αὐτῆς περιόδου. Ὅτι ὁ πρω-

Πλεῖστοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Payne⁶⁶, ἀνοῦνται τοὺς δεσμοὺς τῆς γεωμετρικῆς πολυχρωμίας τῆς Κρήτης πρὸς τὴν μινωικὴν, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ λευκοῦ ἀπὸ τῶν πρωτογεωμετρικῶν. Ἄλλ' εἶναι ἄραγε τοῦτο τοῦλάχιστον βέβαιον; Εἰς προσιμώτατα, ἀδημοσίευστα καλύμματα τῶν τάφων τῆς Φορτέτσας, καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 330 κάλυμμα τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, πρωτογεωμετρικῆς ἐμφανίσεως καὶ τεχνικῆς, ἀπαντοῦν λευκὰ πτηνά. Χρῆσις λευκοῦ ἀπαντᾷ εἰς ἀγγεῖδιον τῆς μνημονευθείσης ὁμάδος τῆς Συλλογῆς⁶⁷. Τὸ νὰ εἴπωμεν εὐθὺς ὡς ἀναγνωρισθοῦν ἐπὶ πρωτογεωμετρικῶν εἰρημάτων στοιχεῖα ὡς τὰ ἀνωτέρω, ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸ ἀπρητισμένον «σχῆμα», ὅτι τὰ εἰρημάτα ταῦτα δὲν εἶναι γνησίως πρωτογεωμετρικά, ἀναγνωρίζοντες συγχρόνως ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι τελείως πρωτογεωμετρικά, δὲν εἶναι εὐθύ. Ἄπ' ἐναντίας ὀφείλομεν νὰ εὐρύνωμεν τὸ σχῆμα, ἀφοῦ καὶ ἡ ὅλη ἐξέλιξις τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης ἐν Κρήτῃ ἀπαιτεῖ τὴν εὐρυσιν ταύτην.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν πολυχρωμίαν, εἶναι προφανὲς πῶσον δυσχεραίνεται ὄχι μόνον ἡ λύσις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ σύλληψις τοῦ προβλήματος, ἔνεκα ὀρισμένων τυπικῶν ἀπόψεων βαθύτατα ἐρριζωμένων καὶ εὐρύτατα διαδεδομένων: οὕτω τονίζεται ὑπὸ πάντων σχεδὸν ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότης μεταξὺ τοῦ παλαιοτάτου ἀνατολικοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ μέλανος ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς κρητικῆς πολυχρωμίας ἀφ' ἑτέρου, ἡ ὁποία μάλιστα ἐμφανίζεται δηθὲν ἐπὶ τῆς Κρήτης μόνον ἐν Κνωσῷ καὶ διὰ πεντήκοντα μόνον ἔτη. Ἄλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ πολυχρωμία αὕτη εἶναι ἀρκούντως διάφορος, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ τὸ λευκὸν ἐπίχρῖσμα, — ἄγνωστον ἐν τῇ Ἀνατολῇ⁶⁸, ἀλλ' ἀπαντῶν ἀντιθέτως ἐπὶ ΥΜ σαρκοφάγων — καὶ ἐπίσης τὸ κυανοῦν καὶ τὸ κίτρινον. Δὲν περιορίζεται δὲ αὕτη μόνον εἰς τὴν Κνωσόν, ἀλλ' εἶναι γνωστὴ, εἰς τοπικὴν παραλλαγὴν, καὶ ἐν τῇ ἀπομεμονωμένῃ περιοχῇ τῶν Ἀρκάδων, καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Κρήτῃ, τῆς ὁποίας

τογεωμετρισμὸς δὲν χωρίζεται διὰ τομῆς ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης, ἀλλ' ἀποτελεῖ «ἐκφυλιστικὴν συνέχειαν» αὐτῆς φρονεῖ καὶ ὁ Demargne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 176, 179 πρβλ. καὶ Desboughe, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 267-70. Ὁ Pendlebury, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 311, ἐδέχθη τὴν μινωικὴν καταγωγὴν τῶν τριγώνων, ἄτινα διαιροῦνται ποικίλως εἰς τετραγωνίδια, καὶ τῶν ζατρικίων. Ὁμοίαν καταγωγὴν καὶ τῶν συγκεντρικῶν κύκλων καὶ ἡμικυκλίων δεικνύει ὡς δυνατὴν ὁ Payne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 269.

⁶⁶) Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 275-6.

⁶⁷) Τὴν ὁμάδα, περιλαμβάνουσαν καὶ λίαν ἐνδιαφέρον πῆλινον ὁμοίωμα ναίσκου, θέλω δημοσιεῦσαι προσεχῶς, ὡς μέρος γενικώτερου προγράμματος δημοσιεύσεως τῶν ἀγγείων τῆς σπουδαιοτάτης ταύτης Συλλογῆς, τὴν ὁποίαν εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοι ἀναθέσῃ ὁ ἱατρός κ. Γιαμαλάκης.

⁶⁸) Πρβλ. Demargne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 185.

μάλιστα προνόμιον εἶχε θεωρήσει τὴν χοῆσιν τοῦ λευκοῦ ὁ Droop⁶⁹, ἥτις καλύπτει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν προελληνικῶν χρόνων διάστημα πολὺ μεγαλύτερον τῶν πενήκοντα ἐτῶν, ἀφοῦ εἶναι καὶ πρωτογεωμετρικὴ. Ἐξ ἄλλου ἐπάρχει καὶ διὰ τὴν Κύπρον τὸ πρόβλημα τῆς συνδέσεως τῆς γεωμετρικῆς πολυχρωμίας πρὸς τὴν παραδεδομένην τῆς μέσης χαλκῆς περιόδου⁷⁰.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ βεβαιότερον ἐκ τῶν παραδειγμάτων τῆς ἀπὸ τῆς Κύπρου ἐξαρτήσεως, ἦτοι τὸ τῶν τεφροδόχων καλπῶν τοῦ γνωστοῦ τύπου, πῶς δύναται τις νὰ ἀγνοήσῃ τὰς δύο μυκηναϊκὰς τριποδικὰς κάλπας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐξ Ἀγίας Τριάδος μὲ τὸν συνδυασμὸν τῶν ὀριζοντίων καὶ καθέτων λαβῶν, ὅστις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ΥΜΠΙ πίθου ἐκ Βαθυπέτρου καὶ ἐπι ἀνωτέρω ἐπὶ ΜΜΙβ τριποδικοῦ κυλινδρικοῦ ἀγγείου ἐκ νεωστὶ ἀνασκαφέντος τάφου ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἡλία τῆς Κνωσοῦ; Μόνον λοιπὸν ὁ ταινιοειδῆς πούς δύναται νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν βεβαίως, ὡς δάνειον, προσαρμωσθὲν ἐπὶ τύπου παλαιότερου οἰκείου ἐν Κρήτῃ.

Ἐχει ἄλλως τελείως ἀποσαφηνισθῆ τὸ ζήτημα τῶν διαφορῶν κρητικῶν ἐργαστηρίων τῆς περιόδου; Ποῖος δύναται νὰ εἴπῃ τίνας ἐκπλήξεις μᾶς ἐπιφυλάσσει ἢ τόσον ὀλίγον γνωστὴ δυτικὴ Κρήτη καὶ ἢ ἐτεοκρητικὴ ἀνατολική; Ἄν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ δυτικὴ Κρήτη παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἄνευ σημασίας διὰ τὸν μινωικὸν πολιτισμὸν, τοῦτο δυσκόλως εἶναι πιστευτὸν προκειμένου περὶ τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων. Ἡ συλλογὴ Γιαμαλάκη περιλαμβάνει δύο κυλινδρικὰς τεφροδόχους κάλπας ἐξ Ἀδελῆ Ρεθύμνης, αἱ ὁποῖαι εἰς

⁶⁹) B.S.A., XII, σ. 26.

⁷⁰) De m a r g n e, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 178, ἐνθα ἐπικαλεῖται πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τὸν συντηρητισμὸν τῶν Κυπρίων, ὡς ἄλλοι ἐπικαλοῦνται προκειμένου περὶ τῆς κνωσιακῆς πολυχρωμίας, τὸν συντηρητισμὸν τῶν Κρητῶν. Διὰ τὴν ὑπομυκηναϊκὴν καὶ πρωτογεωμετρικὴν τέχνην τῆς Κύπρου, ἀκολουθοῦσης περίπου τοῦ νόμου τῆς κυρίως Ἑλλάδος, βλ. G j e r s t a d, Studies on prehistoric Cyprus, σ. 226-228. Ὁ κ. Ν. Π λ ά τ ω ν υποθέτει, ὡς μοι εἶπεν, ὅτι ἡ πολυχρωμία ἐπέζησε μετὰ τινων μινωικῶν θεμάτων μέχρι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς διὰ τῆς ὑφαντουργίας. Πράγματι, πολυχρωμικαὶ τινες κάλπαι τῆς Κνωσοῦ καὶ διὰ τῶν χρωματικῶν συνδυασμῶν καὶ διὰ τῶν θεμάτων, παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν ὑφαντοῦ καὶ γωνιώδη τινὰ θέματα δύναται ὄντως νὰ εἶναι ὑφαντικά. Ἐν τούτοις δὲν παρέχεται οὔτω ἐρμηνεία τῆς ἐπιβιώσεως τῆς τ ε χ ν ι κ ῆ ς τῆς πολυχρωμίας, ἢ ὁποῖα τεχνικὴ, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀγγεῖα εἶναι βεβαίως τελείως διάφορος τῆς τῶν ὑφαντῶν. Ἐξ ἄλλου, τὰ προελληνικά θέματα, καμπυλόγραμμα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δὲν ἦσαν κατάλληλα διὰ τὴν ὑφαντικὴν.

οὐδεμίαν τῶν γνωστῶν κατηγοριῶν ἀνήκουν, παρέχουν δὲ ἰσχυρῶς μυκηναϊκὴν ἐντύπωσιν. Τοιαῦτα ἀγγεῖα εὐρίσκονται καὶ μεταξύ τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Ρεθύμνης. Εἰς ἐργαστήρια ὡς τὸ παραγαγόν αὐτὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἐμμονὴ παλαιῶν τρόπων διακοσμήσεως καὶ τεχνικῆς.

Ἡ σχηματικὴ ἀποψις τῆς ἐπὶ ἓν διάστημα ἀπολύτου ἐν Κρήτη κυριαρχίας τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, μὲ τὸ στενότερον περιοχόμενον, τὸ ὁποῖον δίδεται εἰς τὸν ὄρον, καὶ τῆς μετὰ ταῦτα ἐξ Ἄνατολῶν ἐπανόδου παντὸς θέματος μὴ πρωτογεωμετρικοῦ κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην, ἐπάγεται κατὰ βάθος τὸν παρόλογον ἰσχυρισμὸν, ὅτι ὁ μινωικὸς πληθυσμὸς ἐξεκένωσε πανοικεῖ τὴν Κρήτην, μεταφερθεὶς μετὰ τῆς τέχνης του, τῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν παραδόσεων του εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐκδωρισθεὶς οὕτω τῆς νήσου ἐντὸς μιᾶς ἡμέρας μὲ τὴν αὐτὴν εὐκολίαν, μὲ τὴν ὁμοίαν δημιουργεῖται ἐν ἱστορικῶν σχήμα. Ἐν τούτοις τὰ πάντα πείθουν περὶ τοῦ ἀντιθέτου, ἦτοι περὶ τῆς βαθμιαίας ἀφομοιώσεως καὶ μεξίσεως:

*ἄλλη δ' ἄλλων γλῶσσα, μεμιγμένη· ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες
Λαοιῖες τε τριχάϊκες δῖοι τε Πελασγοί⁷¹.*

Οἱ παλαιότεροι δὲ οὗτοι κάτοικοι τῆς Κρήτης διατηροῦνται μετὰ τῆς γλώσσης τῶν κατέπειν σειρᾶς ὀλοκλήρων αἰώνων ἐν Πραισιῶ. Διατί λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι τοιαύτη μεξίς ἐγένετο καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τέχνης, καὶ ὅτι τὸ παλαιὸν φυλετικὸν στοιχεῖον διὰ τῶν οὐχὶ τελείως ἐξαφανισθέντων ἐργαστηρίων του συνέβαλεν εἰς τὴν νέαν καλλιτεχνικὴν παραγωγὴν τῆς νήσου, ὡς συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ νέου αὐτῆς πληθυσμοῦ⁷²; Ἄν τὸ μινωικὸν κιονόκρανον ἐπιβιοῖ εἰς τὸ δωρικόν, ἂν οἰκοδομοῦνται κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον ναοί, ὡς τοῦ Ποιναῖ, μὲ ἀναμφισβητήτως μινωικὰς ἐμπνεύσεις, ἂν αὐτὸς ὁ δαιδαλικὸς τύπος ἐν τῇ γλυπτικῇ ἀνάγεται ὄντως εἰς τὰ μεγάλῃς κλίμακος ἔργα τῆς τελευταίας μινωικῆς φάσεως, διατὶ ἄραγε νὰ ἀποτελῇ ἐξαιρέσιν ἢ κεραμεικῇ⁷³;

⁷¹) Ὀδύσ. τ, 175-7.

⁷²) Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀπολύτου φυλετικῆς κατανομῆς τῶν τρόπων διακοσμήσεως καὶ τεχνικῆς κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον. Οἱ μινωικοὶ τρόποι, ἐπιζήσαντες διὰ μέσου τῶν πολεμικῶν χρόνων εἰς ὠρισμένα ἔτεοκρητικὰ ἐργαστήρια, ἦτο δυνατόν νὰ γίνονιν δεκτοὶ κατὰ τὴν εἰρηνικὴν περίοδον καὶ ὑπὸ τοῦ δωρικοῦ στοιχείου. Ἐξ ἄλλου πιστεύω ὅτι εἰς μεγάλα κέντρα, ὡς ἡ Κνωσός, τὰ δύο στοιχεῖα εἶχον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀφομοιωθῆ.

⁷³) Βλ. λαμπράν ἐκθεσιν τοῦ ὅλου προβλήματος τῶν μινωικῶν ἐπιβιώσεων παρὰ Doro L e n i, «Κρητ. Χρον.» Δ', I, σ. 180 κ.έξ.

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία ἡ ἐμφάνισις ἐργαστηρίων ἐμπνεομένων ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης εἰς τὴν Κνωσόν, παλαιὰν ἡγήτιδα τῶν κατευθύνσεων τῆς τέχνης τῆς νήσου. Ὁ Pendlebury⁷⁴ ὀμιλεῖ περὶ τῆς ἐξαιρέτου θέσεως τῆς Κνωσοῦ, ἥτις μόνη ἐκ τῶν πόλεων, μετὰ τῆς Ἀμνισοῦ, ἐπέζησε τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Περὶ τῆς ΥΜΠΙ ἀκμῆς τῆς πόλεως, τοῦτ' ἔστι καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου, παρέχουν σαφῆ μαρτυρίαν οἱ τάφοι τῆς Ζαφῆρ Παπόφρας.

Ὁδδεμία μεταβολὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶναι ἀπότομος. Δι' ἀναλόγου ἐξελίξεως παρήχθη ὁ μεσαιωνικὸς πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐδραζόμενος ἐπὶ τῶν ἑλληγορωμαϊκῶν παραδόσεων, μετὰ τὸν καταποντισμὸν τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὸν χεῖμαρον τῶν βαρβαρικῶν ἐγκαταστάσεων. Δὲν ἀπέχει ἴσως πολὺ ἡ ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἀποδειχθῆ μέχρι ποίου σημείου ὀφείλεται ἡ θαυμασία ἀνθήσις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὸ βαθυτάτα ἐμπεποτισμένον διὰ πολιτισμοῦ ἔδαφος τῆς νήσου τοῦ Μίνωος⁷⁵.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου

⁷⁴) Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 305.

⁷⁵) Ἐδχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. Sinclair Hood, ὑποδιευθυντὴν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, διότι εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ εὐφραίνῃ χάριν ἐμοῦ ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ G j e r s t a d, *Decorated metal bowls from Cyprus*, «Opusc. Archaeol.» IV, 1946, διὰ μίαν τεχὸν ἐπ' αὐτῶν ἐπιβίωσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος θέματος.

Η ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ (1610)

Ἡ ἐκθεσὶ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ τοῦ 1610, ποὺ δημοσιεύω παρακάτω, ἔχει ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης στὴν περίοδο αὐτή. Ὅλες οἱ ἐκθέσεις τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν καὶ τῶν Δουκῶν, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιο περίπου σκελετό, γιὰτι μιλοῦν γιὰ τὰ ἴδια σχεδὸν ζητήματα, δίνουν καινούρια, ἄγνωστα μέχρι σήμερα, ἱστορικὰ στοιχεῖα.

Ἡ ἐκθεση τοῦ Βενιέρ στὴν ἀρχὴ κάνει μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγή, σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυσή καὶ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ «Βασιλείου τῆς Κρήτης» ἀν καὶ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἱστορικὲς πηγές, ἔχει τὴ σχετικὴ τῆς ἱστορικῆς ἀξία. Ἀναφέρει ποῦς ἦταν ὁ πρῶτος Δούκας τῆς Κρήτης, ποιά ἦταν τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς θητείας του, πόσους σύμβουλους εἶχε, πότε ἰδρύθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου καὶ τῶν Ρετούρηδων. Μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὶς ἀποικίες ποὺ ἔστειλε ἡ Βενετία στὴν Κρήτη ὡς καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ τὴν καταστολὴ τῆς ἀπὸ τὸν Ντάλ Βέρμε.

Σχετικὰ μὲ τὴ Δικαιοσύνη ἀναφέρει πῶς καὶ ἀπὸ ποιους ἀπονέμεται. Ἐξαιρεῖ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀξιώματος τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ ποὺ «σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο».

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφή τῆς σιτοδείας ποὺ παρουσιάστηκε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας του καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ τὴν ἀντιμετωπίσει πηγαίνοντας ὁ ἴδιος στὴ Μεσαρὰ γιὰ νὰ βρεῖ σιτάρι! Καὶ τὸ κεχρὶ (κῆγχρος panicum) μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ Βενιέρ ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀρτοποιίση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη¹. Παρακάτω συνιστᾷ νὰ γίνουν ἱπποκίνητοι μύλοι γιὰ τὸ ἄλεσμα τῶν σιτηρῶν, γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβρη καὶ Ὀκτώβρη, ποὺ δὲν φυσοῦν ἄνεμοι καὶ δὲν ὑπάρχουν τρεχάμενα νερά καὶ οἱ ἀνεμόμυλοι καὶ οἱ ὑδρόμυλοι δὲν μποροῦν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς σχετικὲς ἀνάγκες².

¹) Βλ. σχετικὰ Σ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας τ. II, Ἱεράκλειο 1960, σ. 77 καὶ 79 καὶ τ. III (ἀνέκδοτος).

²) Ἄλλη ἐκθεση (τοῦ Filippo Pasqualigo τοῦ 1594) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ σιτηρὰ τοῦ Χάντακα ἀλέθονταν στοὺς νερόμυλους τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ σὲ κάμποσους ἀνεμόμυλους, ποὺ βρισκόνταν στὸ Μαρουλά (τὴ σημερινὴ Χρυσοπηγὴ-Πόρο) καὶ στὸν Κατσαμπᾶ. Χρησιμοποιοῦνταν ὁμως γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ χερσόμυλοι. Βλ. Σ. Σ π α ν ά κ η, ὁ.π., τ. III.

Ἐπιφέρει ἔπειτα γιὰ τὸ Στρατὸ (μιλίτσια) τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «*ἄχρηστο*», ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ἐγκαταλείπουν τὴν ὑπηρεσία τους· γιὰ τὸν ντόπιον στρατὸ (τοὺς «*τσέρνιντε*») ποὺ καὶ αὐτὸ τὸν θεωρεῖ μικρῆς ἀξίας· γιὰ τὶς ἀγγαρεῖες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται προσωπικὰ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὄχι νὰ πληρώνονται σὲ χρῆμα· γιὰ τὸ φεουδαλικὸ ἱππικόν, τὸ ὁποῖο ἐπίσης θεωρεῖ «*ὀλωσδιόλου ἄχρηστο*», γιὰτὶ λείπει ἡ ἀσκήσῃ του, ἐνῶ τὸ μισθοφορικὸ εἶναι ἀνώτερον· γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, ὅπου κάνει τὴ σύσταση νὰ γίνεται ἡ στρατολογία τῶν κατεργαρηδῶν τὸ Φλεβάρη ποὺ πεινᾷ ὁ λαὸς καὶ εὐκόλα προσέρχεται σ' αὐτὴ τὴ στρατολογία· γιὰ τὴν κατάστασιν ποὺ βρισκόνταν τότε τὰ τεῖχη σὲ μερικὰ σημεῖα⁸⁾ γιὰ τὴν ὑδροεὐση τοῦ Χάντακα, τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου — οἱ ὁποῖες γέμιζαν ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν δρόμων — καὶ τὶς κρήνες τοῦ Ἁγίου Σαλβαντόρο καὶ τῆς Λόντζας· γιὰ τὴν κατάστασιν τοῦ Castello al Mare (Κοῦλε) καὶ τοῦ λιμανιοῦ καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀσφάλειας τοῦ Βασιλείου.

Τὸ πρωτότυπον τοῦ δημοσιευόμενου ἐγγράφου βρίσκεται στὸ Archivio di Stato di Venezia (V.A.S.), Relazioni LXXXI, Relazione di Dolfin Venier.

⁸⁾ Φαίνεται πὸς δὲν εἰσακούστηκε ἡ σύστασιν τοῦ Βενιέρ, γιὰτὶ, ὕστερον ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια, ὁ Φρ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του ὅτι τὸ μέρος «*ἀπὸ τῆς Πύλης τοῦ Λερωματὰ μέχρι τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνοικτό, σχεδὸν ὀλωσδιόλου...*». Βλ. Σ. Σπανάκη, ὁ.π., τ. II σ. 26.

1610 a 9 GENARO

RELATION

DE s. DOLFIN VENIER RITORNATO DI DUCA DI CANDIA,

Sermo P(ri)n(ci)pe

Tra le altre chiarissime osservazioni dell' ottimo, et esemplare governo di questa Serma Patria degnamente, è da imitarsi l' invecchiato, et ben instituto ordine che li Rappresentanti dopo ritornati dalli carichi loro, debbano riferire a piedi della Sertà V(ost)ra, tutto quello, che possono stimar opportuno alla sua utilità.

Il che eseguendo io Dolfin Venier nel mio presente ripatriare dal Regimento di Duca del suo Regno di Candia per supplire non solo all' obbligo mio naturale, ma a quel zelo, che vive in me verso il publico benefittio ho proposto di discorrere brevemente, così intorno a quanto spetta al supplimento del mio carico, come circa le cose che giudico bisognose di consideratione, et di rimedio, le quali saranno distinte nell' infrascritti capi, come quello, che mi somministra il mio debole giuditio per ogni necessaria provisione.

1610 ΣΤΙΣ 9 ΤΟΥ ΓΕΝΑΡΗ
ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ κ. ΝΤΟΛΦΙΝ ΒΕΝΙΕΡ, ΓΕΩΣ ΔΟΥΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γαληνότητα Ἠγεμόνα,

Ἀνάμεσα στ' ἄλλα λαμπρότατα ἔθιμα τοῦ ἄριστου καὶ ὑποδειγματικοῦ Κράτους τῆς Γαληνότητας τούτης Πατρίδας ἀξιολίμητο εἶναι τὸ παλιὸ καὶ καλὰ καθιερωμένον ἔθιμον, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἀντιπρόσωποι ὀφείλουν, ἅμα ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τους, νὰ ἀναφέρουν ταπεινὰ στὴ Γαληνότητά Σας κάθε τι πού, κατὰ τὴν κρίση τους, ἀξίζει νὰ σὰς ἀναφέρουν.

Τοῦτο ἐκτελώντας κι ἐγώ, ὁ Ντόλφιν Βενιέρ, πὸν ξαναγύρισα τώρα στὴν Πατρίδα ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ Δούκα στὸ Βασίλειό Σας στὴν Κρήτη, ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἐκπληρώσω τὴ φυσικὴ υποχρέωσή μου, μὰ καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὸ ζῆλον πού ἔχω γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημόσιου συμφέροντος, ἔχω σκοπὸ νὰ μιλήσω μὲ λίγα λόγια, τόσο γιὰ δι' ἀφορὰ τὰ ζητήματα τῆς ὑπηρεσίας μου ὅσο καὶ γιὰ τὰ πράγματα ἐκεῖνα, πὸν κρίνω πὸς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξεταστοῦν καὶ νὰ θεραπευτοῦν. Ὅλ' αὐτὰ, ὅπως καὶ ἐκεῖνα πού, κατὰ τὴν ἀσθερικὴ κρίση μου, ἔχουν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν, θὰ τὰ πραγματευτῶ στὰ παρακάτω κεφάλαια.

Et perche dovendossi introdurre il principio del carico del Duca è a proposito ritrovar alcuna cosa dell'origine di quella dignità con le sue circostanze, ancor che dalli ssri miei Precessori ne sarà statto fatto sin quà più maturo discorso.

Dopo che dell'anno 1204: 12 Agosto, al tempo del Sermo Dose Dandolo, il Regno di Candia prevene in poter della Ser^{ta} V(ost)ra comprato da Don Boniffatio Marchese di Monferrato per mille march. d'argento, et per tanta possessione in Italia, che li rendesse ogn'anno perperi dieci mille d'oro, del 1207 l' Illmo sigr Giacomo Thiepolo, che fu poi P(ri)n)ci)pe di gloriosa memoria, vi fu mandato Duca la prima volta, et continuò in quel governo per anni sette;

Questo tempo in altri sucessori fu ristretto in anni tre insino all'anno 1226, et dall'hora in dui, secondo camina tutta via anco al presente Del 1363: 17 Settembre fù instituito il carico di Capo per la cura della militia, et del 1419 aggiunto anco per

Καί, ὄντας ὑποχρεωμένους ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Δούκα, ταιριάζει ν' ἀναφέρω κάτι γιὰ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος μαζί μὲ τὰ περιστάτικὰ του, ἄν καὶ οἱ κ.κ. προκάτοχοί μου θὰ ἔχουν μιλήσει μέχρι σήμερα πὺρ τέλεια.

1. — Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ Βασιλείου.

Ἀφοῦ τὸ 1204, στίς 12 τοῦ Αὐγούστου, τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνότατου Δόγη Νιάντιλο, τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Νιὸν Μπονιφάτιο, μαρκήσιο τοῦ Μονφεράτιο, χίλιες ἀργυρῆς μάρκες καὶ ἄλλες κτήσεις στὴν Ἰταλία, πὸν τοῦ ἀπόδιδαν 10000 χρυσᾶ ὑπέροπυρα τὸ χρόνο, πέρασε στὴν ἐξουσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Τὸ 1207 ὁ ἐκλιμπρότατος κ. Ἰάκωβος Τιέπολο, πὸν ἔγινε Ἡγεμόνας ἔνδοξης μνήμης, στάλθηκε ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ Δούκας, ὅπου ὑπηρέτησε ἐπὶ τὰ χρόνια⁴.

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ περίοδος περιορίστηκε στοὺς ἄλλους διαδόχους σὲ τρία χρόνια μέχρι τὸ ἔτος 1226 καὶ ἀπὸ τότε κ' ἔπειτα σὲ δύο, ὅπως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τὸ 1363, 17 Σεπτεμβρίου, καθιερώθηκε ἡ ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου, γιὰ νὰ φροντίζει γιὰ τὸ Στρατό, καὶ ἀπὸ τὸ 1419 ὀρίστηκε καὶ σὰν βοηθὸς τοῦ Δού-

⁴) Ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Τιέπολο ἦλθε στὴν Κρήτη στὰ 1210 ἢ 1211, τότε πὸν κυριάρχησε στὸ νησί ἢ Βενετία. Βλ. Σ. Ξανθοῦδης: Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σ. 7.

compagno al Duca nel sollecitare, et scuoder li danari della Camera, et vene la prima volta la bona memoria del Clar^{mo} Sigr. Zuanne Zane.

Al primo Duca furono datti quattro Conseglieri, due per resciedere appresso di lui, et li due altri, l'uno per la Città di Rettimo; et l'altro della Canea fin tanto, che alla molta prudenza della Sertà V(ost)ra piacque per opportuni rispetti eleggiervi Rettori; li quali però sempre, che il Duca capita in alcuna di esse Città subentrano per suoi Consiglieri; mantenendosi nella sua pristina superiorità assoluta di tutto il Regno, per la cui conservatione, et stabilimento, et per metter qualche freno a quei Popoli, che nella mutatione del governo cominciavano riuscir inquietti, et molesti, sussitando disordini importantissimi, del 1212 la Sertà V(ost)ra stimò, che fosse bene mandarvi una Collonia di Nobili, con quella ampiezza di autorità, che voglio tralasciar di commemorare per esser riposta vivamente nel sapientissimo seno dell' Eccze VV.

Mà alcuni di loro fatti seditiosi, et insolenti, diedero causa, che fù mandato il General del Verme Veronese, per opprimerli,

κα, γὰρ νὰ φροντίζει γὰρ τὴν πιὸ γρήγορη εἰσπραξη τῶν χρημάτων τοῦ Δημοσίου· καὶ ὅταν τέτιος διορίστηκε γὰρ πρώτη φορὰ ὁ ἐκλαμπρότατος ἀειμνηστος κ. Ἰωάννης Τζάνε.

Στὸν πρώτο Δούκα δόθηκαν τέσσερις σύμβουλοι, οἱ δύο γὰρ νὰ ἐδρεύουν κοντά του καὶ οἱ ἄλλοι δύο γὰρ νὰ ἐδρεύουν ὁ ἓνας στὸ Ρέθυμνο καὶ ὁ ἄλλος στὰ Χανιά· ὥσπου εὐαρεστήθηκε ἡ σοφότητι Γαληνότητά Σας νὰ ἐκλέξει γὰρ τίς πόλεις αὐτὲς τοὺς ρετούρηδες, σύμφωνα μὲ τίς τότε ἀπαιτήσεις. Οἱ ρετούρηδες αὐτοί, ὅταν ὁ Δούκας πηγαίνει σὲ καμιά ἀπὸ τίς πόλεις τοῦτες, γίνονται σύμβουλοί του· διατηρεῖ ὁμως τὴν ἀρχικὴ ἀπόλυτη ἐξουσία του σ' ὀλόκληρο τὸ Βασίλειο. Γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ σταθεροποίηση τοῦ Βασιλείου αὐτοῦ καὶ γὰρ νὰ βάλει κάποιον χαλιναῖο σ' ἐκεῖνο τὸ λαό, πὸν ὅταν ἄλλασε ἡ Κυβέρνηση ἄρχιζε νὰ γίνεται ἀνυπότακτος καὶ ἐνοχλητικὸς, προκαλώντας σοβαρότατες ταραχές, ἡ Γαληνότητά Σας ἀποφάσισε νὰ στείλει μιὰ ἀποικία ἐγγενῶν τὸ 1212, μὲ τὴν ἐδρῦτατη ἐκείνη ἐξουσία, πὸν παραλείπω ν' ἀναφέρω, γιατί ἔχει χαραχτεῖ ζωηρότατα στὴν καρδιά τῶν ἐξοχότητων Σας.

Μὰ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγιναν στασιαστὲς καὶ θρασεῖς κ' ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ σταλεῖ ὁ στρατηγὸς Ντὰλ Βέρμε Βερονέζε^{*)}, γὰρ νὰ τοὺς κα-

*) Ὁ Ἀγαθάγγελος Ξηρουχᾶκης τὸν ἀποκαλεῖ «νέον Μέτελλον». Βλ. Ἀγ.

come fecce, di che se ne fà publica commemorazione, con apparato di un giardino in Piazza, il quale all'uscir che fa il Duca quella mattina di Palazzo, viene dal Populo levato in un ponto.

Fù poi del 1222 rinovata la Collonia, con quelle famiglie, che hora sono in essere, se bene diminuita assai al presente, si per esser mancate molte di esse, come per esserne buona parte venute a ripatriare, et altre per negligenza, et povertà ridotte alle Ville, mutata la conditione, sono divenuti poveri Contadini, in modo che nel consiglio, che si fecce nel mezzo del mio Reggimento appena n'intervennero trenta in circa, ma ben settanta, e

θυποτάζει, όπως και έκαμε. Για την καταστολή αυτή γίνεται δημόσια τελετή, με την προετοιμασία ενός κήπου στην Πλατεία. 'Ο κήπος αυτός σηκώνεται από το λαό σε μιá στιγμή όταν, εκείνο το πρωί, βγαίνει από το Παλάτι ο Δούκας⁶.

'Η άποικία άνανεώθηκε έπειτα το 1222⁷ με τις οικογένειες εκείνες που βρίσκονται εκεί άκόμη και τώρα, παρ' όλο που έχουν ελαττωθεί άρκετά σήμερα, γιατί πολλές άπ' αυτές έσβυσαν, άρκετές γύρισαν στην πατρίδα και άλλες, από άναμελεία και φτώχεια, κατάντησαν στα χωριά, άλλαξαν επαγγέλματα και έγιναν φτωχοί χωρικοί. Έτσι, στο Συμβούλιο που συγκλήθηκε στα μέσα της θητείας μου, παραβρέθηκαν μόλις τριάντα περίπου άπ' αυτούς, ενώ από τους κρητικούς παραβρέ-

Ξηροουχάκη, 'Ο Κρητικός Πόλεμος, Τεργέστη 1908, σ. 46. Και ό Πετράρχης λέγει ότι: «τους μὲν εχθρούς κατά την μάχην τόν δὲ Μέτελλον κατά την ταχύτητα νίκησεν». Βλ. Petrarca opera, IV De Rebus senilibus και έπιστολαί VIII.

⁶) Δέν μπορώ νά καταλάβω άκριβώς τί θέλει νά πει έδώ το κείμενο. Γεγονός είναι ότι για τή μεγάλη σπουδαιότητα που είχε για τή Βενετία ή καταστολή τής Έπανάστασης του 'Αγ. Τίτου—για τήν όποία πρόκειται έδώ—και για αιώνια μνήμη τής νίκης ή 10η του Μάη καθιερώθηκε με θέσπισμα του Δούκα Πέτρου Μοροζίνι σαν μέρα εθνικής χαρᾶς και γινόταν έπίσημη εύχαριστήρια δοξολογία, λιτανεία, και δημόσιες εορτές και ίππικοί άγῶνες. Τότε διακοσμοῦσαν άσφαλῶς τή δημόσια πλατεία μπροστά στο δουκικό παλάτι με πράσινους κλάδους δέντρων, πράγμα που δικαιολογούσε ή έποχή (10 του Μάη), με μυρτιές και βάρια— όπως γίνεται και σήμερα— και αυτό ίσως ονομάζει giardino ó Βενιέρ. Τή διακόσμηση αυτή περιγράφει ένα κείμενο τής ίδιας έποχής (1600): «La veille de ses festes on ornoit magnifiquement le Palais de tapisseries, de rameaux de mirthe et d'orangers, desquels on faisoit de trophées...». Βλ. Justinian Jerome, La description et histoire de l'isle de Scios (sine loco) M.D.VI (data erata: la stampa essendo del principio del 1600).

⁷) Άποικίες, όποσδήποτε μεγάλης κλίμακας, έστειλε στην Κρήτη ή Βενετία το 1211, το 1222, το 1233 και το 1252.

più Cretensi, cose di pensiero importante a chi è geloso della conservazione di un membro principalissimo di questa Reppublica, se bene io giudico tutti coloro di animo assai quietto, non sò se per instinto proprio, o pure per il rimorso, che si vedono di Fortezze, et Militia, onde forse non si manifestino in loro propositi stravaganti, mancando il modo di poterli nutrire, con niun favorevole progresso;

È ben vero, che quelli della Canea si sono fatti molto scandalosi, et di pochissimo rispetto, non solamente verso li Rettri; ma anco verso li superiori di essi, se bene al presente hanno il Segr. Benetto da ca da Pesaro Gentilluomo di gran stima, et conforme in tutto alla mente della Ser^{ta} V(ost)ra, et al bisogno.

Viene raccordato da molti, che per le continue occupationi di quel Rettore, fosse a proposito di aggiungere un Prouvre, che havesse carico di militie, Fortezze, Camera, Arsenale, Fabriche, et altre, al che se ben non dissento, tutta via quando non piacessero alla Ser^{ta} V(ost)ra, nuovi titoli, e nuove spese, crederei che per sollevamento del Rettore, et per mettere qualche regola alla Città che ha, et è per haverne molto bisogno, essendo ridotta in parte

θηκαν περισσότεροι ἀπὸ ἑβδομήντα ζήτήματα πὸν μποροῦν ν' ἀπασχολήσουν σοβαρὰ τὴ σκέψη ἐκείνου, πὸν ἐνδιαφέρεται γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἕνα μέλος σπουδαιότατο τῆς Δημοκρατίας αὐτῆς, παρ' ὄλο πὸν ἐγὼ θεωρῶ ὄλους ἐκείνους (τοὺς κρητικούς) ἀρκετὰ φιλήσυχους, ἂν καὶ δὲν ξέρω ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι τέτιοι, ἢ ἀπὸ φόβο ἐπειδὴ βλέπουν τὰ φρούρια καὶ τὸ στρατὸ καὶ γι' αὐτὸ ἴσως δὲν ἐκδηλώνονται σ' αὐτοὺς παράλογα αἰσθήματα, ἀφοῦ λείπει ἡ δυνατότητα νὰ μπορέσουν νὰ τὰ τροφοδοτήσουν μὲ κάποια εὐνοϊκὴ πρόοδο.

Εἶναι ἀλήθεια πὸς οἱ κάτοικοι τῶν Χανιῶν ἔχουν γίνεи πολὺ ταραχοποιοὶ καὶ ἐλάχιστα σέβονται ὄχι μόνο τοὺς ρετούρηδες, μὰ κι αὐτοὺς τοὺς ἀνώτερους, παρ' ὄλο πὸν σήμερα ἔχουν τὸν κ. Μπενέτο ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν Πεζάρων, εὐγενῆ μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ σύμφωνο σ' ὄλα μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Γαληνότητάς Σας καὶ τὶς περιστάσεις.

Πολλοὶ ἔχουν τὴ γνώμη πὸς πρέπει νὰ διοριστεῖ ἕνας προβλεπτής πὸν νὰ ἔχει δικαιοδοσία στὸ Στρατὸ, τὰ φρούρια, τὰ οἰκονομικά, τὸ ναυπηγεῖο, τὰ δημόσια ἔργα κλπ., γιαιὶ ὁ ρετούρης ἐκεῖνος εἶναι συνεχῶς ἀπασχολημένος. Παρ' ὄλο πὸν στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχω ἀντίθετη γνώμη, ἂν ἡ Γαληνότητά Σας δὲν θέλει νὰ δημιουργήσει καινούργιους τίτλους καὶ καινούργιες δαπάνες, νομίζω πὸς, γιὰ ν' ἀνακουφιστεῖ ὁ ρετούρης καὶ νὰ μπεῖ κάποια τάξη στὴν πόλη, πὸν ἔχει καὶ θὰ ἔχει

Calergia, Murmura, et Chiozza li casi gravi di tutto il Regno s' intendessero immediate divoluti al Consiglio del Duca, con l'intervento delli S.S. Capo Grande, Provr G[e]n[er]ale, Consiglieri, et con il rito del Conso di X, come sono quei suditi della Città di Candia, che forse ne hanno manco bisogno. Dissi di tutto il Regno, perche nella provisione che fosse per farsene non venisse a scoprirsi, che questo fosse principalmente per rispetto della Canea, et a fine che gl' altri abitanti del Regno procedessero in tutte le cose con quel riguardo, che si conviene di astenersi dalli eccessi, et in riverire l'autorità publica.

Circa l'uso della giustizia, tutto che nel corso del mio Reggimento vi siano statti gentil huomeni di honore, sarebbe non dimeno grandemente opportuno, che ogni qualche tempo vi fossero mandati li sindici o conferita alcuna volta nella persona di un G[e]n[er]ale l'autorità, che hebbe giù l'Eccmo Foscarini, degno di perpetua, et honorevolissima ricordanza: Così servirebbe a necessario rimorso di chi pensasse trapassare immoderatamente li termini del suo officio; facendosi ministro dell'iniquità tanto abbo-

ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπὸ ἡουχία γιατί ἔχει πέσει στοὺς Καλλέοργηδες, τοὺς Μουρομούρηδες καὶ τοὺς Κιότζα, πρέπει τὰ σοβαρὰ ζητήματα ὅλου τοῦ Βασιλείου νὰ ἀναθέτονται ἀπενθείας στὸ Συμβούλιο τοῦ Δούκα μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν κ. κ. Καπετάνιου Γκράντε, Γενικοῦ Προβλεπιτῆ καὶ Συμβούλων καὶ μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα, ὅπως γίνεται γιὰ τοὺς ὑπῆκοους τοῦ Χάντακα, πού, ἴσως, ἔχουν λιγότερο ἀνάγκη. Εἶπα «ὅλου τοῦ Βασιλείου» γιατί στὸ Διάταγμα ποὺ πρόκειται νὰ γίνει δὲν ταιριάζει νὰ ἀποκαλυφτεῖ πὼς τὸ μέτρο αὐτὸ παίρνεται κυρίως γιὰ τὰ Χανιά καὶ γιὰ νὰ πολιτεύονται καὶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ Βασιλείου σὲ ὅλα τὰ ζητήματα ἔτσι ποὺ πρέπει, ὥστε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς βιαιοπραγίες καὶ νὰ σέβονται τὶς Δημόσιες Ἀρχές.

2.—Ἡ Δικαιοσύνη.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς Δικαιοσύνης, παρ' ὅλο πὸν οἱ λειτουργοὶ της, σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου, ἦταν ἄνθρωποι εὐγενεῖς καὶ τίμιοι, καλὸ θὰ ἔταν νὰ στέλνονταν κάθε τόσο ἐκεῖ οἱ σύνδικοι ἢ νὰ παραχωρεῖται, καμιά φορὰ, στὸ Γενικὸ Προβλεπιτῆ ἢ ἐξουσία, πὸν δόθηκε ἄλλοτε στὸν ἐξοχότιμο Φοσκαρίνι, ὁ ὁποῖος ἀξίζει νὰ μνημονεύεται καὶ νὰ τιμᾶται αἰώνια. Αὐτὸ θὰ χρησίμευε σὰν ἕνα ἀναγκαστικὸ χαλινάρι σὲ κείνο πὸν θὰ σκεφτόταν νὰ κάμει ὑπερβολικὴ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του, κάνοντας ἔτσι τὸν ἐαυτὸ του προζένο τῆς

rile dal Sig^r Dio, et dalla sincerissimamente della Sertà V(ost)ra:

Dirò anco, che mi è parsa gran cosa l'intendere che la parte di mandar sindici sia stata proposta, et regalata, venendossi per questo mezzo a far più licentiosa la strada, et l'ardire di coloro, che studiano tutta via al male, et alle perniciose operationi del prossimo, et posso affermare all'Ecc^{te} VV. che essi sindici, sono tanto desiderati da quei Popoli, che quando anco facessero molto poco con la sola presenza, apportarebbono in universale, infinita sottisfatione et sollevamento, temendo cadauno quel male, che può metter in disordine non solo la persona, ma la casa ancora.

Alla Città di Candia si transferiscono le appellationi dell'altre del Regno, terminandossi gli atti interlocutori dinanzi al Duca, Cap^o e Consri; Intorno questo non debbo restar di esporre alla Sertà V(ost)ra quanto m'occorre;

Successes a Rettimo a mio tempo, che alcuni proclamati furono empiam^{te} morti da loro inimici, et quando si teneva, che li delinquenti ricevevano castigo convenevole alla gravità del delitto, apparve una pronontia di quei Consri, che nel detto caso non si

ἀδικίας, πὸν τόσο τὴν ἀποστρέφεται ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀνυπόκριτη διάνοια τῆς Γαληνότητάς Σας.

Θὰ ἀναφέρω ἀκόμη πὸς μοῦ φάνηκε μεγάλο πρόμα ἀκούοντας ὅτι: ἡ γνώμη νὰ στέλνονται σύνδικοι προτάθηκε καὶ κανονίστηκε, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ δρόμος καὶ ἡ θρασύτητα ἐκείνων πὸν σκέπτονται τὸ κακὸ καὶ τίς ἑλέθριες, κατὰ τοῦ πλησίον, πράξεις. Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω τίς ἐξοχότητές σας ὅτι: οἱ σύνδικοι αὐτοὶ εἶναι τόσο ἐπιθυμητοὶ στὸ λαὸ ἐκεῖνο, πού, κι' ἂν ἀκόμη τὸ ἔργο τους θὰ ἦταν ἀσημαντο, μόνο μὲ τὴν παρουσία του θὰ ἔφεραν σ' ὄλους ἀπεριόριστη ἱκανοποίηση καὶ ἀνακούφιση, γιατί ὁ καθένας θὰ φοβᾶται τὸ κακὸ ἐκεῖνο, πὸν μπορεῖ νὰ βάλει σὲ ταραχὴ ὄχι μόνο τὸ πρόσωπό του μὰ καὶ ὀλόκληρο τὸ σπίτι.

Στὸ Χάντακα διαβιβάζονται ἀπὸ τίς ἄλλες πόλεις τοῦ Βασιλείου οἱ ἐφέσεις καὶ οἱ προδικαστικὲς πράξεις τελειώνουν ἀπὸ τὸ Δούκα, τὸν Καπετάνιο καὶ τοὺς Συμβούλους. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἐκθέσω στὴ Γαληνότητά Σας ἐκεῖνο πὸν μοῦ συμβαίνει.

Στὴν περίοδο τῆς θητείας μου σκοιῶθησαν στὸ Ρέθυμνο ἄγρια ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τους μερικοὶ ἐπικηρυγμένοι: καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθεῖ στοὺς ἐγκληματίες ἡ τιμωρία πὸν ἔπρεπε σ' ἓνα τέτιο σοβαρὸ ἐγκλημα, οἱ Σύμβουλοι ἐκεῖνοι ἔβγαλαν ἓνα προνοντισιαμέντο γιὰ νὰ

procedesse più oltre, non essendo però in opinione il sigr Otavian Falliero gentiluomo d'integrità singolare, et vigilantissimo non meno alla sua sottisfattione de suoi Popoli, che all'interesse del publico servitio; et se bene da noi fu annullata essa pronuntia come atto interlocutorio, et commessa l'ispeditione del processo tutta via come è seguito di nuovo accidente simile, li Consri hanno giudicato al modo di prima, ponendo in mano a potenti tanta forza, che con l'uso del mal esempio, li poveri vengono a restar non solo oppressi, ma morti; senza che siano puniti gli interfettori, novità ingiustissima, et in tutto contraria all'opportuna quiete di quei sudditi, et che passerà a maggiori eccessi, quando non vi si provveda con l'espressione della volontà della Serà V. in questo negotio, et con ordine che habbi a servire per tutto il Regno.

Nelli ultimi tempi per occasione della guerra con il sr Turco, deliberò prudentissimamente la Serà V. di mandarvi un Provvr G(e)n(er)ale, che fù l'Illmo sigr Mula, et continua tutta via successivamente quell'inportantissimo carico nel quale, mentre si trattene l'Ecc^{mo} Foscari con l'auttorità di Capo G(e)n(er)al

μὴ συνεχιστεῖ ἡ ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς. Μὰ μὲ τὴ γνώμη αὐτὴ δὲν ἦταν σύμφωνος ὁ κ. Ὀκταβιανὸς Φαλιέρο, ἐγγενῆς μοναδικῆς ἀκεραιότητος καὶ ἀγρυπνος φρουρός, ὄχι μόνον τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ Σας μὰ καὶ τοῦ Δημοσίου. Καὶ παρ' ὄλο πόν ἀκύρωσα τὸ προϋνοησιαμένον αὐτὸ σὰν πράξη προδικαστικὴ, καὶ διάταξα νὰ συνεχιστεῖ ἡ δίκη, οἱ Σύμβουλοι, καινούρια παρόμοια ὑπόθεση, τὴν ἔκριναν ὅπως καὶ τὴν πρώτη, βάζοντας στὸ χέρι τῶν ἰσχυρῶν τόση δύναμη πού, μὲ τὴν συνήθεια τοῦ κακοῦ παραδείγματος, οἱ φτωχοὶ ὄχι μόνον θὰ καταπιέζονται μὰ καὶ θὰ σκοτώνονται, χωρὶς νὰ τιμωροῦνται οἱ ἐγκληματίες. Καινοτομία πολὺ ἀδικη καὶ δλωσοδιόλου ἀντίθετη στὴν ἡσυχία πὸν χρειάζεται νὰ ἔχουν οἱ ὑπῆκοοι ἐκεῖνοι πὸν θὰ καταλήξει σὲ σοβαρότερα ἐγκλήματα, ἂν δὲν πάρει μέτρα ἡ Γαληνότητιά Σας γι αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, μὲ διαταγὴ νὰ ἰσχύσουν σ' ὀλόκληρο τὸ Βασίλειον.

3.—Γενικὸς Προβλεπτής.

Τοὺς τελευταίους καιροὺς, μὲ τὴν ἐνκαιρία τοῦ πολέμου μὲ τὸν Τοῦρκο, ἡ Γαληνότητιά Σας πῆρε τὴ σοφὴ ἀπόφαση νὰ στείλει στὴν Κρήτη ἓνα Γενικὸ Προβλεπτή· καὶ σὰν τέλειος στάληθηκε ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Μουλά. Τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ ὑπόγραμμα συνεχίζεται καὶ σήμερον. Ὁ ἐξοχότατος Φοσκαρίνι, ὅταν ἀνάλαβε τὸ ὑπόγραμμα αὐτό,

da mar, tra l'infinita ottime provisioni fatte in quel Regno, riformò la Cavalleria di feudati, al governo della quale la Sertà V. elesse poi il Provre, come fa anco al presente frà il spatio di tre anni, et fù il primo, il Clarmo sigr Gabriel da Canal di honorevole, et fruttuosa memoria.

Et se bene quel carico è di qualche interesse, non dimeno nell'occasioni, sarebbe di gran giovamento alli bisogni del Regno.

Dall'aggiunta di tanti rappresentanti il Duca, che prima soggiaceva a tutto il peso, resta grandemente sollevato, restringendosi in lui al presente le provisioni del vitto, l'amministrar giustizia nella Città, et le appellationi del Regno, et delle Isole di Tine, et di Cerigo.

Quanto al formento, grano più necessario al vivere, non supplendone l'Isola per tutto l'anno, conviene estrazerne dalli Pacsi del sr Turco, et quando non si farà un deposito nel Regno per li bisogni, che potessero occorere, al sicuro venirà a ridursi spesso in statto di qualche strettezza importante; poi che il consumo è grande, così per l'uso del Regno, come delle militie, et

ἔχοντας καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γενικοῦ Καπετάνιου τῆς θάλασσης, μεταρρυθμίσε, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄριστα μέτρα πού πῆρε στὸ Βασίλειο ἐκεῖνο, καὶ τὸ ἱππικὸ τῶν φρουδαρχῶν καὶ στὴ διοίκησή του ἔβαλε ἡ Γαληνότητά σας τὸν Γεν. Προβλεπτή, ὅπως γίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα κάθε τοῖα χρόνια. Στὴν ὑπηρεσία αὐτὴ τοποθετήθηκε πρῶτος ὁ ἀείμνηστος ἐκλαμπρότατος κ. Γαβριήλ Ντὰ Κανάλ.

Ἄν καὶ τὸ ὑπόουρημα αὐτὸ ἔχει κάποια σημασία, ὅμως, σὲ περίπτωση ἀνάγκης θὰ παίξει σπουδαῖο ρόλο στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Βασιλείου.

Ἀπὸ τὴν προσθήκη τόσων ἀντιπροσώπων, ὁ Δούκας, πού πρὶν βαστοῦσε ὅλο τὸ βάρος, ἀνακουφίστηκε πολὺ καὶ σήμερα περιορίζεται μόνο στὰ ἐπισημειωτικὰ ζητήματα, στὴ διαχείριση τῆς Δικαιοσύνης στὴν πόλη καὶ στὴν ἐκδίκαση τῶν ἐφέσεων τοῦ Βασιλείου, τῆς Τήνου καὶ τῶν Κυθήρων.

4.—Τὰ σιτηρά.

Σχετικὰ μὲ τὰ σιτηρά, τὸ σιτάρι, τὸ πρὶ ἀπαραίτητο στὴ ζωὴ, δὲν φτάνει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ ὅλο τὸ χρόνο καὶ χρειάζεται νὰ εἰσάγεται ἀπὸ τὶς τοῦρκικες χῶρες. Ἄν δὲν γίνει στὸ Βασίλειο μιὰ παρακαταθήκη σιταριοῦ, γιὰ τὶς ἀνάγκες πού μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν, σίγουρα θὰ ὑπάρχει συχνὰ σοβαρὴ ἔλλειψη, γιατί ἡ κατανάλωση εἶναι μεγάλη, γιὰ τὴ συντήρηση τόσο τοῦ λαοῦ ὅσο καὶ τοῦ στρατοῦ καὶ γιὰ

dei biscotti per le galee, il raccolto è dubbio, el scarso per le cose ordinarie, et nell' incontro di qualche necessità, quando massime succedesse in congiuntura travagliosa, si perderebbe il sussidio dell' estrattione, et riuscireia più grave il bisogno per l' accrescimento di quel numero di gente che la Sertà V(ost)ra sarebbe necessitata mantener per sicurtà, et conservazione del Regno.

Io hebbi nel mio ingresso a quel Reggimento strettezza di grano, si per haverne trovato pochissimo nelle monitioni; come per esser statto il raccolto molto ristretto; onde conveni prender subito diversi partiti; l'uno nell' andar in persona nella parte d'ostro alla Campagna della Messerea per trovarne; et farne condurre alla Città, grossa summa, come mi vene fatto, tutto che con molta difficultà per rispetto della lontananza, et perche bisognò, che fosse condotto a fatica con animali piccioli, cadauno de quali non eccedeva un staro per volta;

τὴν ἐτοιμασία παξιμαδιῶν γιὰ τὶς γαλέρες. Ἡ συγκομιδὴ εἶναι ἀμφίβολη καὶ μικρὴ γιὰ τὴ συνηθισμένη κατανάλωση καὶ σὲ περίπτωση πὸν θὰ παρουσιασθεῖ κάποια ἀνάγκη, ἂν μάλιστα βρεθοῦμε καὶ σὲ περιπλοκές, δὲν θὰ ἴναι δυνατὸ νὰ γίνεῖ εἰσαγωγή ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ θὰ γίνεῖ σοβαρότερη γιὰ τὴ θὰ ἀδξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν πὸν θὰ ὑποχρεωθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας νὰ συντηρήσει γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴ διατήρηση τοῦ Βασιλείου.

Ὅταν ἀνέλαβα τὴν ὑπηρεσία ἐκείνη⁸ ἀνιμετώπισα ἔλλειψη σὲ σιτάρι, τόσο γιὰ τὸ βροῦμα σὲ σιταποθήκες ἐλάχιστο, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συγκομιδὴ ἦταν πολὺ φτωχὴ. Γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκα νὰ πάρω διάφορες ἀποφάσεις. Πρῶτα πῆγα ὁ ἴδιος στὰ νότια μέρη τοῦ νησιοῦ, στὸν κάμπο τῆς Μεσοῤῃς, γιὰ νὰ βρῶ σιτάρια καὶ νὰ διατάξω νὰ μεταφέρουν στὴν πόλη μεγάλη ποσότητα, ὅπως καὶ ἔγινε, ἂν καὶ μὲ μεγάλες δυσκολίες, γιὰ τὴ ἀπόσταση εἶναι μακρονῆ καὶ ἡ μεταφορὰ χροιάστηκε νὰ γίνεῖ μὲ κόπο μὲ μικρὰ ζῶα, πὸν τὸ καθένα δὲν μποροῦσε νὰ μεταφέρει παραπάνω ἀπὸ ἓνα στάρο κάθε φορὰ⁹. Τότε, ἀπὸ τὴν ὀρυμ-

⁸) Ὁ δούκας Dolfin Venier ὑπηρετήσε ἀπὸ τὸ 1608 ὡς τὸ 1610. Εἶναι ὁ 195ος δούκας τῆς Κρήτης. Βλ. Hip. N o i r e t, Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination vénitienne en Crète, Paris 1892, σ. 555 κ.εξ.

⁹) Τὸ βενετοσάνικο σ τ ἄ ρ ο (statio ἀπὸ τὸ λατιν. sextarius) ἦταν ἓνα δοχεῖο ξύλινο, σὲ σχῆμα βαρελιοῦ, γιὰ τὴ μέτρηση τῶν σιτηρῶν. Χωροῦσε 83, 3 λίτρες ἢ 1 1/2 μουζούρια. Βλ. V.A.S. Relazioni, LXXIX, Relazione di P. Bondumier.

All' hora per la violenza di straordinarij patimenti, rilevai così grave indispositione, che me ne son risentito quasi per un anno continuo; Piacque al sigr Dio restituirmi la sanità alla persona, come si conservò sano l'animo con il ristoro di così importante riparo alla penuria, che mi soprastava; l'altro fù l'espedito, che presi di ricorrere con le mie lettere al benigno sussidio della Sertà V. et delli Illmi ssri alle Biave, et ne restai honestamente sovvenuto, et a tempo lalmente opportuno, che l'ingordigia di alcuni studiosi alla carestia rimase oppressa, con così subita provisione, che poi mi habilitò ad' aspettare d' Arcipelago il ritorno di quattro Vasselli, che erano statti mandati per formenti con commandamenti del Granse ottenuti dalla molta diligenza dell' Illmo sigr Bailo Contarini, li quali ne condussero tanta quantità, che sollevò gli animi afflitti dalla strettezza, che si sentiva anco nelle parti circonvicine. Non mancò per la clemenza del sigr Dio di somministrare raccolto fertilissimo, tra il quale, et quella copia di formenti, che furono condotti dal Vassello del sigr Gio. Emo, al mio partire ho lasciata la Città munita, in modo, che il mio successore non ha-

τῶν ἐξαιρετικῶν κακοπαθειῶν, ἀρρώστησα σοβαρὰ καὶ ὑπόφερα συνέχεια ἓνα χρόνον σχεδόν. Ὁ θεὸς εὐδόκησε νὰ ἀποδώσῃ τὴν ὑγεία στὸ σῶμα, ὅπως διατηρήθῃκε γερὴ καὶ ἡ ψυχὴ μου ἀντιμετωπίζοντας τόσο σπουδαῖο κακό, τὸ λιμό, πὸν μὲ ἐπίεζε. Ἐπειτα ἀποφάσισα νὰ καταφύγω μὲ ἐπιστολές μου στὴ Γαληνότητὰ Σας καὶ τοὺς ἐκλαμπρότατους κύριους ἀρμόδιους τοῦ Ἐπισιτισμοῦ, ζητώντας τὴ σπλαχνικὴ σας βοήθεια. Ἡ βοήθεια αὐτὴ δόθηκε καὶ ἔφτασε τόσο ἔγκαιρα, πὸν ἡ ὑπερβολικὴ ἀπληστία μερικῶν ἐκμεταλλευτῶν τῆς πείνας καταπνίγηκε μ' αὐτὴ τὴν ἄμεση προμήθεια. Τὰ σιτηρὰ αὐτὰ μοῦ ἔδωκαν τὸν καιρὸ νὰ περιμένω τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὰ νησιὰ τεσσάρων πλοίων, πὸν εἶχαν σταλεῖ γιὰ νὰ φέρουν σιτηρὰ, ὅσπερα ἀπὸ ἄδεια τῆς Τούρκικης Κυβέρνησης, πὸν ἐπετύχαμε μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐκλαμπρότατου βάρδου κ. Κονταρίνι. Τὰ πλοῖα αὐτὰ ἔφεραν τόση ποσότητα σιτάρη, πὸν ἀνακούφισε τὸν πληθυσμό, ὁ ὁποῖος ὑπόφερε ἀπὸ τὴν ἔλλειψή του, πὸν ἦταν αἰσθητὴ ἀκόμη καὶ στὰ γύρω κοντινὰ μέρη. Ὁ πανάγαθος Θεὸς δὲν παράλειψε νὰ στείλει πλουσιότατη συγκομιδὴ κι ἔτσι, μ' αὐτὴ καὶ μὲ τὰ σιτηρὰ πὸν ἔφερε τὸ καράβι τοῦ κ. Ἰω. Ἐμο, ἄφισα τὴν πόλη ὅταν ἔφυγα ἐφοδιασμένη, σὲ βαθμὸ πὸν ὁ διάδοχός μου δὲν θὰ ἔχει νὰ σκεφετῆ, σ' ὄλη τὴν περίοδο τῆς θητείας του, γιὰ ζή-

verà da pensare per tutto il corso del suo Reggimento a materia tanto importante, se non quanto conportarà il tener la Città, et il Regno ben provisto per tutti gli accidenti.

Il deposito di migli, del quale buona parte già dozene d'anni si preserva in quelle monitioni, perche non diventasse inutile nel spatio di più lungo tempo, stimarei sommamente a proposito, che fosse con opportuna commodità rinovato; poi che nell'esser che hora si trova, non apportarebbe alcun danno all'interesse dela Sertà V. et da qui avanti, potrà patire al sicuro; A questo avvertimento mi eccita la fertilità dell'anno presente in queste parti, et l'avantagio, che si ha nelli prezzi di migli in particolare, parendomi, che in ciò non sarebbe inutile anco la scala di Capo Rodoni, dove trahendosene quantità nel mio presente viaggio ne ho veduto a comprare da quei da Perasto.

Nelli mesi di Settembre, et Ottobre si prova incommodo notabile delli molini, così da aqua, come da vento; perche nella to-

τημα τόσο σπουδαίο, παρὰ μόνο πῶς νὰ διατηρηθεῖ καλὰ ἐφοδιασμένη ἢ Πολιτεία καὶ τὸ Βασίλειο γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο.

Γιὰ νὰ μὴν ἀχρηστευτεῖ μὲ τὸ πέρασμα περισσότερου χρόνου ἢ παρακαταθήκη τοῦ κεχριοῦ¹⁰, πὸν σὲ μεγάλη ποσότητα διατηρεῖται, τώρα καὶ δωδεκάδες χρόνια, στὶς δημόσιες ἐκείνες ἀποθήκες, θὰ θεωροῦσα ἀπαραίτητο νὰ ἀνανεωθεί, ὅταν παρουσιαστεῖ ἐνκαιρία. Στὴν κατάσταση πὸν βρίσκεται σήμερα δὲν ἔκανε καμιὰ ζημιὰ στὰ συμφέροντα τῆς Γαληνότητάς Σας, μὰ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα οἴγουρα θὰ κάνει. Στὴν προειδοποίηση αὐτὴ μὲ παρακινεῖ ἡ πλούσια σοδειὰ τοῦτου τοῦ χρόνου σ' αὐτὰ τὰ μέρη καὶ ἰδιαίτερα τὸ πλεονέκτημα στὶς τιμὲς τοῦ κεχριοῦ. Στὸ ζήτημα αὐτὸ μοῦ φαίνεται πῶς δὲν θὰ ἔταν ἀνώφελο καὶ τὸ λιμάνι τοῦ κάβο Ροδόνη¹¹, ἀπ' ὅπου πῆρα μιὰ ποσότητα σὲ τοῦτο τὸ ταξίδι μου καὶ ἀντιλήφθηκαν νὰ τὸ ἀγοράζουν ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Περάστο¹².

5.—Οἱ Μύλοι.

Τὸ Σετέμρη καὶ τὸν Ὀκτώβρη παρουσιάζεται μεγάλη δυσκολία στὸ ἄλεσμα τὸν σιτηρῶν, τόσο στοὺς νερόμυλους ὅσο καὶ στοὺς ἀνερόμυλους· γιὰτὶ μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐλάττιση τοῦ νεροῦ καὶ μὲ τίς

¹⁰) Τὸ κ ε χ ρ ἰ (κέγχρος, panicum) χρησιμοποιοῦνταν τότε στὴν ἀρτοποιία, ὅπως τὸ σιτάρι. Βλ. καὶ Σ π α ν ἄ κ η, ὁ.π. τ. II σ. 77.

¹¹) Ρ ο δ ὄ ν η, ἀκρωτήριο τῆς Ἀλβανίας, ἀνάμεσα στὸ Δυρράχιο καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Μεδοῦσης.

¹²) Π ε ρ ἄ σ τ ο, ὄρμος καὶ χωριὸ στὸν κόλπο τοῦ Καττάρου.

tale diminutione dell'aque, et per le bonacie, che regnano ordinariamente in quei tempi, è impossibile prevalersene; Giudico perciò, che sarebbe di molto giovamento un ordine della Sertà V(ost)ra, che ne fosse edificata una dozana da Cavallo, perche in tutti li casi straordinarij potessero supplire al bisoqno, et la spesa riusciria di non molta consideratione per esserne nella Città diversi luochi vacui, et tanto capaci, che servirebbono benissimo.

Et perche facendo qui fine, venirei a levare la Sertà V(ost)ra dal tedio, et me stesso dalla fatica; tutta via per non tralasciar alcuna cosa, ch'io stimi utile all'interesse publico, benchè sia fuori del mio offitio, aggiungerò riverentemente, principiendo dalla militia, che si tiene in quella Città, che può essere circa mille cinquecento soldati; Duolmi haver causa di dire, che la metà di essi è di qualità poco rilevante per non dire propriamente inutile, essendossi al mio partire trovate una notte tre sentinelle che havevano abbandonato la loro custodia; et se essa mi-

μπονάτσες πὸν ἐπικρατοῦν συνήθως αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπαρκέσουν. Γι' αὐτὸ νομίζω πὸς θὰ ἐξυπηρετοῦσε πολὺ τὸ ζήτημα μιὰ διαταγὴ τῆς Γαληνότητάς Σας, γιὰ νὰ γίνουν καμιά δεκαεὶ μύλοι ἵπποκίνητοι, γιὰ νὰ μπορέσουν, σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς σχετικὲς ἀνάγκες. Ἡ δαπάνη πὸν θὰ χρειαστεῖ δὲν θὰ ναι καὶ τόσο σοβαρὰ, γιατί στὴν πόλη βρῖσκονται διάφοροι χῶροι κενοί, τόσο κατάλληλοι γι αὐτὸ τὸ σκοπὸ¹³.

6.—Ἡ Μιλίτσια.

Ἄν καὶ ἐπιθυμῶ νὰ τελειώσω ἐδῶ γιὰ νὰ ἀπαλλάξω τὴ Γαληνότητά Σας ἀπὸ τὴν ἐνόχληση καὶ τὸν ἐαυτὸ μου ἀπὸ τὸν κόπο, ὅμως, γιὰ νὰ μὴν παραλείψω κάτι πού, κατὰ τὴν κρίση μου, θὰ ἦταν χρήσιμο στὸ δημόσιο συμφέρο, παρ' ὅλο πὸν τοῦτο δὲν εἶναι τῆς δικαιοδοσίας μου, θὰ προσθέσω ἐδλαβικὰ τὰ παρακάτω, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ στρατεύμα πὸν βρῖσκεται σ' ἐκείνη τὴν πόλη καὶ μπορεῖ νὰ ἀνέρχεται σὲ 1500 περίπου στρατιῶτες. Ἀνποῦμαι γιὰ ἀναγκάζομαι νὰ πῶ ὅτι, οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ποιότητος ὄχι καὶ τόσο καλῆς, γιὰ νὰ μὴν πῶ δλότιελα ἄχρηστοι¹⁴. Ὅταν ἔφευγα βρέθηκαν μιὰ νύχτα τρεῖς σκοποὶ, πὸν εἶχαν ἐγκταταλείψει τὴ θέση τους. Ἄν τὸ στρατὸ αὐτὸ δὲν τὸν

¹³ Βλ. ὑποσ. 2.

¹⁴ Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε καὶ ὁ Φρ. Μοροζίνι. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὕ.π. τ. II, σ. 48 κ.εξ.

litia fosse comandata dal Conte Bortholamio Martinengo soggetto di molta essistimatione, et di prudentissima destrezza, nulla, o poco sarebbe da stimarsi così importante presidio, al quale quando vi venisse mandato ogn'anno compagnie nove, cesarebbe il disordine in maggior parte; poi che il publico, come non sentirebbe in ciò maggior gravezza dell'ordinario, così ricevendo comodità di licentiar gli inutili per rimetterne de buoni si riduriano al sicuro in quel buon statto che ricerca il publico bisogno.

Nelle Cernide della Città, le quali alcuna volta ho havuto gusto di vedere, come ne ho trovato molti di attitudine sufficiente, così non essendo distinti gli buoni dalli inutili vengono a riuscir tutti di poca consideratione. Ma quando venirà ridotto a qualità perfetta quel numero, che si può, sarebbero ottime in ogni necessario accidente.

Le Cernide del Regno, che hora stanno appoggiate alla cura del Collonel Mario Gazi gentilhuomo di valore, et di molta pratica nelle cose del Regno, non essendo ancora statte ridotte insieme non ho potuto vederle; ne perciò trovo fondamento di dirne altro, se non che giudicarei bene ordinare, che il Collonelo se ne

διοικοῦσε ὁ κόμης Βαρθολομαῖος Μαρτινέγκο, ἄντρος μὲ μεγάλη ἐκτίμηση καὶ συνετὴ ἱκανότητα, καμιά ἢ μικρὴ ὑπόληψη θὰ εἶχε αὐτὴ ἢ τόσο σπουδαία φρουρά. Ἐν στῆ φρουρὰ αὐτὴ στέλλονταν κάθε χρόνὸ νέοι λόχοι, θὰ ἔπανε στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἡ ἀκαταστασία αὐτῆ. Γιατί, ἐνῶ τὸ Δημόσιο δὲν θὰ πλήρωνε περισσότερα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἔξοδα, θὰ εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ἀπολύσει τοὺς ἄχρηστους καὶ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει μὲ καλοὺς. Τότε θὰ γίνονταν ἀσφαλῶς ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ δημόσιο συμφέρο.

7.—Ὁ ἐγχώριος στρατὸς (Cernide).

Στὸν ἐγχώριο στρατὸ (τοῦ ἐρνιντε) τῆς πόλης, ποὺ κάποτε εἶχα τὴν περιέργεια νὰ δῶ, βρῆκα πολλοὺς ἀρκετὰ ἱκανοὺς. Μὰ καταντᾶ νὰ ἔναι ὅλοι μικρῆς ἀξίας, γιατί δὲν διακρίνονται οἱ καλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀχρηστοὺς. Ὅταν ὅμως ὁ στρατὸς αὐτὸς βελιωθεῖ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι δυνατό, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄριστος γιὰ κάθε περίπτωση ἀνάγκης.

Τὸν ἐγχώριο στρατὸ τοῦ Βασιλείου, ποὺ εἶναι ἐμπιστευμένος σήμερα στὶς φροντίδες τοῦ Συνταγματάρχου Μάριου Γκάτσι, εὐγενῆ μεγάλης ἀξίας καὶ ἐμπειρότατου στὰ ζητήματα τοῦ Βασιλείου, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν δῶ, γιατί δὲν ἦταν ἀκόμη συγκεντρωμένος. Γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο: κατὰ τὴ γνώμη μου, κα-

impatronisse meglio per quei rispetti, che possono esser considerati dalla molta prudenza dell'Eccze VV.

Si aspetta beneficio di qualche momento al pubblico interesse delle angarie, che devono haversi fra quei sudditi : Hora parendomi vedere sotto il presente Generalato, rinovata l'opinione, che già hebbero alcuni di ridurle in danari, convengo dubitare che privandossi la Sertà V. dal commodo, che può ricevere dalla fattione personale di quelle genti poverissime, et miserabili, possa perciò sicuramente perdersi, et la speranza di riscuotere il credito in niuna parte, et di conseguirne l'opportuno servitio : Et pure sarebbe grandemente necessario attendere alla distruzione del Forte di S. Dimitri, al quale se fin hora si havesse pensato, l'opera sarebbe molto avanti al presente, et da quella materia la Città haverebbe sentito commodo singolare, come sarà per sentirne in ogni tempo che vi sia trasportata così nè terra pieni, come in altri luochi, che ne hanno bisogno.

λό θὰ ἦταν νὰ περιβληθεῖ ὁ συνταγματάρχης μὲ τὴν ἐξουσία ἐκείνη, πὸν θὰ κρίνει ἀπαραίτητη ἡ μεγάλη φρόνηση τῶν ἐξοχότητῶν σας.

8.—Οἱ ἀγγαρεῖες.

Ἀπὸ τίς ἀγγαρεῖες πὸν ὑποχρεώνονται νὰ κάνουν οἱ ὑπήκοοι ἐκεῖνοι μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας κάποια ὠφέλεια τοῦ Δημοσίου. Νομίζω πὸς ἀνακινεῖται τώρα, στὴν περίοδο τοῦ σημερινοῦ Γενικοῦ Προβλεπιτῆ, ἡ γνώμη πὸν εἶχαν ἐκφράσει πρὶν μερικοί : γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν ἀγγαρειῶν σὲ χρηματικὴ εἰσφορὰ. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι : ἂν ἡ Γαληνότητά Σας πάφει νὰ δέχεται τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀγγαρειῶν προσωπικὰ ἀπὸ τὸν πιωχότατο καὶ ἀθλιέστατο ἐκεῖνο λαό, ἀσφαλῶς θὰ χάσει καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ πληρωθοῦν οἱ ἀγγαρεῖες αὐτὲς καὶ, κατὰ συνέπεια, θὰ χάσει τὴν καλὴ αὐτὴ ὑπηρεσία. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπε ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (Ἁγ. Γάμπιας)¹⁵. Ἄν μέχρι σήμερα φρόντιζε κανένας γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἡ ἐργασία θὰ εἶχε τώρα προχωρήσει ἀρκετὰ καὶ ἡ πόλη θὰ ὠφελῶνταν πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ ὑλικά αὐτά, ὅπως θὰ ὠφελῆθεῖ ὅποιοιδήποτε μεταφεροῦν τόσο γιὰ ἐπιχωματώσεις ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τόπους πὸν ὑπάρχει ἀνάγκη.

¹⁵) Σχετικὰ μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ φρουρίου τούτου βλέπε λεπτομέρειες Σπανάκη, ὁ.π., τ. I, σ. 138-139.

La Cavalleria de Feudati è di grandissimo peso a quelli sudditi non tanto per l'obbligo, che ha cadauno rispettivamente di mantener il Cavallo, quanto per essere necessitati di comprarli da persone di auctorità con estremo loro disadvantage; essendo introdotto da alcuni, non solo comprar quelli Cavalli, che vengono mandati nel Regno per mercantia, de quali cadauno si accomodarebbe di tempo in tempo, ma quelli ancora, che vi nascono, et passando solo da una stalla all'altra, assendono alla valuta di centinara di ducati: Non dico di quelli, che si fanno condurre alla giornata, ne quali concorrendo molte spese, et pericoli, sono hora pagati a pretij molto eccessivi; Volesse il sig^r Dio, che tanta alteratione di prezzi fosse almeno di qualche vantaggio al servitio della Ser^{ta} V., ma son necessitato ad assi-

9.—Τὸ Φεουδαλικὸ Ἴππικόν.

Τὸ φεουδαλικὸ Ἴππικὸ εἶναι βάρος πολὺ μεγάλο στοὺς ὑπηκόους ἐκείνους, ὄχι τόσο γιατί ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν ἄλογα ὅσο γιατί βρῖσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὰ ἀγοράζουν ἀπὸ πρόσωπα ἐπίσημα μὲ μεγάλη ζημιὰ τους· γιατί συνήθισαν μερικοὶ νὰ ἀγοράζουν ὄχι μόνο τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ στέλνονται στὸ Βασίλειο γιὰ ἐμπόριο — μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἱκανοποιούσαν πότε-πότε τὶς ἀνάγκες τους — μὰ καὶ ἐκεῖνα ἀκόμη ποὺ γεννιοῦνται ἐκεῖ, στὸ Βασίλειο, καὶ πουλοῦνται ἑκατοντάδες δουκάτα, παρ' ὅλο ποὺ τὰ παίρνουν ἀπὸ τὸν ἕνα σταῦλο καὶ τὰ πᾶνε στὸν ἄλλο¹⁶. Δὲ μιλῶ γιὰ τὰ ἄλογα ἐκεῖνα ποὺ τὰ πᾶνε στὸ μεροκάματο καὶ πληρώνονται τώρα σὲ τιμὲς πολὺ ψηλές, γιατί γίνονται γι' αὐτὰ πολλὰ ἔξοδα καὶ ἔχουν πολλοὺς κινδύνους. Ὁ θεὸς νὰ ἴδῃ νὰ ἦταν τουλάχιστο ὠφέλιμη στὴ Γαληνότητά Σας ἡ μεγάλη αὐτὴ διαφορὰ τῶν τιμῶν. Μὰ εἴμαι ὑποχρεωμένος νὰ βεβαιώσω τὴ Γαληνότητά Σας, μὲ λύπη μου βέβαια, ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ τὸ Ἴππικὸ τοῦτο εἶναι ὄλωσδιό-

¹⁶) Ἡ ἐμπορία τῶν ἀλόγων στὴν Κρήτη κανονιζόταν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς βενετοκρατίας εἰδικὸ Ταμεῖο γιὰ τὴν ἀγορὰ ἀλόγων. Βλ. Σπ. Μ. Θεοτοκόπουλος, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385 στὰ Μνημεῖα Ἑλλ. Ἱστορίας, τόμ. Β' τεύχ. II Ἀθῆναι 1937, σ. 112.

Κανένας δὲν εἶχε δικαίωμα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες νὰ ἔχει στὴν κυριότητά του ἄλογα. Στὴ Συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη ἀναφέρεται εἰδικὴ διάταξη γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ Καλλέργη ν' ἀγοράζει ἄλογα. «*Ἀκμὴ θέλομεν ἵνα ὑπορῆς ἀγοράσῃ καθενὶ ἐκάστῳ χρόνῳ σοὶ μὲ τὰ μέρει σου ἄλλαγα δεκαπέντε τῶν ἀρμάτων ἢ ρονιζῖνια...*». Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν-Καλλέργη κλπ. στὸν Γ τόμο Κρητ. Χρονικῶν, Ἡράκλειο 1949, σ. 267-268.

curarla, benchè con mio dispiacere, che con tutto ciò essa Cavalleria e del tutto inutile; perchè se bene vi sono Cavalli di riscuita conveniente, ne manca però l'essercitatione; onde per esser solamente nutriti nelle stalle ad'ogni poco di fatica violente, et difficultà non potrebbero resistere; et se ne ha assai fresco esempio, per quanto si vede, sotto la B^o : Me : (bona memoria) del sigr Provr Lando, quale per certo accidente, havendo convenuto cavalcare in fretta alla parte delle Caresse, viaggio di cinquanta in sessanta miglia, dal numero di settanta Cavalli, ne perirono quatordecì delli migliori.

Pochi anco sono cavalcati da Patroni, havendo alcuni di loro intermesso l'essercitio, qual per età, et qual per riputatione di grado, altri per essere di vedove, et pupili, et molti per non haver altro che un solo Patrone, dal quale ne vengono mostrati doi, tre, quattro, sei, et fin al numero di otto; Perciò et per altre cause, che ho espresso, non havendo chi gli voglia, o possa esercitare, sono applicati a quell'offitio li loro servitori di casa, quali si siano rozi, et imperiti affatto di così honorevolissima professione.

λου ἄχρηστο. Γιατί, παρ' ὄλο πὸν ὑπάρχουν ἄλογα ἀρκετὰ καλά, λείπει ἢ ἐκγύμνασή τους. Γι' αὐτό, ἐπειδὴ δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ τρέφονται σιὸς σταύλους, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ βαστάξουν λίγο σὲ βαρεῖες καὶ δύσκολες δουλειές. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὑπάρχει ἓνα πολὺ πρόσφατο παράδειγμα, ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστὰ: Ὁ μακαρίτης Προβλεπτής κ. Λάνιο χρειάστηκε νὰ πάει γρήγορα μετὰ τὸ ἱππικό, γιὰ κάποιον ζήτημα πρὸς τὶς Καρές¹⁷, πὸν ἀπέχουν πενήντα ὡς ἑξήντα μίλια, καὶ ἀπὸ τὰ ἑβδομήντα ἄλογα χάθηκαν δεκατέσσερα ἀπὸ τὰ καλύτερα.

Ἐπίσης λίγα ἄλογα καβαλικεύονται ἀπὸ τοὺς κυρίους των πὸν ἔχουν διακόψει τὰ γυμνάσια γιατί ἄλλοι εἶναι γέροι καὶ ἄλλοι δὲν ἔχουν διάθεση. Ἄλλα ἄλογα δὲν γυμνάζονται γιατί ἀνήκουν σὲ χῆρες καὶ ὄρφανὰ παιδιὰ καὶ ἄλλα γιατί ὁ καθένας τους ἔχει δυό, τρία, τέσσερα, ἕξι ἀκόμη καὶ ὅκτώ. Γι' αὐτό, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους πὸν ἀνάφερα παραπάνω, μὴ ἔχοντας ἀνθρώπους πὸν νὰ θέλουν ἢ πὸν νὰ μποροῦν νὰ τὰ γυμνάζουν, ἔχουν ἀναθέσει τὴν ὑπηρεσία αὐτὴ σιὸς ὑπηρέτες τους, πὸν εἶναι ἄξεστοι καὶ ἀνίδεοι καὶ δὲν ξέρουν καθόλου ἓνα τέτιο πολὺ τιμητικὸ ἐπάγγελμα.

¹⁷) Τὸ Caresse ὑποθέτω πὸς εἶναι τὸ γνωστὸ στὴ Βενετοκρατία χωρὶς Κ α ρ ἔς τοῦ Μεραμπέλου.

Da questo l'Eccze VV. potranno giudicare, se la verità del mio testimonio appartenga alla loro notitia; ma l'aggravio de sudditi, et del publico potrebbe al parer mio ricevere qualche accomodamento mentre fosse prima ordinato al sr Provr G(e)-n(er)ale, che ragionasse maturamente sopra ciò con quei ssri del Regno.

Quanto alla Stratthia dirò, che se bene non si trova in quella perfettione, che bisogna, riuscirebbe nondimeno nelli accidenti assai migliore della Cavalleria del Regno, havendo massime hora un Capo molto ben disposto alla convenienza del suo offitio.

È riuscito l'anno presente di qualche pregiuditio alla riputatione del Regno che fin li primi di Giugno non si habbi potuto armare due sole Galce nella Città di Candia, dove può tenir per certo la Sertà V. di haverne quantità nelle sue più importanti occorenze: Nasce per opinione mia la causa principale, che non si mette in uso il costume di Venetia intorno l'armare delle Ga-

**Απ' αὐτὰ θὰ μπορέσουν οἱ ἐξοχότητές σας νὰ κρίνουν, ἂν ἡ ἀλήθεια τῆς μαρτυρίας μου ἀφείλεται σὲ δικές τους πληροφορίες. Τὸ ζήτημα ὅμως τοῦτο, τῆς ἐπιβάρυνσης τῶν ὑψηλῶν καὶ τοῦ Δημοσίου, θὰ μποροῦσε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ πάρει κάποια τακτοποίηση, ἂν διδόταν διαταγὴ στὸ Γενικὸ Προβλεπτὴ νὰ συζητήσῃ πάνω σ' αὐτὸ μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ὠριμότητα, μαζὶ μὲ τοὺς κυρίους ἐκείνους τοῦ Βασιλείου.*

10.—Τὸ Μισθοφορικὸ Ἴππικόν.

Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ μισθοφορικοῦ Ἴππικοῦ θὰ ἀναφέρω ὅτι, παρ' ὅλο πὸν δὲ βρίσκεται τοῦτο στὴν τελειότητα ἐκεῖνη πὸν χρειάζεται, σὲ περίπτωσι ἀνάγκης θὰ φανεῖ πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ τὸ φεουδαλικὸ Ἴππικὸ τοῦ Βασιλείου, ἂν πάρει κανένας ὑπόψει του πὸς ἴσως ἔχει ἓνα διοικητὴ, πὸν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑπηρεσίας του.

11.—Ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν γαλερῶν.

Αὐτὸ τὸ χρόνον μειώθηκε κάπως ἡ ὑπόληψις τοῦ Βασιλείου, γιατί ὡς στὶς ἀρχές τοῦ Ἰούνη δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐξοπλιστοῦν οὔτε δυὸ γαλέρες στὴν πόλιν τοῦ Χάντακα, ὅπου ἡ Γαληνότητά σας μπορεῖ νὰ θεωρεῖ ὡς βέβαιον τὸν ἐξοπλισμὸ κάμποσων γαλερῶν στὶς πὸς δύσκολες περιστάσεις. Τοῦτο ἀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρῶτον: σὲ γεγονὸς ὅτι δὲν μπαίνει σὲ χρῆσιν τὸ σύστημα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν γαλερῶν πὸν ἰσχύει στὴ Βενετία, δηλ. δὲν ἀναθεωροῦνται ἀπὸ χρόνον σὲ

lee, non si accommodando di anno in anno li rolli ; et concorre in ciò oltre tutte le cose l'interesse de Ministri ; A rimover dunque un tale disordine, stimarei opportuno, che la Serà V(ost)ra, facesse mandar la regola di quì, perche sia essequita spetialmente nell'accommodar li rolli passati, acciò per l'avvenire non succedano con essi quelli errori che si sono veduti per l'adietro ; la seconda è che l'armare, ovvero il metter a banco si comincia molto tardi, non ostante; che altre volte fosse solito farsi il giorno della Madonna 2 di Febraro, quando il Contadino non sapendo, se deve restar, ovvero partire dal Regno, spinto anco dalla strettezza del vivere, in quella stagione, si dispone a venirvi prontamente, ma quest'anno essendosi dato principio all'armar del mese di maggio mentre cadauno era intento al raccolto delle biave, et sollevato dall' angustia del vivere, si sono perciò vedute le difficoltà, et la disobediencia, alla quale si potria riparare di qua

χρόνο οἱ στρατολογικοὶ κατάλογοι. Στὸ ζήτημα αὐτὸ συμβάλλει, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπαλλήλων. Γιὰ τὰ διορθωθεῖ μιὰ τέτια ἀταξία κρίνω σκόπιμο νὰ δώσει ἡ Γ' αἰληρότητα Σας ἀπ' ἐδῶ διαταγὴ νὰ τακτοποιηθοῦν πρὶν ἀπ' ὅλα οἱ παλιοὶ στρατολογικοὶ κατάλογοι, γιὰ νὰ μὴ γίνουν στὸ μέλλον, μὲ τοὺς καταλόγους αὐτοὺς, τὰ σφάλματα ἐκεῖνα ποὺ παρατηρήθηκαν στὸ παρελθόν. Δεύτερο : στὸ ὅτι ὁ ἐξοπλισμὸς ἢ ἡ ἐγκατάσταση τῶν κατεργαζόμενων στοὺς πάγκους τῶν ἀρχίζει πολὺ ἀργά, παρ' ὅλο ποὺ ἄλλοτε ἦταν συνηθισμένο ν' ἀρχίζει τὴν ἡμέρα τῆς Παναγίας, στίς δυὸ τοῦ Φλεβάρη, ὁπότε ὁ χωρικός, ἀπὸ τὸ εἶνα μέρος δὲν ἔχει ἀποφασίσει ἂν πρέπει νὰ μείνει ἢ ἂν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὸ Βασίλειο καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲν ἔχει νὰ ζήσει στὴν περίοδο ἐκείνη τῆς ἀνέχειας¹⁸ καὶ ἔτσι πρόθυμα μπορεῖ νὰ προσέλθει στὴ στρατολογία.

Τὸ χρόνο ὁμοῦς αὐτὸ ἄρχισε ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν κατέργων τὸ Μάη ὁπότε ὁ καθένας ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴ συγκομιδὴ τῶν σιτηρῶν καὶ εἶχε ἀνακουφιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνέχεια τῶν τροφίμων καὶ γι' αὐτὸ παρουάστηκαν οἱ δυσκολίες καὶ ἡ ἀπειθαρχία. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ τώρα καὶ πέρα μὲ μιὰ διαταγὴ: νὰ καθίξουν στοὺς πάγκους τῶν οἱ

¹⁸⁾ Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸ Φλεβάρη ὡς τὸν Ἀπριλομάη ποὺ ἀρχίζει ἡ καινούρια σοδειά, ἢ ἄρα καιροῦ ὅπως τῇ λέει ὁ λαὸς, εἶναι πραγματικὰ ἡ δυσκολότερη χρονικὴ περίοδος τοῦ ἀγρότη.

avanti con un ordine, che sia posto a banco a tempo debito ; così riceverebbe vantaggio non meno il suddito, che il servizio della Ser^{ta} V. ; poi che quando le Galee fossero armate in tempo, potrebbe valersene sicuramente, senza quell' incommodo, o pregiudizio, che la tardità suole causare in tutte le torbide occorrenze.

È necessario ancora, che sia rinovato l'ordine circa gli andiscari, poi che per alcuni pochi giorni, ch'io ho avuto il carico di V. Capo mi è occorso vederne intorno vinti fra il numero di settanta, ovvero ottanta galeotti descritti, nel che è molto ben noto

στρατολογούμενοι κατεργάροντες τὴν κατάλληλη ἐποχή¹⁹. Ἔτσι θὰ ἐξυπηρετηθεῖ καὶ ὁ ὑπῆκοος ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῆς Γαληνότητάς Σας. Γιατί, ὅταν τὰ κάτεργα θὰ ἐπανδρῶνονται ἔγκαιρα, ἀσφαλῶς θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησή τους καὶ δὲν θὰ παρατηρεῖται ἡ ἀταξία ἐκείνη καὶ ἡ ζημιὰ πὸν προξενεῖ ἡ καθυστέρηση σ' ὄλες τὶς ταραγμένες περιστάσεις²⁰.

12.—Οἱ Ἄντισκάροι.

Εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ διαταγὴ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀντισκάρους. Τὶς λίγες μέρες πὸν εἶχα ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσία τοῦ Καπετάνιου τῆς Γαληνότητάς Σας μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τοὺς ἑβδομήντα ἢ τοὺς ογδόντα κατεργάροντες πὸν ἦταν γραμμένοι, οἱ εἴκοσι περίπου ἦταν ἀντισκάροι. Ἡ Γαληνότητά Σας γνωρίζ-

¹⁹) Ἀπὸ τότε ἔχει μείνει, φαίνεται, ἡ παροιμιώδης φράση : *κάθε κατεργάρος σὶν πάγκο του !*

²⁰) Τὸ κάτεργο (γαλέρα), πολεμικὸ πλοῖο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προωθούταν μὲ δυὸ σειρὰς κουπιὰ κατὰ πάγκο. Ἀργότερα προστέθηκαν τρεῖς καὶ τέσσερις καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἕλεγον *trigemi* καὶ *quattroremi*. Μόνο στὸ τέλος τοῦ 16. αἰῶνα καθιερώθηκε τὸ ἐνιαῖο κουπί, 40 καὶ 50 ποδιῶν, πὸν τὸ τραβοῦσαν 4 ἢ καὶ 7 καὶ 8 κατεργάροντες. Τὸ κάτεργα εἶχαν ἓνα ἄλμπουρο πὸν τὸ κατέβαζαν ὅσο διαρκοῦσε ἡ μάχη. Στὴ μέση τοῦ κάτεργου ὑψωνόταν τὸ *castrum*, ὁ πύργος, πὸν τὸν φύλασσαν οἱ *frombolieri* καὶ οἱ *balestrieri*. Γύρω στὰ πλευρὰ του ἦταν ἡ *impravesata*, καμωμένη ἀπὸ θώρακες πέτσινους γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὸ *fuoco greco*, τὸ ἄγρον πῦρ τῶν Βυζαντινῶν. Στὴν πρῶρα εἶχαν πέτρες πὸν τὶς ἐξακόντιζαν οἱ *frombolieri* μὲ σφεντόνες, καταπέλτες καὶ ἄλλα μηχανήματα. Στὴν πορὰ εἶχαν δυὸ μεγάλα πλευρικὰ κουπιὰ, πὸν χρησίμευαν γιὰ πηδάλιο. Βλ. P. M o l m e n t i, *La storia di Venezia nella vita privata*, Pergamo 1910, τόμ. Α, σ. 209 κ.εξ.

a V. Serà , quanto pregiudizio apportì al publico per infiniti rispetti così dannosa indroducttione.

Nel recinto delle Muraglie della Città, sono alcuni luochi, per li quali vi si può entrare, et uscire senza incommodo in ogni tempo ; Per riparar al danno, che potrebbe in qualche accidente nascere da tanta imperfettione, fa bisogno, che quella parte sia serata compitamente, et quanto prima sarà possibile farlo ; tanto sarà per sempre di molto vantagio publico.

Dall' Illmo sigr' Prouv G(e)n(er)al Moro fu per colletta raccolto fra quei Nobili buona summa di danaro per fabricar cisterne da conservar l'acqua per compito comodo della Città ; Hora è parso di far certi pozzi nella fossa della Muraglia vecchia

ζει καλά πόση ζημιὰ μπορεί νὰ φέρει στὸ Δημόσιο, γιὰ πολλοὺς λόγους, ἔνα τέτιο ἐπιζήμιο σύστημα²¹.

13.—Τὰ τεῖχη.

Στὸν περίβολο τῶν τειχῶν τοῦ Χάντακα εἶναι μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεί κανένας νὰ μπεῖ καὶ νὰ βγεῖ ἀνενόχλητα σ' ὅποια ὄρα θέλει. Γιὰ νὰ ἀποφύγομε τὸν κίνδυνο ποὺ μπορεί νὰ παρουσιαστεῖ σὲ δύσκολες στιγμὲς ἀπὸ τὰ μεσοτελειωμένα αὐτὰ τεῖχη εἶναι ἀνάγκη νὰ κλείσει ὀλοκληρωτικὰ ἢ πλευρὰ ἐκεῖνη τοῦ τεύχους. Ὅσο πιὸ γρήγορα μπορεί νὰ γίνει αὐτὸ τόσο περισσότερο θὰ ἐξυπηρετηθεῖ τὸ Δημόσιο²².

14.—Ἡ ὕδρευση.

Ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρότατο Γενικὸ Προβλεπτὴ κ. Μόρο²³ μαζεύτηκε μὲ ἔρανο ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ εὐγενεῖς ἔνα σεβαστὸ ποσὸ χρημάτων, γιὰ νὰ γίνουν δεξαμενὲς τοῦ νεροῦ, καὶ ἔτσι νὰ ἐξυπηρετοῦνται καλύτερα οἱ ἀνάγκες τῆς πόλης. Τώρα κράτησε ἡ σκέψη νὰ γίνουν κάτι πηγὰδια στὴν

²¹) Ἀντισκάρου λέγονταν ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρονταν μὲ ἀμοιβὴ νὰ πᾶν στὰ κάτεργα γιὰ λογαριασμὸ ἐκείνων ποὺ εἶχαν ὑποχρέωση νὰ ὑπηρετήσουν σ' αὐτά. Βλ. καὶ Σ. Θ ε ο τ ό κ η, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1933, σ. 330.

²²) Παρὰ τὶς συστάσεις τοῦ Βενιέρ τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Δερματᾶ μέχρι τὸ Φρούριο τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀνοιχτὸ σχεδὸν ὀλωσδιόλου καὶ ὁ καθένας μπορούσε νὰ μπαίνει καὶ νὰ βγαίνει ὅποταν ἤθελε. Βλ. Σ π α ν ά κ η, ὁ.π. τ. II, σ. 26, 27.

²³) Τὴν ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Benetto Moro τοῦ 1602, ὅπου ἀναφέρονται πληροφορίες καὶ γιὰ τὶς δεξαμενὲς αὐτές, θὰ δημοσιεύσω στὸν IV τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας.

all'incontro del quartiere di san Zorzi con sponde, et sabione da ridursi le aque fangose, che collano dalle strade ; et fin quà l'opera si trova in un passo in circa d'altezza, ma in forma tale, che vi si può proseguir anco, et, accomodarla a uso di cisterna, quando paresse alla Ser^{ta} V.; Questo dico per l'opinione, che hò, che li Pozzi non siano per fare molto buona riuscita ; essendose ne veduta l'esperienza in altri fabricati nella Città, che hora sono affatto inutili : Considerò in oltre l'Ingegniero Fabarini, che per la frequenza dell'immonditie in essi sabioni, haverebbe bisognato mutarli ogni tre, o quattro anni con interesse di molta spesa; intendendo perciò, che fossero erette le Cisterne, alle quali potriano inviarsi aque nette, et in abbondanza, parte dalli alloggiamenti Foscari, et parte dalli fontichi publici, che sono spaciosissimi.

In questa materia tanto importante dell'aque, aggiungerò

τάφρο τοῦ Παλιῶ Τείχους, ἀπέναντι στοὺς στρατῶνες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου²⁴ μὲ χεῖλη καὶ χοντροὺ ἄμμο, γιὰ νὰ μαζεύονται ἐκεῖ τὰ λασπόνερα πὸν τρέχουν στοὺς δρόμους. Τώρα τὸ ἔργο ἔχει ψηλώσει ἕνα βῆμα περίπου, μὰ σὲ σημεῖο πὸν νὰ μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ διασκευαστεῖ σὲ δεξαμενὴ, ὅταν εὐαρεστηθεῖ ἡ Γαληνότητά Σας. Τοῦτο ἀναφέρω γιατί ἔχω τὴ γνώμη πὸς τὰ πηγὰδια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν καλὴ ἐπιτυχία, ὅπως μᾶς δίδαξε ἡ πείρα σὲ ἄλλα παρόμοια ἔργα στὴν πόλη, πὸν σήμερα εἶναι ὀλότελα ἄχρηστα. Παρατήρησε ἐπίσης ὁ μηχανικὸς Φαμπαρίνι πὸς ὁ ἄμμος ἐκεῖνος θὰ γεμίζει συχνὰ ἀπὸ ἀκαθαρσίες καὶ θὰ χρειάζεται ν' ἀλλάσει κάθε τρία ἢ τέσσερα χρόνια, πράγμα πὸν θὰ ἀπαιτήσει πολλὰ ἔξοδα. Νομίζω, λοιπόν, πὸς ἂν γίνονιν δεξαμενὲς μπορεῖ νὰ διοχετευτεῖ σ' αὐτὲς τὸ καθαρὸ καὶ ἄφθονο νερό, ἄλλο ἀπὸ τοὺς στρατῶνες Φοσκαρίνι καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸ Φούντικο, οἰκοδομήματα πὸν ἔχουν μεγάλη ἔκταση.

Σχετικὰ μὲ τὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα τοῦ νεροῦ θὰ ἀναφέρω

²⁴) Πρόκειται γιὰ τίς δεξαμενὲς πὸν βρέθηκαν τελευταῖα γεμάτες νερό, ὅταν κτιζόταν ἡ οἰκοδομὴ Ζουράρη (Κάντια Πάλας). Τὴν κατασκευὴ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν ἀποφάσισε ἀρχικὰ ὁ Γενικὸς Προβλεπτικὸς Βεν. Μογο τὸ 1602 (βλ. ἐκθεσὶ τοῦ στό : Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος). Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τώρα ὁ Βενιέρ ἐγινε δευτέρη σκέψη, νὰ γίνονιν ξεροπήγαδα καὶ ὄχι δεξαμενὲς, τοῦ τύπου ἐκεῖνου πὸν εἶναι καὶ σήμερο σὲ χρῆση στὴν ἐπαρχία Μεραμπέλου. Τὰ ξεροπήγαδα αὐτὰ γεμίζουν τὸ χειμῶνα νερό ἀπὸ κεῖνο πὸν τρέχει στοὺς δρόμους.

all'Eccze VV. che passando un aquedotto nella Città in luoco detto San Salvador; et di là alla Lozetta, fu tirata anco al Porto per commodo delle Galee et Vasselli ma per che di giorno l'acqua di San Salvatore, et della Lozzetta viene levata dal Popolo, assai poca quantità se ne riduce al Porto; onde vi manca quel benef- filio, che hebbero per fine li rappresentanti della Sertà V.;

Parmi che sarebbe in ciò sicuro, et utile rimedio, et di po- chissima spesa, che all'acqua del Porto fosse costruito un vaso ca- pace, il quale ricevendo quell'acqua, che vi concorre la notte senza impedimento, che per non esservi dove ridurla, conviene andar a male, sollevarebbe copiosamente dall' incommodo, et dal bisogno.

Il Castello, che è posto alla bocca del Porto, et dalla dili- genza di Magistrati fu fatto accommodare da non picciol danno, doverebbe anco esser munito continuamente da grosso riparo di sassi; et pure dall'accommodamento in quà non solo vi se è con- dotto, ma è statta levata la scala, che perciò si adoperava;

ἀκόμη στίς ἐξοχότητές σας ὅτι, ἕνα ὑδροαγωγεῖο τῆς πόλης περὶ ἀπὸ μιὰ τοποθεσία πὸν λέγεται Ἁγιος Σαλβαντόρ καὶ ἀπ' ἐκεῖ πηγαίνει στὴ Λότζα. Τὸ ὑδροαγωγεῖο αὐτὸ ἐπεχιάθηκε καὶ ὡς τὸ λιμάνι, γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ γαλέρες. Τὴν ἡμέρα ὅμως ἐλάχιστη ποσότητα φτάνει ὡς τὸ λιμάνι, γιὰτις τίς ὄρες ἐκεῖνες ὑδρεύεται ὁ λαὸς ἀπὸ τίς κρηνες τοῦ Ἁγ. Σαλβαντόρ καὶ τῆς Λότζας. Γι' αὐτὸ δὲν γίνεται ἡ ἐξυπηρε- τηση ἐκεῖνη πὸν θά' θελαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνότητάς Σας.

Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα μοῦ φαίνεται πὸς θά' ταν ἀσφαλῆς καὶ ἀποτελεσματικὴ λύση, σχεδὸν ἀδάπανη, ἢ κατασκευὴ μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς στὸ λιμάνι γιὰ νὰ παίρνει τὸ νερὸ πὸν τρέχει ἀνενόχλητα τὴ νύχτα καὶ πὸν τώρα ἀναγκαστικὰ χάνεται, γιὰτις δὲν ὑπάρχει μέ- ρος ν' ἀποθηκεύεται. Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τέλεια τίς ἀνάγκες (τοῦ λιμανιοῦ)²⁵.

15.—Τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ φρούριο πὸν βρίσκεται στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ πὸν ἐπι- διορθώθηκε ὄχι ἀπὸ μικρὴ ζημιὰ μὲ τὴ μεγάλη ἐπιμέλεια τῶν Ἀρ- χόντων, πρέπει νὰ προστατευτεῖ στὸ μέλλον μὲ ἕνα μεγάλο κυματοθραύ- στη. Ἀπὸ τὴν ἐπιδιορθωση κ' ἐδῶ ὄχι μόνο ἔγινε ἡ ἐργασία αὐτὴ, μὰ καὶ ἡ σκάλα πὸν χρησιμοποιούνταν ἐκεῖ σηκώθηκε. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ

²⁵) Δεπτομέρειες γιὰ τὴν ὑδρευση τοῦ Χάντακα στὴ Βενετοκρατία βλ. στὸ ΙΙ τόμο τῶν Μνημείων τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, σ. 27 κ.ἐξ. καὶ στὴν ἀνέκδοτη μελέτη μου: Ἡ ὑδρευση τοῦ Χάντακα.

Onde affine, che quella parte, che è tanto esposta, all'impeto del Mare da Maestro Tramontana, restando in abbandono, non ritorni al stato di prima con tanto maggior facilità, quanto è statta accommodata di fresco, stimo grandemente necessario per tal causa qualche ordine della Sertà V.

Vi è nel medesimo Castello una cisterna di molta capacità, ma l'acqua che contiene è salmastra; ne si può saper sicuramente il difetto, d'ove proceda: Per certificarsi, consigliarei, che fosse fatta seccare; perche se il danno fosse dalla parte bassa, potrebbe con facilità ripararsi; se anco ve ne fosse, come vuole la maggior parte, dal spianzo del mare, che giunge di sopra via, potrassi in tal caso con una coperta di pietre cotte darli una pendenza, in modo che il mare venga immediate a passar in parte, che non apporti danno alla Cisterna, et così quella militia goderebbe il benefittio di aqua perfetta, et la Sertà V. resteria sol-

μὴν ξανάρθει σὴν πρώτη του κατάσταση τὸ φρούριο τοῦτο, πὸν εἶναι τόσο πολὺ ἐκτεθειμένο σὴν ὄρμη τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά, ἂν ἐξακολουθήσει νὰ ἔναι ἀφισμένο σὴν τύχη του—πρῶγμα πὸν μορεῖ νὰ γίνε με τόση μεγάλη εὐκολία με ὅση ἐπιδιορθώθηκε τελευταία—θεωρῶ πολὺ ἀπαραίτητη κάποια διαταγή τῆς Γαληνότητάς Σας πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα²⁶.

Στὸ ἴδιο φρούριο εἶναι μιὰ δεξαμενὴ μεγάλης χωρητικότητας, μὰ τὸ νερὸ πὸν ἔχει εἶναι γλυφὸ καὶ δὲν μορεῖ κανένας νὰ μάθει ἀπὸ πὸν προέρχεται αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα. Γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ αἰτία θὰ συμβούλευα νὰ ἀδειάσει ἡ δεξαμενὴ καὶ νὰ στεγνώξει. Γιατί ἂν τὸ ἐλάττωμα εἶναι στὸ κάτω μέρος τῆς δεξαμενῆς θὰ μοροῦσε νὰ διορθωθεῖ με εὐκολία. Ἄν πάλι εἶναι, ὅπως νομίζουν οἱ πὸ πολλοί, ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας πὸν φτάνει ἀπὸ πάνω, θὰ μοροῦσε, σὴν περιποίηση αὐτῆ, νὰ γίνε ἓνα κάλυμμα τῆς δεξαμενῆς με τοῦβλα ψημένα, με κάποια κλίση γιὰ νὰ χύνεται ἀμέσως ἡ θάλασσα, ὥστε νὰ μὴν κάνει ζημιὰ στὴ δεξαμενῆ. Ἔτσι οἱ στρατιῶτες πὸν μένον ἐκεῖ θὰ ἔχαν

²⁶⁾ Ὁ Provveditor General Benetto Moro ἀναφέρει σὴν Ἐκθεσὶ του (1602) ὅτι: ὅταν ἔφτασε στὸ Χάντα α βρῆκε τὸ φρούριο τοῦ λιμανιοῦ ἔτοιμο νὰ καταρρεύσει ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ του, γιατί τὰ κύματα εἶχαν ὑποσκάψει τὰ θεμέλια του καὶ εἶχαν κάνει μέσα σ' αὐτὸ ἐπιφοβες σηλιές. Γι αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ τὸ ἐπισκευάσει ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο κάνοντας ἓνα πρόβολο (pro-porella) γιὰ νὰ τὸ προστατέψει. Βλ. Σ. Σ π α ν ἄ κ η, Μνημεῖα κλπ. τ. IV (ἀνέκδοτος).

levata da continua spesa, che fa nel pagar l'acqua per uso di quel Ciarino Castellano, et delli soldati.

Aggrava continuamente l'interesse publico il cavamento, che si fa in quel Porto, et appena può avanzarsi, quello, che si va atterrando alla giornata; poi che il prudentissimo ordine, che niun Vassello vi si potesse metter a Carena, par che da poco in quà venghi trasgresso affatto, il che come reputo degno di molta osservatione; così giudicherei a proposito, che esso ordine fosse rinnovato, con questo di più, che niun di quei rappresentanti possa andar a Capello se non haverà portato fede dal suo successore di non haver permesso metter a Carena Vasselli di niuna qualità dentro in quel Porto per tutto il corso del suo Reggimento.

στὴ διάθεσή τους καθαρὸ νερὸ καὶ ἡ Γαληνότητά Σας θὰ γλύτωνε ἀπὸ τὰ ἀδιάκοπα ἔξοδα πὸν κάνει γιὰ νὰ πληρώνει τὸ νερὸ πὸν χρειάζεται γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐκλαμπρότατου Καστελιάνου καὶ τῶν στρατιωτῶν²⁷.

16.—Τὸ λιμάνι.

Τὸ ἄδειασμα πὸν γίνεται στὸ λιμάνι ἀπὸ ζημιώνει συνέχεια τὸ Δημόσιο. Μόλις μπορεῖ ν' ἀδειάσει ἐκεῖνο πὸν γεμίζει ἀπὸ μέρα σὲ μέρα· γιὰ τὴ σοφώτατη διαταγὴ νὰ μὴ δεξαμενίζεται ἐκεῖ κανένα πλοῖο, φαίνεται πὸς τώρα τελευταῖα δὲν τηρεῖται καθόλου, ἐνῶ, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ τηρεῖται αὐστηρότατα. Γι' αὐτὸ νομίζω πὸς ἡ διαταγὴ αὐτὴ πρέπει ν' ἀνανεωθεῖ καὶ νὰ προστεθεῖ ἀκόμα ὅτι: κανένας ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωπους ἐκείνους δὲν θὰ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πὸς διοίκησε καλά, ἂν δὲν φέροι βεβαίωση ἀπὸ τὸ διάδοχό του ὅτι δὲν ἔδωκε ἄδεια νὰ δεξαμενιστοῦν σ' αὐτὸ τὸ λιμάνι κάθε λογῆς πλοῖα, ὅσον καιρὸ διαρκοῦσε ἡ διοίκησή του²⁸.

²⁷) Καὶ ὁ Filippo Pasqualigo, capitano di Candia et Provveditor della Canea συνιστοῦσε τὸ 1594 νὰ διασκευασεῖ καὶ νὰ ἐπιδιορθωθεῖ ἡ δεξαμενὴ τοῦ Φρουρίου τοῦ Χάντακα. Βλ. Σ. Σπανάκης, ὁ.π. τ. III, (ἀνέκδοτος).

²⁸) Τὸ σπουδαιότερο λιμάνι τῆς Κρήτης τὸν καιρὸ τῆς Βενετοκρατίας ἦταν τοῦ Χάντακα, ὄχι μόνο ἀπὸ στρατιωτικὴ μὰ κυρίως ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη, γιὰ τὸ ἀπ' ἐδῶ φεύγαν τὰ περισσότερα κρητικὰ προϊόντα γιὰ τὴ Βενετία καὶ ἐδῶ γινόταν τὸ πῶς σπουδαῖο διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ δίδοταν καὶ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴ συντήρησή του. Οἱ γνωστὲς ἀγριεὶς τρικυμῖες τῆς κρητικῆς θάλασσας συσώρηναν πολλὰς φορὰς στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ βουνὰ ἀπὸ ἄμμο, πὸν ἀπόφρασσε σχεδὸν τὴν εἴσοδο στὰ πλοῖα καὶ ἀνάγκη

Il Ministerio di quella Camera, che prima era essercitato da più persone, hora è ridotto in tre, et posso dire in una solla, nella quale stando tutta via appoggiato un manegio di così importante scrittura, vengono a colarvi indebitamente non meno li carichi, che le utilità, che spettano, et si doverebbono a molli, onde trattandossi del publico interesse poi che in tanto multiplice negotio, difficilmente si puo conoscere se vi fosse herore, o mancamento; non voglio restar di riccordare che stimerei grandemente utile, che sia commesso l'essecutione de gl'ordini per li quali vi-

17.—Οἱ οἰκονομικὲς ὑπηρεσίαις.

Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Δημοσίου Ταμείου, πὸν πρὶν γινόταν ἀπὸ περισσότερα πρόσωπα, τώρα ἔχει πέσει σὲ τρία καὶ μάλιστα μπορῶ νὰ πῶ σὲ ἓνα μόνο. Στὸ πρόσωπο αὐτὸ πὸν στηρίζεται ἡ διεκπεραίωση μιᾶς τόσο σπουδαίας γραφικῆς δουλειᾶς ἔρχονται νὰ κατασταλάξουν, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε, ὄχι μόνο οἱ φροντίδες μὰ καὶ οἱ ὠφέλειες πὸν ἔχει αὐτὴ ἡ ὑπηρεσία καὶ πὸν θὰ ἔπρεπε νὰ μοιράζονται σὲ περισσότερα πρόσωπα. Ἐπειδὴ πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸ δημόσιο συμφέρο καὶ ἐπειδὴ σὲ τόσο πολὺπλοκὴ ὑπηρεσία δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὑπάρχει λάθος ἢ παράλειψη, δὲν παραλείπω νὰ ἀναφέρω, πὸς κρῖνω ὠφελιμότητα νὰ δοθεῖ ἐντολὴ νὰ ἰσχύσουν οἱ διαταγές, πὸν ἀπαγορεύουν

κάζονταν νὰ πηγαίνουν στὸ λιμάνι τῶν Φρασκιῶν πρὸς τὴ Ρογδιὰ γιὰ νὰ φορτώνουν καὶ νὰ ξεφορτώνουν ἐκεῖ τὶς πρᾶματιες των ἢ νὰ κάνουν ἀβαρίες ν' ἀλαφρώσουν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μποῦν στὸ λιμάνι τοῦ Χάντακα. (βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ. π., τ. I, σ. 178).

Καὶ ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Ben. Moro ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἄδειασμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα καὶ ἀναφέρει στὴν ἔκθεσή του: «*Candia ha il suo porto, capace di numerosa banda di galee, et altri vasselli grossi hora specialmente che per la escavatione in mio tempo fattagli, et che si va pur continuando presta loro quella commodità di potervi sorgere che ha veva già quasi affatto perduta*». Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ. π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Γιὰ αὐτὸ, τὸ βᾶθεμα τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάντακα ἀπασχολοῦσε πάντα ὅλους τοὺς Βενετοὺς ἄρχοντες καί, ὅπως λέγει καὶ ὁ Βενιέρ, τὸ Κράτος ἀναγκάζόταν νὰ πληρώνει διαρκῶς ἔξοδα γιὰ τὸ ἄδειασμά του. Γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἔξοδα αὐτὰ ἡ Κυβέρνηση τὸ 1363 ἔβγαλε διαταγὴ νὰ δαπανηθοῦν 3000 ὑπερπυρα πὸν θὰ καταβάλλονταν τὰ μισὰ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ τὰ ἄλλα μισὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς Ἑβραίους τοῦ Χάντακα. Ἡ φορολογία αὐτὴ θεωρήθηκε ἀδίκη ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἄποικους καὶ ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς γιὰ νὰ κηρῦξουν ἐπανάσταση ἐνάντια στὴ Μητρόπολη, τὴ γνωστὴ ἐπανάσταση τῆς Δημοκρατίας τοῦ Αγίου Τίτου, πὸν εἶχε τόσο τραγικὸ τέλος γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες. Βλ. καὶ Στ. Σ α ν θ ο υ δ ῖ δ ῆ, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1939, σ. 86.

ene prohibito, che nelle Camere, niuno sia chi si voglia, possa godere, ne essercitare più d'un solo offitio, o come principale, o come sostituto, sotto quelle pene, che paressero alla Ser^{ta} V.

Intorno il negotio de quattrini, già che l' Ecc^{ze} V V. vi hanno fatto deliberatione et commessa la loro volontà all' Illmo Sigr Provr G(e)n(er)ale di quel Regno, a me cessa l'occasione di dir altro, se non che mi pare impossibile, che quei poveri sudditi, che sin quà sotto la sicurtà della fede publica confermata loro con il novo impronto sopra li quattrini, hanno convenuto ricevere quella monetta astretti anco dall'autorità di tanti proclami, possono hora con sottisfattione accommodarsi all'agravio della perdita del terzo, interesse, che al fine torna in danno del povero miserabile, e del publico solamente, per le raggioni, che mi offero di esprimer sempre, che sarà di gusto all' Ecc^{ze} V V.

στοὺς ὑπαλλήλους τοῦ Δημόσιου Ταμείου νὰ ἐκτελοῦν ἄλλες ὑπηρεσίες ἢ νὰ μισθοδοτοῦνται ἀπ' αὐτὲς παρὰ μόνο μία, εἴτε σὰν κύριο ἐπάγγελμα εἴτε σὰν ἀντικαταστάτες ἄλλων. Ἀντίθετα θὰ ὑπόκεινται στὶς ποινὲς ποὺ θὰ θεωροῦνταν σωστὲς ἀπὸ τὴ Γαληνότητά Σας²⁹.

Γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν χρημάτων, τώρα, ποὺ οἱ ἐξοχότητές σας ἀποφάσισαν πάνω σ' αὐτὸ καὶ παραχώρησαν τὴ δικαιοδοσία τους στὸν ἐκλαμπρότατο κ. Γενικὸ Προβλεπτὴ τοῦ Βασιλείου ἐκεῖνου, δὲν βγαίνει σὲ μένα λόγος νὰ πῶ τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο πὼς μοῦ φαίνεται ἀδύνατο, οἱ φτωχοὶ ἐκεῖνοι ὑπῆκοοι, ποὺ μέχρι σήμερα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια τῆς δημόσιας πίστεως ποὺ τοὺς δίδεται μὲ τὴν καινούρια ἐπισήμανση πάνω στὰ νομίσματα, συμφώνησαν νὰ δεχτοῦν τὴ μονέδα ἐκείνη, κι ἀναγκασόμενοι ἀπὸ τὶς τόσες διαταγές, μποροῦν τώρα νὰ δεχτοῦν μὲ ἱκανοποίηση τὴν ἐπιβάρυνση ποὺ θὰ ἔχουν, χάνοντας τὸ τρίτο κέρδος ποὺ στὸ τέλος καταντᾷ ζημιὰ μόνο σὲ βάρος τοῦ ἄθλιου φτωχοῦ καὶ τοῦ Δημόσιου, γιὰ τοὺς λόγους ἐκείνους ποὺ εἶμαι πάντα ἔτοιμος ν' ἀναφέρω, ὅταν θὰ τὸ θελήσουν οἱ ἐξοχότητές σας.

²⁹) Σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας ὁ Φραγκ. Μοροζίνι ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του (1629) πὼς εἶναι δειλοὶ, ἀναποφάσιστοι καὶ πάντα διατάζουν νὰ δυσαρεστήσουν κανένα καὶ δὲν παύουν νὰ δίδουν ὑπομιές πὼς στὸ κάθε τι ἔχουν κάποιο συμφέρο. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. II, σ. 68. Ἀνάλογα ἀναφέρει καὶ ὁ Zuan. Mocenigo τὸ 1589. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π. τ. I, σ. 113 κ.έξ.

Ὁ Β. Μορο (1602) βρῆκε καθυστερούμενα ἔσοδα τοῦ Δημόσιου Ταμείου Κρήτης 1,080.000 δουκάτα ἀπὸ ἀμέλεια τῶν ὑπαλλήλων. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὅ.π., τ. IV (ἀνέκδοτος).

Già ho considerato quanto spetta all'interesse della giustizia, al buon governo, et conservatione della Città, et di quelle del Regno, alla Militia, Cernide, Angarie, Cavallaria di feudati, et della Strathia, all'armar delle Galere, circa il ministerio di quella Camera, et sopra la Regulation delli quattrini, mi resta però insinuare alla Sertà V. quello che giudico di non poca importanza per li rispetti di quel Regno.

Vi capitano in ogni stagione, et ad'ogni capo dell'Isola dalla parte di Ostro, Galeoni armati di diversi Prencipi, et senza alcun riguardo sbarcano in terra a centenara, li quali restano anco nel Regno per qualche tempo, et captando gl'animi degl'Isolani, non meno col pagar loro ingordamente li rinfrescamenti, et robbe, che ricevono, quanto con altri segni di apparente benevolenza, per qualche fine non palese fin hora, tutto che quello camini sempre accompagnato da presupposito necessario, vengono a introdursi con familiarità tanto intrinseca, che non solamente nasce da questo pregiudizio notabile al buon ordine della sanità, che per la memmoria delle tribulationi passate, deve stimarsi so-

18.—Ἡ ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου.

Ὡς ἰώρα πραγματεύτηκα ὅτι ἀφορᾷ τὸ συμφέρο τῆς Δικαιοσύνης, τὴν καλὴ διοίκηση καὶ τὴ συντήρηση τῆς πόλης (τοῦ Χάντακα) καὶ τοῦ Βασιλείου, τὴ Μιλίτσια, τὶς Τσέρονιντε, τὶς Ἀγγαρεῖτες, τὸ φεουδαλικὸ ἱππικὸ καὶ τὸ μισθοφορικὸ, τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν κατέργων, τὴν ὑπηρεσία τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὸ διακανονισμὸ τῶν ρομισμάτων. Μοῦ μένει νὰ ἀναφέρω στὴ Γαληνότητά Σας αὐτὸ πὸν θεωρῶ ὄχι μικρῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Βασιλείου ἐκείνου.

Ἐκεῖ φτάνουν σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε ἄκρο τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸ νότιο μέρος γαλιόνια ἐξοπλισμένα, πὸν ἀνήκουν σὲ διάφορους ἡγεμόνες καὶ χωρὶς καμιά προφύλαξη ἀποβιβάζονται κατὰ ἑκατοντάδες (ἄνθρωποι) πὸν παραμένουν στὸ Βασίλειο κάμποσο καιρὸ καί, κερδίζοντας τὶς ψυχὰς τῶν νησιωτῶν, ὄχι μόνον πληρώνοντάς τους πλουσιοπάροχα τὶς ἀναπαύσεις καὶ τὰ πράγματα πὸν παίρνουν, μὰ καὶ μὲ ἄλλα δείγματα φαινομενικῆς καλοσύνης, γιὰ κάποιο σκοπὸ πὸν δὲν εἶναι γνωστὸς μέχρι ἰώρα, παρ' ὅλο πὸν ὅλ' αὐτὰ συνοδεύονται πάντοτε ἀναγκαῖα προϋπόθεση, ἀποκτοῦν σιγὰ-σιγὰ τὴν ἐγκάρδια οἰκειότητα, πὸν ἀπὸ ὄχι μόνον δημιουργεῖται σοβαρὴ ζημιὰ στὴν ὑγεία πὸν βρῖσκεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ πὸν πρέπει, ὕστερα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες πὸν περᾶ-

pra ogni cosa, ma potrebbe ancora dar causa facilmente al sr Turco di qualche gelosia, col vedersi li Vasselli, et le genti nemiche al suo Imperio, favoriti, et nelli loci, et dalli sudditi della

σαμε³⁰, γὰ ἐκιμαῖται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, μὰ θὰ μποροῦσε ἀκόμη γὰ προκαλέσει στοὺς Τούρκους κάποια ὑποψία, βλέποντας τὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ἐχθρικά ἀπέναντι στὴν αὐτοκρατορία τους, γὰ περιθάλλονται στοὺς τόπους καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπη-

³⁰⁾ Δὲν ξαίρω τί ἔχει ὑπόψει του ὁ Βενιέρ ἀναφέροντας τὶς «δοκιμασίες» αὐτές. Γεγονὸς ὅμως εἶναι πὺς στὰ χρόνια κείνα τρομερὲς ἐπιδημίες, πανώγλα, χολέρα κλπ., ἔπεφταν καὶ στὴν Κρήτη καὶ ἐρήμωναν κυριολεκτικὰ τὸν τόπο. Μιὰ τέτλια πανώγλα, πὺς ἔπεσε στὸ Χάντακα στὰ 1592 περιγράφει μὲ τὰ πὺ σκοτεινὰ χρώματα ὁ τότε capitano di Candia Filippo Pasqualigo. Ἐπ' αὐτὴ πέθαναν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Pasqualigo:

1) στὸ Χάντακα :

ἄντρες	2.228
γυναῖκες	2.078
ἀρσενικά παιδιὰ	1.766
λατίνοι καλόγεροι καὶ παπάδες	50
στρατιῶτες	1.000
νόθοι, γυναῖκες καὶ σύζυγοι στρατιωτῶν	1.184
ἔβραιοι, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ	294
Σύνολο	8.600

2) στὰ χωριά : (δὲν κατονομάζονται)

ἄντρες	1.128
γυναῖκες	2.815
ἀρσενικά παιδιὰ	1.365
	5.308

Στὴν πόλη τοῦ Χάντακα ἔμειναν ζωντανοί, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος Pasqualigo:

ἄντρες κάθε ἡλικίας	2.762
γυναῖκες	4.449
ἀρσενικά παιδιὰ μέχρι 15 χρονῶν	902
Σύνολο	8.133

Δηλαδὴ ἀπὸ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τοῦ Χάντακα, ποὺ ἦταν—σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀπογραφές—16.733 ψυχές πέθαναν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς ! Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ αὐτὴ ξαναγύρισε τὸ θανατικὸ καὶ πέθαναν καὶ ἄλλοι πολλοί. Βλ. Σ π α ν ἄ κ η, ὁ.π., τ, ΙΙΙ, (ἀνέχδοτος). Εἰς Κῶδ. τοῦ Ἑλλήν. Σχολείου Σχοπέλου (φ. 417α καὶ φ. 417β) ἀναφέρεται χρονικὸ ποὺ προέρχεται,—κατὰ παρατήρηση τοῦ Κ. Ἀμαντου—ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου τῶν Ἀπεζωνῶν, στὸ ὁποῖο περιγράφεται τὸ ἴδιο θανατικὸ ἐξί- σου τραγικὰ:

Sertà V., onde non essendo bene, che persone di così fatta qualità, dalle quali non si può attendere che effetti dannosi in ogni occasione, che loro si offerisse a proposito habbino ricetto dove hanno da esser aborite per causa anco delle Fortezze piccole; sarebbe però mia opinione, che tutti quelli, che smontassero nell'avenire dalli sudetti Galeoni o altri Vasselli, fossero dalli rappresentanti di quella giuriditione condannati cinque anni al remo con li ferri alli piedi, et che essa condanna apparisse fatta semplicemente dall' rappresentante per la vigilanza, che deve usare nel suo carico, più tosto che in virtù di espressa commissione della Sertà V.,

κόους τῆς Γαληνότητάς Σας. Ἐπειδή, λοιπόν, δὲν εἶναι σωστό, ἀνθρώποι τέτιας ποιότητος, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει κανένας παρὰ ἀποτελέσματα ἐπιζήμια σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νὰ γίνονται δεκτοὶ ἐκεῖ, ὅπου πρέπει νὰ εἶναι ἀνεπιθύμητοι ἀκόμη καὶ ἐξ αἰτίας τῶν μικρῶν φρουριῶν, νομίζω πὼς ὅλοι ἐκεῖνοι πὸν θὰ ἀποβιβάζονταν στὸ μέλλον ἀπὸ τὰ παραπάνω γαλιόνια ἢ ἀπὸ ἄλλα πλοῖα, πρέπει νὰ καταδικάζονται ἀπὸ τοὺς ἀρμόδιους Ἀντιπρόσωπους σὲ πέντε χρόνια κουπλὶ μὲ τὰ σίνιερα στὰ πόδια. Ἡ ποινὴ αὐτὴ πρέπει νὰ φαίνεται πὼς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴ φρούρηση τοῦ ρησιοῦ Ἀντιπρόσωπο, μᾶλλον σὰν ὑπηρεσία πὸν ἀνήκει στὸν κύκλο τῆς δικαιοδοσίας του, παρὰ ἐν ὀνόματι ρητῆς ἐντολῆς τῆς Γαληνότητάς Σας.

Εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', χρόνος κατηραμένος, ἐγένετο μέγαν θανατικὸν ἀπὸ πανόκλα καὶ ἀπὸ καρμπά, πρᾶγμα ὁποῦ δὲν ἐφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κορήνην. Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονε εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς καμπήσια χωρία. Τὰ Χανία καὶ τὸ Ρέθεμνος ἔμειναν ἄγευστα τοῦ κακοῦ τούτου. Ἐκράτει ὁ θάνατος οὗτος ἀπὸ ταῖς κ' τοῦ Μαρτίου... ἕως ὅλον τὸν Ἰούλιον. Ἐποθένασι τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ περισσότεροι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀψάλτους καὶ ἀτίμως ὡσπερ τοὺς κύνας... ἔμειναν τὰ σπίτια ἔρημα, καὶ ὁποῖος ἤθελεν ἔκλιπεν ἀφόβως.

Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς ἀφ'ἑβ', ἀφ' οὗ ἔπαυσε λιγάκι τὸ θανατικὸν ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, πάλιν δὲν ἔπαυεν ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν χώραν, δέκα δώδεκα κορμιά τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολὺς. Εἰς τόσον φοβούμενοι οἱ ἀφέντες μήπως καὶ ἀνάγκη πάλιν τὸ κακὸν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὴν Χώραν, ἐκλείσαν ταῖς πόρταις τῆς Χώρας, καὶ ἀπόξω δὲν ἔμβαινε τίνας μέσα, μήτε τίνας νὰ ἔβγη ὄξω... Ἰερεῖς πολλοὶ ἀπέθανον, ἰατροί, ποβολάνοι πολλοί, πλούσιοι καὶ πένητες, εἰς νοῦμερον ἕως τριάκοντα χιλιάδες καὶ κάλλιον. Οἱ ἄρχοντες ἔμειναν ἀθῶοι τοῦ κακοῦ τούτου, διότις ἔφυγον ἀπὸ τὴν Χώραν καὶ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ χωρία τως. . . » Βλ. Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, στὸν Ἀ' τόμο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (ἔκδοσις Ἀκαδημίας) Ἀθήναι 1932, σ. 14, καὶ περιοδικὸ «Ἑλληνικά» τόμ. Δ', σ. 187 (historia della Peste nel Regno di Candia 1592).

alla quale poi in ogni caso sarebbe in pronto la scusa di non esserle ciò venuto prima all'orechie, et dipenderebbe sempre dal suo prudente beneplacito di gratificare quella intercessione, che le paresse degna della sua gratia, et coloro che venissero posti in Galea coll'esempio della pena, longa, o breve, quale si fosse, darebbono modo ad'altri di fuggire il sbarco, per schivare nell'istesso tempo l'incontro del danno proprio.

Per ultimo supplimento di quanto ho esposto, devo commendare grandemente all'Ecce V.V. la molta vigilanza, che hu usata a mio tempo il Clarissimo signr Nicolò Balbi nel suo presente Reggimento di Settia, così nella continuatione di sicuri avisi, et nell'osservare da quella parte li Galeoni, et le loro genti, come nell'aver con la sua diligentia investigato la falsità, che commetevano nell'impronto dei quattrini alcuni Cingani nella sua giurisdizione, quali fatti ritenere furono anco di suo ordine inviati in Candia, dove secondo le loro colpe hanno portato il dovuto castigo, con acressimento di riputattione di così fruttuoso rappresentante.

Questo è quanto nel corso del mio carico mi è successo di ve-

Ἔτσι ἔπειτα, σὲ ἐνδεχόμενη περίπτωση, ἡ δικαιολογία θὰ εἶναι ἔτσι μὴ : ὅτι, δηλαδή, ἡ καταδίκη ἔγινε πρὶν νὰ μάθει τίποτε ἡ Γαληνότητα Σας. Ἔτσι θὰ ἐξαρτιόταν πάντα ἀπὸ τὴ συνετὴ ἐγκρισὴ Σας ἡ μεσολάβρησὴ Σας σ'αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, δίδοντας τὴ λύση ἐκείνη ποὺ θὰ ἦταν ἄξια τῆς εὐμένειάς σας. Ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ὀδηγούνταν στὸ κάτεργο γιὰ παραδειγματικὴ τιμωρία, εἴτε ἦταν μακροχρόνια εἴτε ὄχι, θὰ γινόταν παράδειγμα στοὺς ἄλλους γιὰ νὰ μὴν ἀποβιβαστοῦν, καὶ ἔτσι ν' ἀποφύγουν ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν τιμωρία τους.

Σὰν τελευταῖο συμπλήρωμα στὰ ὅσα ἀνάφερα, ὀφείλω νὰ σημειώσω ἰδιαίτερα στὶς ἐξοχότητές σας τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια ποὺ κατάβαλε στὴν περίοδο τῆς ὑπηρεσίας μου ὁ ἐκλαμπρότατος κ. Νικολὸ Μπάλμπι στὴ σημερινή του ὑπηρεσία τοῦ διοικητῆ τῆς Σητείας, ὄχι μόνο δίδοντάς μας συνέχεια ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν γαλιονιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τους σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη μὰ καὶ ἀνακαλύπτοντας μὲ τὴν ἐπιμέλειά του τὴν παραχάραξη ποὺ ἔκαναν στὴ μάσκα τῶν νομισμάτων μερικοὶ τσιγγάνοι τῆς περιφέρειάς του, τοὺς ὁποίους συνέλαβε καὶ τοὺς ἔστειλε στὸ Χάντακα, ὅπου τιμωρήθηκαν, μὲ τὶς ἀνάλογες ποινὲς καὶ ἔτσι ἀδξήθηκε ἡ ἐκτίμησή του τόσο δραστήριου ἀντιπρόσωπου.

Ἀυτὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀνυλιήφτηκα στὴ διάορκεια τῆς ὑπηρεσίας

dere; et di rappresentare alla Sertà V. la qual si degnerà supplire con il solito della sua benignità, dove nell'opera presente vi mancasse la debita perfettione, appagandossi della sincerità et prontezza del mio anemo, già consecrato, con la persona, Casa, figlioli, et insieme con ogni mio essere per tutte le occasioni di suo servitio. Gra. etc.

Fine

*della Relation de sr Dolfin Venier
ritornato di Duca di Candia*

1610

μον, τὰ ὅποια ἀναφέρω στή Γαληνότητά Σας καί ἄς εὐαρεστοῦθεῖ γὰ συμπληρώσει μὲ τὴ συνηθισμένη καλωσύνη της ὅσα παρόλεια ἐγὼ γὰ ἀναφέρω μὲ τὴν ἀκρίβεια πὸν πρέπει καί ἄς ἀποζημιωθεῖ μὲ τὴν εὐλικρίνεια καί τὴν προθυμία τῆς ψυχῆς μου, πού, μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, τὸ σπῖτι, τὰ παιδιὰ καί μὲ ὀλόκληρο τὸ εἶναι μου ἔχουν ἀριερωθεῖ στήν ὑπηρεσία της σὲ κάθε περίσταση.

Εὐχαριστιῶ κλπ.

Τέλος

*τῆς Ἐκδόσεως τοῦ κ. Ντολφὶν Βενιέρο
τέως Λούκα τῆς Κρήτης*

1610

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΑΛΙΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

(Συμπλήρωμα εἰς «Κρητικά Χρονικά» Α', σσ. 239-248)

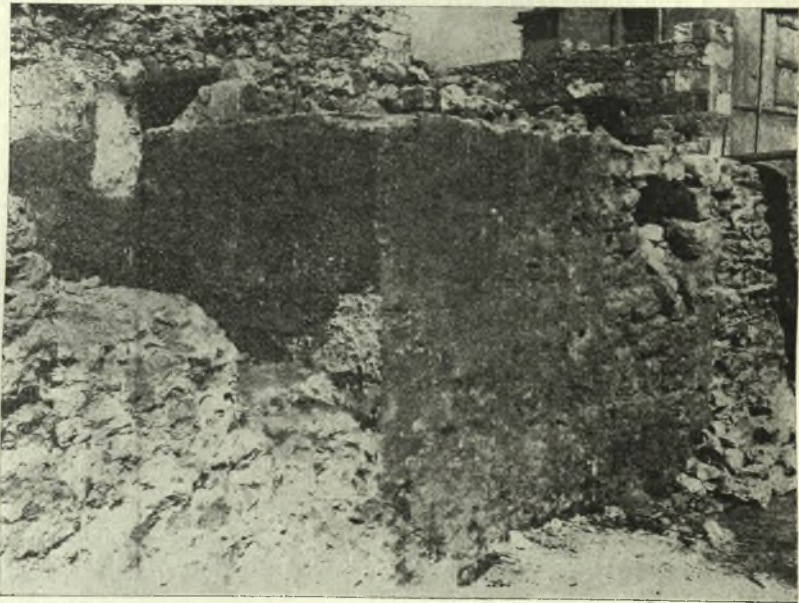
Λιὰ συντόμου μελέτης, δημοσιευθείσης εἰς τὸν Α' τόμον τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν», προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω ὅτι ὁ Χάνδαξ κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον δὲν παρέμεινε ἀνευ τειχῶν καὶ ὅτι εἰς τμήματα τοῦ διασωθέντος ὄχι εἰς καλὴν κατάστασιν περιβόλου τῶν παλαιῶν τειχῶν τῆς πόλεως θὰ ἔδει νὰ ἀναγνωρίσωμεν λείψανα τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς τειχίσεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐστήριξα κυρίως εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Κάστρου καὶ τῶν ἔξω αὐτοῦ, εἰς τὸ Ἐξώπορτον, ἀναπτυχθέντων παλαιῶν Βούργων μὲ τὰ ἐκκλησιδία των, ἰδρυθέντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον, ἐπίσης εἰς τὰ παραδοθέντα ὀνόματα παλαιῶν ἐκκλησιῶν ἀποδεικνύοντα τὴν ὑπαρξίν των τειχῶν, ὡς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ἐξωτοίχου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κοστομύρη (Παρατείχου), τῆς Παναγίας Πισωτειχιώτισσας, τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Ὠραία Πορτα, τῆς Παναγίας Ὠραιοπυλίτισσας καὶ ἄλλων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα συνοδεύονται μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «στὸ Κάστρο», «στὸ Ἐξώπορτο» ἢ «τοῦ Βούργου». Τὰ παραδοθέντα ὀνόματα τῶν παλαιότερων πυλῶν, τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὠραία Πύλη καὶ ἡ Παλαιὰ Πόρτα, ἔθεωρήθησαν ὡς συμμαρτυροῦντα εἰς τὴν ὑποστηριζομένην ἐκδοχὴν, τὴν ὁποίαν καθίστα ἔτι πιθανωτέραν ἡ παρατήρησις ὅτι οὔτε οἱ Γενουᾶται οὔτε οἱ Ἐνετοὶ θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσουν τὸν ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1213 ὡς πλήρη μαρτυρούμενον περιβόλον, ἃν δὲν εἶχον προὔπαρξει τὰ βυζαντινὰ τεῖχη.

Λόγῳ τῆς κακῆς τῶν παλαιῶν τειχῶν διατηρήσεως δὲν ἠδυνήθη νὰ προσθέσω πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς μου ἐπιχειρήματα ἀντλούμενα ἐκ τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ κατέληγα:

«Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύνατο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιάδοχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαϊκὴν ὄψιν. Δυστυχῶς σήμερον σώζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολὺ μικρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην».

Ἡ τύχη ἠθέλησε νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος ἐπὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ τούτου σημείου καὶ κατὰ τρόπον μάλιστα ὄχι μόνον ἀπλῶς ἀποδεικτικὸν τῆς ὑποστηρικθείσης γενικῶς ἐκδοχῆς, ἀλλὰ καὶ διαφωτιστικὸν τοῦ ζητή-

ματος τῆς μορφῆς τῶν βυζαντινῶν τούτων τειχῶν. Ὀλίγους μόνον μῆνας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης, τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1948, ὁ ἰδιώτης Κωνστ. Λιναρδάκης κάτοχος τμήματος τῶν τειχῶν, ἀνθραει- τῶν ἤρχισε νὰ κατεδαφίξῃ αὐτὸ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ οἰκοδομήσῃ εὐ- τυχῶς ἢ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐπενέβη ἐγκαίρως καὶ ἡ κατεδάφι- σις περιορίσθη μόνον εἰς ἐπουσιώδη ἀνώτερα τμήματα τοῦ τείχους. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἀπεκαλύφθη οὐσιαστικὸν τμήμα τοῦ παλαι- οτάτου τείχους, εἰς τῶν πύργων δηλαδὴ τούτου μὲ τὸ συνεχόμενον

Εἰκ. 4. — Φωτογραφία τοῦ ἀποκαλυφθέντος βυζαντινοῦ πύργου πρὸ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικοδομήσεως οἰκίας.

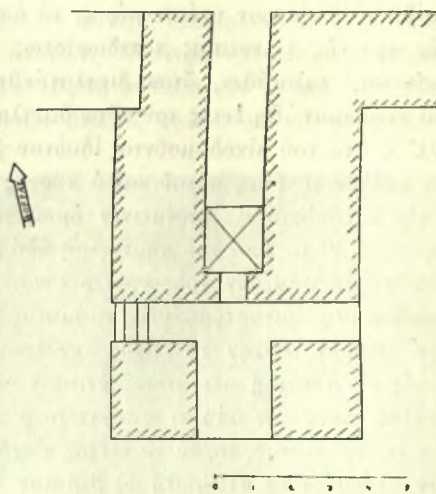
προπέτασμα, τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς πρὸ ἐτῶν εἶχε διαρρηχθῆ διὰ νὰ κατα- σκευασθῆ συνδετικὴ πρὸς τὴν κυρίαν ὀδικὴν ἀρτηρίαν ἀράδος. Ὁ πύργος οὗτος, τοῦ ὁποίου παρέχω χαρακτηριστικὴν φωτογραφίαν, λη- φθῆσαν, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς νοτίας πλευ- ρᾶς, εἶχε καταστῆ τελείως ἀθέατος καὶ παρέμεινεν οὕτω ἄγνωστος ἀκό- μη καὶ εἰς τὸν δευδερκῆ μελετητὴν τῶν Ἑνετικῶν Μνημείων τῆς Κρήτης Giuseppe G e r o l a, διότι εἶχε περικαλυφθῆ διὰ τοῦ παλαιοῦ ἐνε- τικοῦ τείχους, οὕτως ὥστε μόνον ἡ βορρεια τούτου πλευρά, ἢ εἰς εὐθείαν γραμμὴν συνδεομένη μὲ τὰ προπετάσματα (τὰ «διάμεσα δομήματα», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λέοντος Διακόνου), νὰ παραμείνη ὄρατή.

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς πύργος εἶναι τετράγωνος, προεξέχων κατὰ 5.10 μ. τοῦ τείχους, πρὸς τὸ ὁποῖον συνάπτεται κατὰ τὴν ἑξωτερικὴν αὐτοῦ, τὴν πρὸς τὴν τάφρον, πλευρᾶν. Τὸ πλάτος του εἶναι 6,5 μ., τὸ δὲ ὕψος του εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ καθορισθῆ, ἀφοῦ ἔχει κατεδαφισθῆ τὸ ἀνώτερον τούτου μέρος, τὸ ὁποῖον ἄλλως δὲν διεσώζετο καλῶς πρὸ τῆς τελευταίας κατεδαφίσεως· ἡ καθαίρεσις εἶχεν ἀρχίσει, φαίνεται, παλαιόθεν, ὅταν διεπλατύνθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τὸ τεῖχος καὶ ἐνεσωματώθη ἐντὸς τοῦ οὕτω διαπλατυνθέντος σώματος ὁ πύργος· ἀλλ' ἢ ἢπὸ τοῦ οἰκοδομοῦντος ἰδιώτου γενομένη κατεδάφισις ἐμίωσεν ἔτι μᾶλλον τὸ ὕψος αὐτοῦ καὶ ὁ πύργος μόλις διέφυγε τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατεδάφισιν· παρέμεινεν ὅμως τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 4,30 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ συνάπτεται σήμερον πρὸς νεωτερικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον πρὸ ἐτῶν ἠκοδομήθη, καταστραφέντος τμήματος τοῦ συνεχομένου τείχους. Πρὸς τὴν πλευρᾶν ταύτην τὸ τεῖχος συνδέεται μὲ τὸν πύργον του χαλαρῶς, χωρὶς νὰ ἀποτελῆ μετ' αὐτοῦ ἐνιαῖον σῶμα· ἐσηματίζεν εἶδος παραστάδος, πρὸς τὴν ὁποίαν συνήπτετο ὁ πύργος, ἀγκιστρούμενος, οὕτως εἰπεῖν, ἐπ' αὐτοῦ, ἀφοῦ τὸ τεῖχος εἰσέδυνεν ὀλίγον ἐντὸς τοῦ σώματος του. Δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον ὅτι ὁ πύργος ὑπερεῖχε τοῦ τείχους ἐξ οὗ ἐπρόβαλλεν, ὡς τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ τεῖχη. Καίτοι τὸ πρὸς ἀνατολὰς προπέτασμα τοῦ τείχους ἔχει καταστραφῆ ἐν μέρει λόγῳ τοῦ διανοιγέντος ρήγματος, δύναται τις ἀκριβῶς νὰ διακρίνη τὸ πάχος τούτου, τὸ ὁποῖον μόλις φθάνει τὰ 2.50 μ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους τούτου πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἐπιμελής. Ἀποτελέσθη ἐξ ἀγολιθοδομῆς ἐκ μικρῶν καὶ μεγάλων λίθων, μὲ ἀφθονον ἄσβεστον καὶ ἀνάμειξιν τεμαχίων πλίνθων καὶ κεράμων, καὶ μόνον εἰς τὴν ἑξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν, κατὰ τὴν φαινομένην αὐτῶν ἐπιφάνειαν, ἐχρησιμοποιήθησαν λίθοι μεγαλύτεροι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ξεστοί. Τὸ σύνολον παρέχει ὄψιν παλαιοῦ τείχους καὶ δυσκόλως καὶ ἐκ μόνου τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ τὸ ἀποδώσῃ τις εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς Β' Βυζαντινῆς Περιόδου. Ὁ πύργος ἀντιθέτως εἶναι λίαν ἐπιμελημένης κατασκευῆς· ἅπασαι αἱ πλευραὶ του ἠκοδομήθησαν μὲ ὄραιους πελεκητοὺς λίθους, ὄχι μεγάλους, σχηματίζοντας τελείας ἀκμὰς κατὰ τὰς ἕξω γωνίας· κατὰ τὴν ΝΑ ἀκμὴν διακρίνει τις γλυφὴν κατερχομένην καὶ σβεννυμένην εἰς ὕψος 2,80 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐπιπέδου τοῦ χώματος. Ἀναλόγως θὰ ἐσηματίζετο καὶ ἡ μὴ ἐμφανὴς ΝΔ ἀκμὴ τοῦ πύργου.

Τὸ ἐσωτερικόν του ἐσηματίζετο ἐν εἴδει διαδρόμου, ἔχοντος τὴν εἴσοδον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ προφανῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου τῆς παρὰ τὸ τεῖχος ὁδοῦ· ὁ διάδρομος οὗτος, πλάτους

1,75, κατέληγεν εἰς μικρὸν θαλαμίσκον τοῦ αὐτοῦ πλάτους καὶ μήκους 1,75, σχηματιζόμενον εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον (περίπου 1.70 μ.) ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου, με ὄροφὴν θολωτὴν ἡμικυλινδρικήν (a botte) ἐκ ξεστῶν ἐπίσης λίθων· μικρὸν ἄνοιγμα ἢ παράθυρον, πλάτους 0,70 καὶ πάχους ἐπίσης 0.70 μ., ἐσηματιζέτο εἰς τὸ βάθος εἰς ὕψος 0,60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ θαλαμίσκου. Ἡ χρησιμότης τοῦ παραθύρου τούτου ὡς σκοπιᾶς, ἀλλὰ καὶ σημείου σκοπεύσεως τοῦ ἀντιπάλου εἶναι φανερά. Οὔτε τὸ ὕψος θαλάμου, σωζομένου μέχρι 2.00 μ., οὔτε τοῦ παραθύρου του, διατηρουμένου εἰς ὕψος 1.30 μ., διασώζεται πλέον· ἀλλὰ τοῦ πρώτου δύναται νὰ καθορισθῇ ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς θολώσεως ὡς ἀνερχόμενον εἰς 2.30-2.40 μ.· τὸ παράθυρον δὲν θὰ ἦτο ὑψηλότερον τοῦ 1.70 μ. Τὰ περιβάλλοντα τὸν διάδρομον καὶ τὸν θαλαμίσκον τοιχώματα τοῦ πύργου εἶναι ἰσοπαχῆ μετὰ τὰ διαμέσα δομήματα τοῦ τείχους, ἔχουν δηλαδὴ πάχος 2,50 μ.

Ὁ πύργος βεβαίως δὲν ἦτο ὁ μόνος τοῦ τείχους· παρὰ τὴν ριζικὴν ἀλλοίωσιν τὴν ὁποῖαν ὑπέστη τὸ τμήμα τοῦτο ἐκ τῶν οἰκοδομῶν διακρίνονται σαφῶς περαιτέρω κείμενοι ἄρμοι καὶ ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ὑπάρξεως ἄλλων πύργων· ἡ πυκνότης ὁμοῦ τούτων καὶ ἡ ἀκριβὴς μορφή δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἄνευ ἐρεῦνης, ἐπὶ τοῦ παρόντος καθισταμένης ἀδυνάτου. Οἱ πύργοι πάντως θὰ ἦσαν κατὰ κανονικὰ διαστήματα καὶ ἐπομένως διαπίστωσις τῆς ἀκριβοῦς ἀποστάσεως μεταξὺ δύο πύργων θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου τείχους. Ἡ γενικὴ μορφή δὲν θὰ ἦτο πολὺν διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποῖαν βλέπομεν εἰς τὸ παλαιότερον διασωθὲν σχεδίασμα τῆς πόλεως τὸ εἰκονογραφοῦν τὴν «*Descriptio Insulae Cretae*» τοῦ περιφημοῦ καταστάντος περιηγητοῦ *Cristoforo Buondelmonti*¹⁾: μία σειρὰ πύργων τετραγώνων μετὰ γείσωμα διπλοῦν,

Εἰκ. 5. — Διάγραμμα κατόψεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος πύργου τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

¹⁾ Βλ. ἐν Gerola, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, τ. σ. 8, fig. 1.

ἐπιστεφόμενον διὰ «κροσσῶν» (merlae), παρίσταται προβάλλουσα ἐκ τοῦ τείχους, τὸ ὅποιον ἐπίσης ἔχει ἐπίστεψιν κροσσῶν. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buonfondmonti ἐσημειώθησαν 4 πύργοι μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου, ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς βορρᾶν καὶ τῆς Porta Plateae, ὅπου βραδυτέρον τὸ Voltone. Ἐν τῷ σχέδιῳ τῆς ἐπομένης ἑκατονταετηρίδος δεικνύουν ὅτι οἱ πύργοι εἰς τὸ μῆμα τοῦτο ἦσαν περισσότεροι, τοῦλάχιστον ἑννέα. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Buonfondmonti ἀπεικονίσθησαν οἱ πύργοι ὡς νὰ ἐπρόβαλλον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως ἄλλα τοῦτο ὀφείλεται εἰς σχηματικὴν ἀτέλειαν τοῦ σχεδιαγράμματος.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ τείχους ἐλαχίστη ἀπομένει ἀμφιβολία. Ἡ ἐν γένει μορφή των καὶ ὁ τρόπος τῆς δομῆσεως των εἶναι παλαιότερος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀλλὰ ἐπίσης διακρίνεται ἔντελως σαφῶς ἡ ἐνετικὴ διαπλάτυνσις τῶν τειχῶν δι' ἐπικάλυψιν τῶν πύργων καὶ κατασκευῆς νέου, συνεχοῦς καὶ ἄνευ ἐξεχόντων πύργων προπετάματος. Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν τειχῶν, τὰ ὅποια μετὰ πλήρους σχεδὸν βεβαιότητος δεόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος ἐκείνης τὴν ὁποίαν παρέχουν τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης².

Οἱ πύργοι ἐκεῖ εἶναι τετραγωνικοί, μᾶλλον πλατεῖς, ὑψόμενοι ὄχι πολὺ ὑπὲρ τὰ τεῖχη καὶ μὲ ἐπιστέψεις κροσσῶν, ἄνευ γεισωμάτων αἱ διευρυνόμεναι κεφαλαὶ τῶν πύργων μὲ τὰ γεισώματα, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buonfondmonti προῆλθον, φαίνεται, ἔξ ἐνετικῆς προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ ὀχρωματικοῦ ἔργου εἰς μορφήν συνήθη ἐν Ἑνετίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ³. Τοὺς τετραγώνους πύργους μὲ τὸ ἰσοδομικὸν των σύστημα καὶ τὰ μικρὰ τοξοειδῆ παράθυρα βλέπομεν εἰς τὰ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μωσαϊκὰ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μάρκου⁴.

Τὸ τεῖχος μὲ τοὺς τετραγώνους πύργους κατέληγε, πλησίον τῆς σημερινῆς πλατείας εἰς τὴν Ὁραϊαν Πύλιν, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς θέσις θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρισθῆ καὶ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων καὶ βάσει τῆς θέσεως τῶν δύο ναῶν, τῆς Ὁραιοφυλίτισσας καὶ τοῦ «Ἁγ. Νικολάου εἰς τὴν Ὁραϊαν Πύλιν». Ἐπειδὴ ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ Γενουατικὰ καὶ Ἑνετικὰ τεῖχη ἀπετελέσθησαν δι' ἀπλῆς συμπληρώσεως καὶ ἀναπροσαρμογῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιήσῃ τις ἐπιφελῶς τὰ παλαιότερα ἑνετικὰ σχέδια διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβεστερας θέσεως τῆς Ὁραϊας Πύλης, ἣτις φαίνεται

²) Βλ. προχείρως Ch. Diehl, Salonique, Paris 1920, p. 36.

³) Πρβλ. πύργον μὲ τοιαύτην ἐπίστεψιν ἐν Monumenti, Storia di Venezia, I, p. 96.

⁴) Βλ. τὸ μωσαϊκὸν τοῦ «Πύργου τῆς Βαβέλ» ἐν Monumenti, αὐτ. σ. 94.

ήτο γνωστή και ως Πικλαιά Πόρτα⁶. Και τὸ μὲν σχέδιον τοῦ Buon-
delmonti οὐδὲν παρέχει λόγῳ τοῦ συνοπτικοῦ χαρακτῆρος του· εἰς τὰ
σχέδια ὅμως τοῦ XVI αἰῶνος, τοῦ Ἀνωνίμου και τὰ δύο τοῦ De
Rossi τῶν ἐτῶν 1567 και 1573, διακρίνομεν⁷ τὸ ἄνοιγμα τῆς Ὁραί-
ας Πύλης εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τὸ τεῖχος κάμπτεται πρὸς τὸν χῶρον
τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου· θὰ ἦτο δηλ. εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ὅπου διέρχε-
ται σήμερον ἡ ἐκ τῆς πλατείας ὁδὸς και εἰς μικρὰν ἀπόστασιν τοῦ
πλατάνου τῆς πλατείας. Τὰ μνημονευθέντα σχέδια εἶναι λίαν διδακτι-
κὰ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐξελιξέως τῶν τειχῶν. Οἱ Ἐνετοὶ ἐχρησιμο-
ποίησαν ἀρχικῶς αὐτὸ τὸ παλαιὸν βυζαντινὸν τεῖχος τὸ ὁποῖον εὑρον
εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν διὰ τῶν ἐπισκευῶν τὰς ὁποίας ἀσφα-
λῶς ἔκαμαν εἰς αὐτὸ οἱ Γενουᾶται· ἀνύψωσαν περισσότερον τοὺς πυρ-
γίσκους και ἐπέθεσαν τὴν εὐρύτεραν τοῦ κυρίου σώματος αὐτῶν ἐπί-
στεψιν, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὸ σχέδιον Buondelmonti· ἀσφαλῶς
ἐξεβάθυναν ἐπίσης τὴν πρὸ τῶν τειχῶν τάφρον, ἡ ὁποία, καθὼς βλέπο-
μεν εἰς τὸ ἀνώνυμον σχέδιον, δὲν εἶχε πανταχοῦ τὸ αὐτὸ πλάτος και ὡς
φαίνεται ἐνισχύετο δι' ἐπικουρικῶν πυργίσκων κατ' ἀραιὰ διαστήμα-
τα τοῦ ἐξωτερικοῦ προνοῦς τῆς contra-scarpa. Δέν εἶναι εὐκόλον νὰ
συναγάγη τις πότε κατὰ πρῶτον τὸ παλαιὸν τεῖχος διεπλατύνθη εἰς
τὸ σημερινόν του πλάτος, καταχωσθέντων τελείως τῶν πύργων και
κατασκευασθέντος συνεχοῦς προπετάσματος τείχους μὲ ἐπικλινῆς τὸ
κάτω τοῦ γεισώματος μέρος. Ἐν κρίνῃ τις ἀπὸ τὰ διασφῶζόμενα οἰκό-
σημα εἰς τὰ διάφορα αὐτοῦ τμήματα θὰ ἔδει νὰ συμπεράνῃ ὅτι τοῦτο
ἐγένετο πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, μετὰ τῶν ἐτῶν
1475 και 1490. Ὅμως τὰ τότε ἔργα φαίνονται μᾶλλον ὅτι ἐπεσκεύα-
σαν ριζικῶς τὸ προὔπαρχον ὁμοίου τύπου τεῖχος, ἀφοῦ αἱ πηγαὶ τὰς
ὁποίας διαθέτομεν ὄυδαμοῦ ὁμιλοῦν περὶ ὀλοκληρωτικοῦ ἔργου κατὰ
τὴν περίοδον αὐτήν. Τὰ δύο σχέδια τοῦ De Rossi παριστοῦν τὴν ἐ-
σωτερικὴν γραμμὴν μὲ τοὺς πύργους καλυπτομένην μὲ τὸ προπέτασμα,
τὸ ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἐσημειοῦτο και εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Ἀνωνίμου,
ἀφοῦ εἰς τοῦτο ἀπεικονίζεται ὁ ἔξω περίβολος τῶν τειχῶν, ὅστις δὲν
ὑπῆρχε πρὸ τοῦ 1500. Οἱ παλαιοὶ πυργίσκοι, ἔχοντες, ὡς ἐσημειώθη,
εἴσοδον ἐκ τῆς πόλεως, καίτοι ἐνσωματωθέντες εἰς τὸ διαπλατυνθὲν
τεῖχος και καταστάντες οὕτω, κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τοῦλάχιστον μέρος
ἀθέατοι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ἀποθήκαι πυρομαχικῶν, ὡς σημειοῦ-
ται εἰς τὸν ἕτερον τῶν χαρτῶν τοῦ De Rossi. Οἱ πυργίσκοι οὕτοι
δέον νὰ μὴ συγγέωνται μετὰ τῶν κατόπιν ἐπὶ τοῦ τείχους και παρὰ τὸ

⁶) Βλ. «Κρητ. Χρονικά», οὐτ., σ. 245, 247 σημ. 28.

⁷) Βλ. Gerola, αὐτ., εἰκ. 49-51.

⁸) Πρβλ. Gerola, αὐτόθι, σ. 111.

ἔξω αὐτοῦ χεῖλος ἀνεγερθέντων, τῶν ὁποίων περιγραφὴν καὶ σχέδια παρέχει ὁ Gerola⁹. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἦσαν μόνον 4 (εἰς τὸ σχέδιον Werdmüller σημειοῦνται μόνον 3) καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἦσαν ἀρκετὰ ὅμοιοι μὲ τοὺς παλαιότερους, ἔχοντες ἐπιμήκη διάδρομον, ἀλλὰ θολούμενον ἄνω, καὶ παράθυρον μικρὸν προσιτὸν διὰ μικροῦ θαλαμίσκου. Ἐκ τούτων διασώζεται ἔτι εἷς, ὁ Gerola ὅμως ἐμελέτησε καὶ τοὺς τέσσαρας, ἀπεικόνισε δὲ καὶ ἓνα τούτων, μὲ τὴν πυραμιδικὴν του στέγην⁹.

Ἡ γενομένη ἐξακριβώσις τῆς μορφῆς τοῦ βυζαντινοῦ τείχους ἀποκλείει πᾶσαν στενὴν συσχέτισιν τούτου μὲ τὸ ἀραβικὸν τεῖχος· τούτου, φαίνεται, μόνον τὴν τροχιὰν ἠκολούθησεν, ἴσως ὅμως ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει τὰ σκάμματα τῶν τάφρων καὶ τμήματα τῆς λιθίνης κρηπίδος. Πράγματι, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἀραβικὰ τεῖχη ἄνω τῆς λιθίνης κρηπίδος ἦσαν συμπεπιλημένα «ἐκ χοῶς καὶ τριχῶν αἰγείων καὶ υἰείων»¹⁰, ἦσαν πλάτους τοσοῦτου ὥστε «ἄμαξαι δύο ἐνπετώσῃ ἔχειν κατὰ τῶν ἐπάλξεων ἐναλλάξ διοδεύει περίδρομον», ἐνῶ τὸ ἀποκαλυφθὲν τεῖχος μόλις εἶναι 2.5 μ. πλάτους. Ἀλλὰ καὶ αἱ τάφροι τοῦ ἀραβικοῦ τείχους ἦσαν διπλαῖ καὶ βαθεῖαι.

Ἡ διαπλάτυνσις τοῦ τείχους ἐγένετο κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον· ἔξω τοῦ βυζαντινοῦ τείχους συνεσφραγύθη χῶμα συμπαγὲς καὶ πικητὸν καὶ συνεκρατήθη δι' ἑξωτερικῆς ἐπενδύσεως (προπετάσματος) ἐπικλινοῦς μέχρι τοῦ γειώματος καὶ ὀρθίας ἄνω τούτου· εἰς ὠρισμένην ἔκτασιν τοῦ τείχους, πρὸς τὸ τμήμα τὸ καταλήγον εἰς τὴν Ὁραϊὰν Πύλιν¹¹, κατεσκευάσθησαν, πρὶν ἢ γίνῃ ἡ ἐπίχωσις, μεταξὺ τῶν δύο λιθοδομῶν σειρὰ τόξων θολωτῶν, εἶδος ὑπογείων μὲ ἡμικυλινδρικὸν θόλον, τὰ ὁποῖα ἐβάσταζον ἄνω τὸ χῶμα αἰτίοι καὶ αὐτὰ ἐπληρώθησαν διὰ χῶματος, φύσεως δηλαδὴ ἀνακουφιστικῆς¹². ταῦτα, ἀποκαλυφθέντα ἐν μέρει διὰ διατηρήσεως τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, χρησιμοποιοῦνται σήμερον ὑπὸ ἰδιωτῶν ὡς ἀποθήκαι. Ἡ κατὰ τὸν ἀποκαλυφθέντα πύργον κατὰ τοὺς ἐνετικὸς χρόνους διαμόρφωσις τοῦ τείχους, ἀποδεικνύει τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τῶν πύργων κατὰ μίαν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν εἶχον ἀκόμη ἀνοικοδομηθῆ οἱ ἐπὶ τοῦ τείχους πυργίσκοι· ἔμπροσθεν τοῦ πύργου, ἐκεῖ ὅπου ἦτο τὸ παράθυρον, κατεσκευάσθη,

⁹) Αὐτ. 125, εἰκ. 60.

⁹) Αὐτ., σ. 124, εἰκ. 59

¹⁰) Λέων Διάκονος, Ἱστορία C.S.H.B. vol. XXXII, Bonnae, 1828, σ. 11.

¹¹) Ὅπισθεν τοῦ σημερινοῦ Ξενοδοχείου «Κάντια Πάλλας».

¹²) Πρβλ. τὰς ἀνακουφιστικὰς εἰς μακρὰν σειρὰν στάμνους τῶν ροδιακῶν μεσαιωνικῶν δομήσεων,

παραλλήλως πρὸς τὸ πρόπετασμα, διάδρομος εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν τειχῶν· ἐκ ταύτης κατήρχετο τις διὰ λαξευτῆς κλιμακίδος, τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν αἱ τέσσαρες κατώτεραι βαθμίδες· ὁ εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ διαδρόμου ἠδύνατο νὰ ἐπισκοπήσῃ τὴν περιοχὴν τῆς τάφρου διὰ μέσου ἀνοιγματος πλάτους 1,50 μ., διαμορφωθέντος εἰς τὴν ἔξω τοῦ διαδρόμου ἐπίκωσιν καὶ μειούμενον εἰς πλάτος καθ' ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἔξω· ἀνάλογος ἦτο ἡ διαμόρφωσις τοῦ παραθύρου τοῦ βυζαντινοῦ πύργου¹³.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ πύργου κατορθώθη νὰ διατηρηθῇ εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἐπετράπη μόνον εἰς τὸν κατέχοντα ἰδιώτην ἢ ἐπ' αὐτοῦ οἰκοδομησὶς οἰκίας, τοῦ πύργου ἀποτελέσαντος οὕτω τὴν κρηπίδα τῆς οἰκοδομῆς καὶ παραμείναντος σχεδὸν ἀθίκτου.

Εἰς τὴν περὶ τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος προγενεστέραν δημοσίευσίν μου ἐσημειώθη ἡ πιθανὴ θέσις τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας Παναγίας τῆς Πισωτειχιώτισσας, ὀπισθεν τῆς νοτιανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, καὶ ὑπεγραμμίσθη ἡ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἀντίληψιν διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐκκλησιδίου ἐπιδιωχθεῖσα προστασία τῆς Θεομήτορος ἐπὶ τῶν τειχῶν, ὡς ἐπίσης ἢ ἐπὶ τῆς Ὁραίας Πύλης διὰ τῆς ἀφιερώσεως τοῦ γειτονικοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ὁραιοπυλιτίσσης. Ἡ γενομένη βάσει τῆς μεταγραφῆς τοῦ σχεδίου Werdmüller ἐντόπισις τοῦ ναοῦ τῆς Πισωτειχιώτισσας ἀπεδείχθη ἐπ' ἐσχάτων ὡς λίαν ἀκριβής: Εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ καθορισθέντος χώρου καὶ ἔναντι τῆς Δ. θύρας τοῦ Μουσείου ἀπεκαλύφθησαν, κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ ἐξωραϊσμοῦ τῆς ἐκ χώματος ἐξάρσεως διὰ τοίχου ἀντιστηριξέως, πλῆθος τεμαχίων τοιχογραφιῶν μὲ ἀγιογραφίας τοῦ ἑξαφανισθέντος πλέον ἐκκλησιδίου· κεφαλαὶ ἁγίων μὲ φωτοστέφανον εἰς τεμάχια καὶ τμήματαμορφῶν ἐνδεδυμένων τὰς γνωστὰς ἐξ ἄλλων τοιχογραφιῶν στολάς, τεμάχια πολλῶν ἐπιγραφῶν τύπου ὄχι, φαίνεται, μεταγενεστέρου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ οἶκος τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τῆς ληγούσης βυζαντινῆς ἐποχῆς· θὰ ἦτο ἄλλως ἀδύνατος ἢ ἴδρουσις ὀρθοδόξου ἐκκλησιδίου πρὸς προστασίαν τῶν τειχῶν, καθ' οὓς χρόνους δεινοὶ ἄγῶνες συνήπτοντο μεταξὺ τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν ἀγερώχων Κρητῶν, τῶν ὁποίων ἐνδεχομένως ἐπιθέσεις τὰ ἀναπροσαρμοσθέντα τείχη θὰ ἔδει νὰ ἀποκρούσουν. Καὶ ἡ οὕτω βεβαιουμένη ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιδίου ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὴν Β' βυζαντινὴν περίοδον τοῦ περιβόλου τειχῶν, τοῦ ὁποίου τὴν μορφήν μᾶς κατέστησεν, ἐν μέρει ἔστω, γνωστὴν ὁ ἀποκαλυφθεὶς βυζαντινὸς πύργος μετὰ τοῦ συναπτομένου τείχους.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

¹³) Οὐδετέρᾳ τούτων ἀπεδόθη εἰς τὴν κάτωψιν ἐκ παραδρομῆς.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἐ μ μ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, *Κατσαΐτης, Ἰφιγένεια-Θυέστης-Κλαθμός Πελοποννήσου*. Ἀνέκδοτα ἔργα. Κριτική ἔκδοση με εἰσαγωγή, σημειώσεις καὶ γλωσσάρια. Athènes 1950 (Collection de l'Institut Français d'Athènes).

Εἰς τὴν σειράν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου προσετέθη ἐσχάτως ὀγκώδης τόμος περιέχων τὸ ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε ἔργον τοῦ κεφαλήντος ποιητοῦ Πέτρου Κατσαΐτη μεθοδικῶς ἐκδομένον, ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφου ἀποκειμένου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου κρητὸς φιλολόγου κ. Ε. Κριαρᾶ, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου.

Τὴν ἔκδοσιν ταύτην καθιστᾶ καὶ κρητολογικῶς ἐνδιαφέρουσαν ἡ ἐπὶ διείκην ἐν Κρήτῃ παραμονὴ τοῦ Κατσαΐτη ὡς αἰχμαλώτου τῶν Τούρκων (1715-1717) καὶ ἡ, ὡς ἐκ ταύτης, οἰκείωσίς του πρὸς τὴν κρητικὴν γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις, ὡς τονίζει ὁ ἐκδότης, «ἐμελλε ὡς ἓνα βαθμὸν νὰ προκαθορίσῃ τὴ μελλοντικὴ λογοτεχνικὴ του πορεία» (σελ. ι').

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ κ. Κριαρᾶς ἐξετάζει τὰ ὑπάρχοντα βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιητοῦ, συνθέτει, βάσει τούτων, τὴν προσωπικότητά του καὶ προσδιορίζει τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν σημασίαν τῶν τριῶν ἔργων του. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον (χρονολογικῶς εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐπιτάσσεται τῶν δύο ἄλλων) μετὸν τίτλον «Κλαθμός Πελοποννήσου πρὸς τὴν Ἑλλάδα» ἔχει ὡς θέμα τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1715 ἄλωσιν τῆς Πελοποννήσου, συνετέθη δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Κρήτῃ αἰχμαλωσίας τοῦ ποιητοῦ. Τὰ δύο ἄλλα μετὸς τίτλους «Ἰφιγένεια» καὶ «Θυέστης» εἶναι τραγωδίαι, τῶν ὁποίων τὸ θέμα εἶναι ἠντιλημένον ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας, συντεθέντα δὲ μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἀναχώρησιν τοῦ ποιητοῦ εἶναι ἀνώτερα τοῦ πρώτου—πρᾶγμα τὸ ὅποιον ὀφείλεται, κατὰ τὸν κ. Κρ., καὶ εἰς τὴν εθεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως. Ἡ γλῶσσα καὶ ἡ στιχοιουργία καὶ τῶν τριῶν ἔργων ἐξετάζεται εἰς εἰδικὰ κεφάλαια τοῦ πρώτου μέρους, ἀναζητοῦνται δὲ ἐν αὐτῷ ἐπιμελῶς καὶ διακρίνονται τὰ ἴχνη τῆς κρητικῆς ἐπιδράσεως. Χαρακτηριστικὸν, ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὅτι τὸ πρῶτον ποίημα, ὁ «Κλαθμός», εἶναι συντεθημένον ἐξ ἑνδεκασυλλάβων στίχων, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα ἐκ δεκαπεντασυλλάβων.

Τὰ κείμενα καταλαμβάνουν τὸ δεύτερον μέρος, ἀποτελούμενον ἐκ 285 σελίδων, τὰ δὲ εἰς ταῦτα ποικίλα σχόλια τοῦ ἐκδότου, ἐκτεινόμενα εἰς 43 σελίδας, ἐπιτάσσονται τῶν κειμένων εἰς τὸ τρίτον μέρος. Τὸ τέταρτον περιέχει γλωσσάρια: τῶν λέξεων, τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων, τῶν ξένων λέξεων καὶ ἐκφράσεων.

Βεβαίως ἡ ποιητικὴ παραγωγή τοῦ κεφαλήνως ποιητοῦ, ὅσῳ καὶ ἂν οὗτος «ἀπὸ τὴν Κρήτη γέμισε τις φουχτες του» δὲν δύναται νὰ ὑποστῇ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰ προγενέστερά του προϊόντα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας. Ἡ χάρις, ἡ διαύγεια καὶ ἡ γλωσσικὴ τελειότης τούτων σπανιότατα ἐμφανίζεται εἰς τοὺς δυσκινήτους, ἀσαφεῖς καί, ἐν πολλοῖς, γλωσσικῶς βεβιασμένους καὶ μικτοὺς στίχους τοῦ Κατσαῖτη. Μιᾶς περιόδου ὅμως, ὡς ἐκείνη καθ' ἣν ἔγραψεν ὁ Κατσαῖτης, πᾶν κείμενον εἶναι ἐπιστημονικῶς χρήσιμον, ἰδίᾳ ὅταν εἶναι ὀπωσδήποτε δόκιμον (ὁ Κατσαῖτης δὲν ἀνῆλθεν εἰς τὸ ὕψος τῶν κρητῶν ποιητῶν ἤτο σημαντικὸς λόγιος καὶ ἐνδιαφέρων ποιητῆς) καί, πρὸ παντός, ὅταν ἐμφανίζεται εἰς ἔκδοσιν ὑποδειγματικὴν καθ' ὅλα, ὡς ἡ ἀνωτέρω τοῦ κ. Κριαρά.

M. Γ. Π

J. D. S. Pendlebury, *Ὁδηγὸς Κνωσοῦ*, μὲ πρόλογον τοῦ Sir Arthur Evans. Ἑλληνικὴ μετάφραση Νικ. Πλάτωνος. Ἔκδοσις Ἀνδρέα Καλοκαιρινοῦ. Ἡράκλειον 1950.

Ἡ ἔλλειψις ἑνὸς ἑλληνιστῆ συντεταγμένου Ὁδηγοῦ τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἤτο πάντοτε λίαν δυσάρεστος διὰ τοὺς ἀγνωστούτας ξένας γλώσσας ἑλλήνας ἐπισκέπτας. Ἦσαν οὗτοι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὰς προχείρους καὶ ἐπιπολαίας πληροφορίας τῶν φυλάκων ἢ εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον ἐρμηνεῖαν ἑνὸς προθύμου μὲν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀδαοῦς συνοδοῦ. Διὰ τοῦτο μὲ πολλὴν ἀνακούφισιν ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἔκδοσις εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ γνωστοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Pendlebury, τὴν ὁποίαν μὲ ἐπιμέλειαν καὶ φιλοκαλίαν ἀσυνήθη ἐπεράτωσαν προσφάτως οἱ Ν. Πλάτων καὶ Α. Καλοκαιρινός, ὁ πρῶτος ὡς μεταφραστὴς καὶ ὁ δεύτερος ὡς ἐκδότης.

Ἡ διατηρηθεῖσα καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει πλουσία εἰκονογράφησις τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως — τοῦτο, ὡς σημειοῖ ὁ μεταφραστὴς, κατορθώθη τῇ συνδρομῇ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς — ὑποβοηθεῖ κατὰ τρόπον λαμπρὸν τὸν ἑλληνα ἀναγνώστην εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς πολυπλόκου ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἀνακτόρου, ἐνῶ ἢ εἰς ἀπλῆν γλῶσσαν ἐρμηνεῖα τοῦ κτιρίου καθιστᾷ προσιτὸν τὸν Ὁδηγὸν εἰς πάντα γνωρίζοντα ἀνάγνωσιν. Εὐχρεαίνεται δ' ἔτι πλέον ἢ ὑπὸ τῶν ἀμυήτων κατανόησις τοῦ βιβλίου διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου, ὅπου παρέχεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τοῦ ἀνακτόρου καὶ

ερμηνεύονται οί ειδικοί ὄροι (κυρίως οί χρονολογικοί), τοὺς ὁποίους συχνὰ θὰ συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης περαιτέρω.

Ἡ ἑλληνικὴ αὕτη ἔκδοσις ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον εὐλαβῆ προσφορὰν εἰς τὴν μνήμην τοῦ Pendlebury, ὁ ὁποῖος, ὅπως προσφυῶς τονίζει εἰς τὸν πρόλογόν του ὁ μεταφραστής, «δὲν ἀνέσκαψε ἀπλῶς τὰ χώματα τῆς Κρήτης, γιὰ νὰ ξεθάψῃ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸς τῆς, ἀλλὰ τὰ πότισε καὶ μὲ τὸ αἷμα του, γιὰ νὰ θρέψῃ τὴ λευτεριά τῆς». Εἰς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης, γνωρίσαντα τὸν Pendlebury ὡς ἄνθρωπον εὐγενῆ καὶ ὡς πολεμιστὴν γενναῖον, παρέχεται τώρα ἡ εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσῃ καὶ ὡς ἐπαγωγὸν συγγραφέα.

Μ. Γ. Π.

Joshua Starr, *Jewish life in Crete under the rule of Venice*, «*Proceedings of the American Academy for Jewish Research*», τόμος XII, σελίδες 54.

Τὸ θέμα τῶν Ἑβραίων εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔχει γίνει ἤδη ἀντικείμενον ἐρευνῶν ὑπὸ τῶν Roth, Schiavi, Ξανθουδίδου καὶ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Starr εἰς τὸ βιβλίον του «*The Jews in the Byzantine Empire*». Τὰ χαρίσματα τὰ ὁποῖα ἐπέβαλαν τὸν συγγραφέα κατὰ τὰς προηγηθείσας δημοσιεύσεις του συναντῶνται καὶ ἔδῳ : ἀρτία ἐπιστημονικὴ κατάρτισις, εὐρεῖα γνῶσις τῶν πολιτικῶν, οικονομικῶν καὶ πνευματικῶν προβλημάτων καὶ ἐπὶ πλέον γνῶσις τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, πλεονέκτημα τὸ ὁποῖον τοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσῃ πηγὰς ἀπροσίτους εἰς ἄλλους ἐρευνητάς, ἐν οἷς καὶ ὁ Ξανθουδίδης.

Τὸ ἀναλυόμενον ἐνταῦθα ἔργον περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον· ἐνῶ ἄλλαι ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Εὐρώπῃ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔχουν ὡς θέμα των τὰς σχέσεις τῶν Ἑβραίων πρὸς τοὺς γηγενεῖς κατοίκους τῶν χωρῶν εἰς τὰς ὁποίας εἶχον ἐγκατασταθῆ, τὸ παρὸν ἔργον, ἀφορῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ (1204-1669), πραγματεύεται ἓνα νέον κοινωνιολογικὸν φαινόμενον, τὸ τῆς συμβιώσεως ἐνὸς ξένου λαοῦ, τῶν Ἑβραίων, μετὰ τῶν Ἑλλήνων, εἰς περιοχὴν ὅπου ἀμφοτέροι, καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες, ἦσαν ὑποτεταγμένοι εἰς τρίτον λαόν, τοὺς Βενετούς. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ βιβλίου εὐρίσκεται εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν διαρκῶς μεταβαλλομένην, λόγῳ πολιτικῶν, οικονομικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραγόντων, σχέσιν τῶν τριῶν λαῶν πρὸς ἀλλήλους.

Τὸ ἔργον ἀρχίζει διὰ βραχείας εἰσαγωγῆς, ἀνακεφαλαιούσης τὰς ὀλιγαριθμοὺς πληροφορίας περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βενετῶν. Πληροφορίαι ἐπ' αὐτοῦ, κατὰ τὸν Starr, εὐ-

ρίσκονται μόνον εις τὸν Φίλωνα, Ἰώσηπον καὶ Σωκράτην. Μεταξὺ τοῦ 823, τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, καὶ τοῦ 1204, ὅτε ἦλθον οἱ Βενετοί, ὁ Starr δὲν ἠδυνήθη νὰ εὔρη στοιχεῖα περὶ Ἑβραίων ἐν Κρήτη. Συμφωνεῖ ὅμως μὲ τὸν Ἀ ν δ ρ ε ά η ν εἰς τὸ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Βενετούς, δὲν ἦσαν νεοελθόντες καὶ ὅτι μόνον κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 15. αἰῶνος παρουσιάσθη ἀξιόλογος εἰσροὴ Ἑβραίων μεταναστῶν.

Παρ' ὅλον ὅτι, ὡς ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει, «μόνον ἐν τμῆμα τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν περὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτη ἔχει δημοσιευθῆ», τὸ συμπέρασμα του εἶναι ὅτι τὸ ὑπάρχον ὕλικόν εἶναι σημαντικὸν διὰ μίαν λεπτομερῆ μελέτην τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τῶν Ἑβραίων κατὰ τὴν περιόδον αὐτήν. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον, *political relations*, διαγράφει τὰς ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου σχέσεις Ἑβραίων, Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν. Ἡ θέσις τῶν Ἑβραίων ἦτο ἰδιαζόντως δυσχερής. Ἦσαν ὑποτελεῖς τῶν Βενετῶν καὶ συνυποτελεῖς μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο κανονικῶς ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν δύο ὑποδούλων, οἱ Ἕλληνες ὅμως, καθ' ἃ διαπιστώνει ὁ Starr, μικρὰν συμπάθειαν ἐδείκνυον διὰ τοὺς Ἑβραίους, «μολονότι καὶ οὗτοι, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες, ὑπέφερον ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Βενετῶν». Διαφοραὶ εἰς τὴν φυλὴν, τὰς συνηθείας καὶ προπαντὸς εἰς τὴν θρησκείαν, ἠμπόδιζον τὴν συναδέλφωσιν τῶν δύο ὑποδούλων, ἔκτος μεμονωμένων τινων περιπτώσεων, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθοῦν εὐνοϊκοί τινες ὄροι ἀπὸ τοὺς κυριάρχους. Ἀντιθέτως, οἱ Ἑβραῖοι, μολονότι ὑπόδουλοι, εἰς ὄρισμένας περιπτώσεις, ἠδύνατο νὰ συνδεθοῦν φιλικώτερον μὲ τοὺς Βενετούς, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν οὕτω πλεονεκτήματα, τὰ ὅποια δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὰ διεκδικήσουν καὶ νὰ τὰ ἐπιτύχουν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἑβραῖοι οὕτω, κατὰ κανόνα, ἔζων ἀποκεχωρισμένοι, διατηροῦντες ἢ προσπαθοῦντες νὰ διατηρῆσιν οὐδετερότητα, συμμαχοῦντες ἄλλοτε μετὰ τοῦ ἑνὸς καὶ ἄλλοτε μετὰ τοῦ ἄλλου, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη π.χ., εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13. αἰῶνος, οἱ Ἑβραῖοι προφανῶς οὐδόλως προσεπάθησαν νὰ ἀνταγωνισθοῦν τοὺς Ἕλληνας, καὶ συνεπῶς εἰς τὴν σύμβασιν τοῦ 1299 οὐδεὶς λόγος ἐγένετο περὶ αὐτῶν. Ἄλλη περίπτωσις εἶναι ἡ τοῦ Δαβίδ Μαυρογόνατου, ἑνὸς πλουσίου Ἑβραίου ἐμπόρου τοῦ Χάνδακος, ὁ ὅποιος τὸ 1460 ἀπεκάλυψε συνωμοσίαν στρεφομένην κατὰ τῶν Βενετῶν κυριάρχων καὶ ὑποκινουμένην ὑπὸ Ἑλλήνων ἐποίκων ἐκ τῆς πρὸ μικροῦ καταληφθείσης Κωνσταντινουπόλεως:

Ἐβραῖος αὐτὸς ἀντημείφθη ὑπὸ τῆς Serenissima, ἀλλ' ἡ ὑ-

πόθεσις αὕτη ἐπέτεινε τόσον πολὺ τὴν ἐχθρότητα τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Ἑβραίων, ὥστε ἡ ὑπηρεσία αὐτή, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μαυρογόνατος, εἶχεν ὡς μόνον ἀποτέλεσμα τὸ ἐναντίον του «*publicum odium*» ἐκ μέρους τῶν ὁμοφύλων του Ἑβραίων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τουρκικοῦ πολέμου 1538-40 φῆμαι μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἔφερον ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἐφιλοξένουν Τούρκους εἰς τὴν ἑβραϊκὴν συνοικίαν τοῦ Χάνδακος καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσουν τὴν προστασίαν τῶν Βενετῶν διὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκδίχησιν τῶν μαινομένων ἐναντίον των Ἑλλήνων. Μετὰ μεγάλῃς δυσχερείας διέφυγον σφαγὴν γενικὴν.

Τὸ πρόβλημα ὁμως τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῶν Ἑβραίων ἀποκτᾷ τὴν πλήρη σημασίαν του ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοπολιτικοῦ πεδίου ἰδιαίτερος. Οἱ Ἑβραῖοι κατηγοροῦντο συνήθως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς περιφρονοῦντες τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ὡς θυσιάζοντες χριστιανούς παῖδας ἢ ἀντ' αὐτῶν μικρὰ ἀρνία. Τὴν θυσίαν ὁμως τῶν χριστιανῶν παιδῶν ὁ Starr ἀποδεικνύει ὡς καθαρὰν συκοφαντίαν· ἡ θυσία ἀρνιῶν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων διὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἐξόδου οὐδόλως διέφρεν ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν ἑβραϊκὴν μέθοδον θυσιῶν καὶ οὐδεμίαν σχέσιν εἶχεν μὲ τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατηγορίας. Ἡ περίοδος τῆς διακυβερνήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Foscariπὶ τὸ 1450, ὑπῆρξεν πολὺ σκληρὰ διὰ τοὺς Ἑβραίους διότι τὰ ἐπιβληθέντα μέτρα ἦσαν ὀδυνηρά. Αἱ γυναῖκες τῶν Ἑβραίων δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἐξέρχονται ἀπὸ τὸ ghetto, αἱ δὲ σχέσεις των μὲ Χριστιανούς εἶχον ὡς συνέπειαν βαρυτάτας τιμωρίας, μέχρι καὶ θανατικῆς ἐκτελέσεως ἢ καὶ ρίψεως εἰς τὸ πῦρ. Ἐὰν ἕνας Ἑβραῖος προσελάμβανε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του χριστιανόν, συνήθης τιμωρία ἦτο δεκαετὴς καταναγκαστικὴ ἐργασία εἰς τὰ πλοῖα τῶν Βενετῶν ἢ ἔξορία. Ἐν συνόψει, ὁ Foscariπὶ, τὸν ὅποιον ὁ Ξανθουδίδης ἐστιγματίσεν ἐπὶ «μισαλλοδοξία» καὶ «ἐλληνοφοβία», ἐπέδιώξε ἢ νὰ ἐκδιώξῃ ἢ νὰ ἀναγκάσῃ εἰς ἀρνησιθρησκείαν τοὺς Ἑβραίους τῆς Κρήτης, ἢ δὲ ἀναχώρησίς του ἐκ τῆς νήσου ὑπῆρξε δι' αὐτοὺς ἀνακούφισις.

Σημαντικὴ ἀφορμὴ δυσχερειῶν διὰ τοὺς Ἑβραίους, ὡς ἤδη ἀνεφῆρθη, ἦτο ἡ ἐχθρότης τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰῶνα οἱ Ἕλληνες τῆς νήσου ἐθεώρουν τὴν ἐπαφὴν των μετὰ τῶν Ἑβραίων ὡς μολυσματικὴν καὶ ἂν εἰς τὴν ἀγορὰν ἕνας Ἑβραῖος ἔθιγε τὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐκτιθέμενα πρὸς πώλησιν ἐμπορεύματα, ὁ Ἕλληνας εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ νὰ τὰ ἀγοράσῃ εἰς ὑψηλὰς τιμὰς. Ἡ κατάστασις εἶχε γίνῃ τόσον δυσάρεστος, ὥστε κατὰ τὸ 1567 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνης ὁ Γ' ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς νήσου συνιστῶν εἰς αὐτοὺς

νά μὴ κακοποιῶν καὶ νά μὴ συκοφαντοῦν τοὺς Ἑβραίους. Ἐν τούτοις ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέχει ὁ Starr δὲν φαίνεται νά ἀποδεικνύουν ὅτι αἱ σχέσεις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν εἰς τὴν Κρήτην, μολονότι ὄχι βεβαίως ἀρμονικαί, ἔφθισαν ποτὲ τὴν κλίμακα τῶν «progrm» κατὰ τὸν 15. αἰῶνα εἰς Ἰσπανίαν καὶ κατὰ τὸν 19. αἰῶνα εἰς Ρωσίαν.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Ἑλλήνων. Τὸ δεύτερον κεφάλαιον («Taxation») ἀφορᾷ εἰς τὴν φορολογία, θέμα τὸ ὁποῖον συνδέεται πρὸς τὰς σχέσεις ἰδίως μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Βενετῶν. Τὸ κύριον ζήτημα εἶναι βεβαίως ἂν οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἐξηναγκασμένοι νά καταβάλλουν ὑψηλοτέρους φόρους· τὸ συμπέρασμα τοῦ Starr εἶναι ὅτι, μολονότι αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν πλήρη στοιχεῖα, οἱ Ἑβραῖοι πάντως κατέβυλλον περισσοτέρους ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἕλληνες φόρους. Ἀπὸ πηγᾶς π.χ. διὰ τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ 1407 οἱ Ἑβραῖοι κατέβυλλον τὸ ἓν τέταρτον τῶν δαπανῶν διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν σκουπιδιῶν. Τὸ 1403, ὅτε ἐπισκευάζετο τὸ πρὸς τὴν ἀκτὴν τεῖχος, τὸ προσστατεῦον τὸ ghetto, οἱ Ἑβραῖοι κατέβαλον τὸ ἥμισυ τῶν δαπανῶν. Εἰς τὴν πόλιν λοιπὸν αὐτήν, ὅπου οἱ Ἑβραῖοι οὐδέποτε ὑπερέβησαν τὰ 12-15 % τοῦ πληθυσμοῦ, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά καταβάλλουν τὸ ἓν τέταρτον τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν φόρων¹.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον («Economic activities») ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα καὶ ἐπεκτείνεται εἰς τὸ πρόβλημα τῶν Ἑβραίων ὡς τοκογλύφων καὶ γενικῶς χρηματοδανειστῶν. Παρὰ τὴν συνήθη ἀντικειμενικότητα εἰς τὴν ἔκθεσίν του, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ Starr ὑπερέβη τὰ ἔσκαμμένα διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι οὐδέποτε ἔμονοπώλησαν τὸ ἐμπόριον τοῦ δανεισμοῦ χρημάτων. Ἐὰν διὰ τοῦ «μονοπωλίου» ἔννοεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἦτο μικρότερος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Χριστιανῶν, ἔχει βεβαίως δίκαιον, ὄχι ὅμως προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποῖαν εἶχον εἰς τὴν ἀγοράν. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε λέγει ὅτι «οἱ Ἑβραῖοι δανεισταὶ ἀπετέλουν ἐξαιρετικῶς χρήσιμον παράγοντα εἰς τὴν Βενετικὴν διοίκησιν» καὶ ὅτι «δάνεια γενόμενα ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἦσαν ὑψίστης σημασίας βοήθεια εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ ναυ-

¹) Ἑβραῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι κυρίως εἰς Χάνδακα, Ρέθεμνος, Σητεία καὶ ἀργότερα Χανιά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων ἦτο κατὰ διαφόρους ἐποχὰς διάφορος: Εἰς στατιστικὴν τοῦ 1627 ἐπὶ πληθυσμοῦ 192,725 κατοίκων. Ἑβραῖοι ἦσαν 1,160. Εἰς τὸν Χάνδακα εἰδικῶς διὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀναφέρονται 800 Ἑβραῖοι ἐπὶ συνολικοῦ ἀριθμοῦ 11,474 κατοίκων.

τικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Βενετῶν». Ὅπως ἴσως ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπίσης εὐρὺς ἀριθμὸς Ἑλλήνων ἐπεδίωκετο εἰς τὰς ἐργασίας αὐτάς. Ἐν ὅμως οἱ Ἕλληνες χρηματοδοτανεῖσθαι ἐπεδίωκαν μικρότερα ἢ μεγαλύτερα κέρδη ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἑβραῖοι, δὲν εἶναι πολὺ σαφές. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Starr ἀναφέρει πολὺ περισσότερα κρατικά μέτρα ἐναντίον τῶν Ἑβραίων παρὰ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω π.χ. ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1415 οἱ εὐγενεῖς τῆς νήσου ὑπέβαλον ἐγγράφως διαμαρτυρίαν ἐναντίον τῶν Ἑβραίων δανεισῶν των.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα τῶν Ἑβραίων τῆς Κρήτης ὁ Starr γράφει ὅτι οὗτοι ἦσαν κυρίως ἐξαγωγεῖς οἴνου καὶ πωληταὶ οἰκιακῶν εἰδῶν. Ἄξιον μνείας εἶναι ὅτι ἡ μονοπώλησις τῆς ἐξαγωγῆς οἴνου ὑπὸ τῶν Ἑβραίων προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑλλήνων τὸ 1412. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα, ὑπῆρχον Ἑβραῖοι νομικοὶ καὶ ἰατροί, ἠσχολοῦντο ὅμως κυρίως μὲ τὸς ὁμοφύλους των· ἐξαιρέσειν ἀπετέλεσεν ὁ κατὰ τὴν πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Τούρκων τοῦ Ρεθύμνου τὸ 1647 διορισμὸς Ἑβραίου ὡς ἰατροῦ τῶν Βενετῶν στρατιωτῶν. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον πρόβλημα εἶναι τὸ τῆς χρήσεως τῆς γλώσσης εἰς τὰς διαθήκας: Εἰς διασωθείσας διαθήκας, ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Starr, οἱ Ἑβραῖοι ὑπογράφουν ἑβραϊστί, οἱ δὲ Ἕλληνες ἑλληνιστί. Δὲν φαίνεται ὅμως σαφῶς ἀπὸ ὅσα λέγει ὁ Starr, ἂν τοῦτο συνέβαινε εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν διαθήκην. Ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖον σχετικῶς μὲ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπισημανθεῖσα ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου διαταγὴ τοῦ 1423, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι ἀπαλλαγῶν ἐντὸς δύο ἐτῶν ἀπὸ τὰς ἀκινήτους περιουσίας των, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς δημεύσεως. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶχον δικαίωμα νὰ εἶναι ἰδιοκτῆται ἀκινήτων περιουσιῶν. Εἰς τὸ ἀνωτέρω δημοσιευόμενον «dogale» τοῦ 1575 τῆς Walters Art Gallery τοῦ Baltimore, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Paolo Contarini, ἀρχηγὸν τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν Βενετῶν ἐν Κρήτῃ, ὀρίζεται (f. 48v) «*che hebrei non possino haver alcun ben stabile*». Προφανῶς τοῦτο συνδέεται πρὸς τὴν διαταγὴν τοῦ 1423.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον («End of Venetian rule») πραγματεύεται συνοπτικῶς περὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον («Communal life»), ἀφορῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν Ἑβραίων εἰς τὰ ghettos των, ἀναλύει τὰ περὶ τῆς πνευματικῆς των ζωῆς καὶ τὰ περὶ τῶν σχέσεών των μετὰ τῶν ἄλλων κέντρων ἐγκαταστάσεως Ἑβραίων εἰς Εὐρώπην, Αἴγυπτον καὶ Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Starr ἀναλύει τὴν προσπάθειαν τῶν Ἑβραίων νὰ διατηρήσουν τὰς παραδόσεις

των, τὴν διαπάλην ἑβραϊκῶν ἐθίμων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπιδράσεων ἐκ μέρους τοῦ κρητικοῦ καὶ τοῦ βενετικοῦ στοιχείου, καθὼς καὶ τὰς ἱστορικῶς λίαν ἐνδιαφερούσας διαφορὰς μεταξὺ τῶν Ἑβραίων τῆς Κρήτης καὶ τῶν κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰῶνα ἐλθόντων ἐξ Εὐρώπης καὶ ἐγκατασταθέντων ἐν Κρήτῃ Ἑβραίων. Ἐκ τῆς ἀκροῦς ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ πληροφορίες περὶ τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ, ὡς αἱ περὶ ὑπόθεσιν «Ραβινικῆς Ἀκαδημίας» εἰς Χάνδακα, περὶ ἑβραϊκῶν βιβλίων γραφέντων ἐν Κρήτῃ, ἰδίως δὲ ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας πνευματικὰς προσωπικότητας τῶν Ἑβραίων κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 14. ἕως τὸν 16. αἰῶνα εἶναι Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης. Εἰς τὸ σημεῖον ὅμως τοῦτο ἡ ἐργασία τοῦ Starr εἶναι νομίζω πολὺ ἀτελής, διότι οἱ Ἑβραῖοι λόγιοι ἔζων ἐν μέσῳ πολυπληθῶν καὶ ἐκλεκτῶν Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν λογίων, εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον νὰ ἰδῆ κανεὶς τὸ ποσοστὸν τῆς ἐπὶ τῶν Ἑβραίων ἐπιδράσεως τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐν Κρήτῃ, φορεῖς τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν οἱ ἐκ Βυζαντίου κατελθόντες εἰς Κρήτην λόγιοι κατὰ τὸ δευτερον ἡμῶν τοῦ 15. αἰῶνος.

Τὸ βιβλίον τοῦ Starr εἶναι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ ὡς συλλογὴ ἀπροσίτου ἄλλως ὕλικου καὶ ὡς ἐπεξεργασία. Τὸ μόνον μειονέκτημά του ἴσως εἶναι ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐπερίμενε περισσότερον διεξοδικὴν ἀνάπτυξιν τῶν θιγομένων προβλημάτων, μερικὰ ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι πράγματι ἐξαιρετικῶς σημαντικά. Ἐάν δὲ ἀποτελέσῃ τὸ πρότυπον καὶ δι' ἄλλας ὁμοίας ἐργασίας ἐπὶ ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν, θὰ διευκολυνθῆ ἀκόμη περισσότερον ἡ μελέτη τῆς ἰδιομορφίας τῆς Ἑβραϊκῆς ζωῆς ἐν Κρήτῃ.

Harvard University
Dumbarton Oaks

DENO GEANAKOPOLOS

